

De som vallade

Lars Bägerfeldt

Innehållsförteckning

DE SOM RISTADE - SPRIDDA FUNDERINGAR	5
<i>Den ständiga frågan - VARFÖR?</i>	5
<i>Klotter och graffiti</i>	5
<i>Viljan att lämna spår efter sig</i>	6
<i>Förutsättningar och förmåga</i>	7
<i>Minnen och budskap till framtiden</i>	8
<i>Förebilder och uppstart</i>	10
<i>Hemmavid</i>	12
<i>Respekt och delaktighet med föregångare</i>	12
<i>Synligt kontra dolt</i>	13
<i>Djupa tankar eller ytligt skval</i>	14
<i>Vidskepelse</i>	15
<i>Mellan fakta och fantasi</i>	16
<i>Ordets kraft</i>	16
<i>Blygsamhet kontra självhävdelse</i>	17
<i>Text kontra bildspråk</i>	18
<i>Information kontra skönhet</i>	18
<i>Väl valda stunder</i>	19
<i>Här men inte där</i>	20
<i>Frågor och kontraster</i>	21
DE SOM VALLADE - OM DERAS LIVSMILJÖ	22
<i>Oväntade och oönskade resultat</i>	22
<i>Ristarnas identitet</i>	22
<i>Betydelsen av ordet kullor</i>	23
<i>På olika villkor</i>	23
<i>Manligt och kvinnligt</i>	23
<i>Sommarens slätter</i>	24
<i>Vallkullornas familjebakgrund</i>	24
<i>Att gå i tjänst, lega och sold</i>	25
<i>Den ständiga ökningen</i>	25
<i>Utflyttningen</i>	25
<i>En ström av nyheter</i>	26
<i>Inget var som förr</i>	26
<i>Arbetstider och lön</i>	27
<i>Självförsörjningen som försvann</i>	27
<i>Mjök tillstäderna</i>	28
<i>Bristen på vallkullor</i>	28
<i>Familjeplanering</i>	29
<i>Sista somrarna</i>	30
<i>Inget normaltillstånd</i>	30
<i>Tillbakablick</i>	30
<i>Från samarbete till anställning</i>	31
<i>Självständighet</i>	31
<i>Konfirmander och baptister</i>	32
<i>Alldeles för stora kor</i>	33
<i>När stängslen flyttades</i>	33
<i>Betesmarker hemmavid</i>	33
<i>Arbetsavtal</i>	34

<i>Den moderna tidens erbjudanden</i>	35
<i>Nya tider</i>	35
<i>Ett ogenomtänkt efterord</i>	36
<i>Sammanfattande nyckelord</i>	37
DE SOM ÄGDE FÄBODAR - DEMOGRAFISKA ANALYSER	40
<i>Fäbodfolk, boskapsstock, storskifte och bouppteckningar</i>	40
<i>Hushållens storlek i Ore</i>	41
<i>Anno 1663 - fäbodar och antalet hushåll</i>	55
<i>Dalregementet och knektarnas änkor (1662-1708)</i>	58
<i>Vallherdelistan i Orsa socken 1687-1705</i>	63
<i>Längd uppå Wallherdar Uthi Ohrssa församlingh</i>	76
<i>Vallhjonen i Orsa i ett demografiskt perspektiv</i>	82
<i>Några andra undersökningar</i>	88
<i>Två förändringar, två nödlösningar</i>	90
<i>Återstående frågor och trevande svar</i>	92
DE SOM BÖRJADE VALLA - DÄR KUNSKAPEN TRYTER	94
<i>Forntid - arkeologi och pollenanalyser</i>	95
<i>Köpebrev och anspråk på skog med fäbodar</i>	96
<i>Näset - blandby med fäbod och bondgårdar</i>	108
<i>Eldhusen och messmöret</i>	117
<i>Åkrar, slätterängar och betesmarker - i all oändlighet</i>	118
<i>Fäbodar - många frågor, få svar</i>	120

version 2021-11-23

Falköping 2021.

Förord

Denna skrift inrymmer tre tämligen olika delar, vilka egentligen bara har en enda sak gemensamt. De utgår från dem som vallade boskap vid fäbodarna förr i tiden.

- **De som ristade** - upptar spridda funderingar i ett försök att närma sig fäbodkullornas vardag och dagliga tänkande när de ristade sina namn. En blandning mellan kåseri och filosofi.
- **De som vallade** - här inringas skiftande sociala och delvis ekonomiska egenskaper från 1870-talet och framåt, i syfte att förstå de sista generationernas fäbodkullor, i synnerhet utifrån de frågor som gällde anställning och ålder. Här upptas allehanda karaktärsdrag och perspektiv runt vallkullorna, vilka kan vara viktiga vid bedömningen av svårlösta frågor, fast det är ingalunda komplett och leder inte till några nya svar.
- **De som ägde fäboddar** - är ett försök att klarlägga ägandet av fäboddar och exempelvis hur många fäbodgårdar som fanns under 1800-talet och tidigare samt hur vanligt det var med samarbete mellan familjer som ägde och de som inte ägde fäbodhus. Mestadels fylls sidorna av diagram, tabeller och statistik samt strödda jämförelser. Ganska trist, för denna metod verkar inte vara så framkomligt om man vill komma fram till nya konkreta svar.
- **De som började valla vid de första fäbodarna** - är några små tillägg i den brokiga mängd med trevande slutsatser som tar sikte på bakgrunden till fäbodarna, samt varför och när de uppstod.

De som ristade - spridda funderingar

*Fäbodan med vidsträckta beten i skogen under sommaren.
Många ogifta kvinnor som samlades för att ta ett gemensamt ansvar.
Mjök som blev smör, ost och messmör, medan andra vallade.
Samtidigt blev somligas vistelse långt hemifrån förevigad.
Med kniv och yxa ristade de och högg bokstäver och årtal.*

Den ständiga frågan - VARFÖR?

Vissa frågor är omöjliga att besvara, men det är en del av dess charm och dragningskraft. Trots det kan man ofta närma sig ett svar, eller åtminstone framlägga tankar som kan begrundas och diskuteras. Inte minst gäller det frågan varför man ristade texter och årtal på träd och husväggar, samt varför detta blev så vanligt på vissa platser men inte andra.

Det finns många egenskaper att ta fasta på som finns invävda i de ristningar som man finner vid exempelvis Ärtersåsens fäbod och trädristningar i Ore socken. För att locka fram en bredare spännvidd av dess kännetecken och belysa hur de varierar och uppträder, måste man bland annat se till ristarnas sociala miljö och bakgrund trots att den tycks ha varit mycket likartad. Att tro att man kan förstå detta på djupet är nog en rejäl överdrift, men till och med en grundare inblick i deras värderingar må belysa bakomliggande orsaker så pass mycket att man anar svaren borta vid horisonten.

Detta kapitel är snarare en tankemässig utflykt än ett försök till akademiskt svar.

Klotter och graffiti

Moderna ord som klotter och graffiti är bra för moderna företeelser, även om det förekommit sedan urminnes tider. Likafullt är det svårt att överföra ord med en modern betydelse till en historisk händelse som utspelats enligt andra villkor. Att klottra med en tuschpenna på en offentlig toalett efter några starköl i trevligt sällskap, är svårt att jämföra med knivskurna bokstäver ovanför en sovplats vilka kanske har tillkommit när magen kurrar och regnet smattrar på taket, även som det sannolikt finns många gemensamma beröringspunkter. Likaså att som bilförare få avnjuta detaljrik och färgglad graffiti i en hårt trafikerad och väl upplyst viadukt, är något annat än att få hålla i dörrvredet efter en lång dag med korna i skogen och få se en sned och osymmetrisk femuddig stjärna intill några välkända namn, eller se hur fjolårets ristningar långsamt täcks med sot från eldstaden så de ljusa bokstäverna inte lyser lika mycket som tidigare.

Vi människor är visserligen lika varandra i många avseenden, men var tid har sina egna uttryckssätt som också borde ha egna benämningar, fast det är inte lätt att mana fram nya gemensamma begrepp när ristningarna är undanskymda och dess skapare är nästan bortglömda. Av det skälet förefaller det bättre att närma sig en förklaring och förståelse via allehanda egenskaper och betrakta dem ur olika perspektiv.

Fäbodarnas husristningar och trädristningar kan man både betrakta som klotter och graffiti, om man nu väljer att använda dessa ord trots allt, men enligt min uppfattning är de varken det ena eller det andra, ty de är så mycket mer, men också mindre. De är helt enkelt sig själva, och det är alldeles tillräckligt.

Viljan att lämna spår efter sig

Människan bär på nedärvda flockinstinkter som får oss att vidmakthålla kontakten med andra i vår omgivning, eller måhända berör okänt folk i framtiden. Antingen genom direkta möten och skvallerprat om allt möjligt, eller att bara bli påmind om dem ibland, såsom via uppskattade gratulationskort, julkort och presenter, eller att någon hjälp till med målning och snickerier som den gynnade ägaren också kan ha till åminnelse av vänskapen. Även personer som egentligen inte alls berörs av gångna människors ansträngningar, kan uppskatta att få ta del av spår som våra förfäder och deras samtid har lämnat efter sig, vilket inte minst arkeologer och historiker samt släktforskare är ett bevis på. Gemensamt för allt detta är viljan hos människan att få känslan av en bekräftelse genom att lämna spår efter sig som andra kan reflektera över, oavsett om det finns någon mottagare och betraktare eller inte.

Avsikten och orsaken varför spåren uppkommit kan dock variera högst väsentligt, liksom anledningen varför vi efterkommande fascineras över dem. Några kanske nöjer sig med att lämna ett gott rykte efter sig på ett diskret sätt, medan andra vill ha mer storvulna lämningar som gör intryck långt efter upphovspersonens död. Till viss del kan både de finstilla och storslagna spåren uppfattas som revirmarkeringar, antingen abstrakta eller konkreta, vilka kan beröra en viss plats som man vill hävda och försvara som sin egen, eller en viss egenskap där man ser sig som en förebild. Idrottsmän vill gärna lämna spår i rekordböcker och lyssna på publikens vrålande hyllningar, medan forskare och konstnärer har snarlika ambitioner även om de är mer nedtonade och de har lärt sig att vara tacksamma också för små uppskattningar. Vanligt folk gör så klart likadant, men för det mesta på ett högst folkligt sätt, vad nu det kan innebära.

Att bygga ett hus till familjens behov, eller att slakta en ko till det efterföljande årets föda, är också att skapa spår i sin omgivning. Att rista en text är däremot så mycket enklare och minst lika uttrycksfullt, eftersom det påkallar omgivningens uppmärksamhet. Alla affischer och små lappar som folk sätter upp lite överallt i jakten på köpare av allehanda föremål, eller i sitt sökande efter bortsprungna katter och förlorade barnkläder, visar hur effektivt det är. Åtminstone tror skribenterna det. Vem går förbi en handskrivna lapp på parkeringsplatsen utan att i varje fall sneгля en gnutta på det okända

budskapet? Fast när man står framför en husvägg på en fäbod och iakttar flera hundra små korta texter, kanske man nöjer sig med en ynka bråkdelen.

Förutsättningar och förmåga

Det finns en förbryllande egenskap hos de inristade texterna som nutida människor inte reagerar på, nämligen att nästan all text vid fäbodarna och träden i skogen är skriven med antiqua-stil som jag dock hellre vill kalla latinsk stil, eftersom versalerna är desamma som i den romerska monumentalskriften på Julius Caesars tid och exakt den stil som vi använder till vardags i dag, ALLTSÅ SÅDANA HÄR BOKSTÄVER. De tillhörande gemenerna (små bokstäver) utvecklades dock under medeltiden i Frankrike och Italien. Ytterst få bokstäver vid fäbodarna har skrivits med gotisk stil, som utvecklades i början av medeltiden och blev allena rådande i Sverige ända fram till 1800-talets första årtionde och i Tyskland till 1940-talet innan den upphörde. Därför har många numera svårt att läsa gamla handskrifter.

Under 1600-talets utvecklades skolväsendet successivt i Sverige så också de rikaste böndernas barn fick lära sig att läsa, skriva och räkna. Tidigare var det mest präster, adelsfamiljer och borgare som behövde sådan lärdom. Nyttan kunde inte underskattas, i synnerhet när ingen från år 1695 fick gå nattvarden såvida man inte kunde katekesen. Då blev det nödvändigt att kunna fördjupa sig i textens innehåll. Av bland annat detta skäl hade man 1686 infört en förordning att prästerna skulle anstränga sig och försöka förmå alla barn att lära sig att läsa, vilket beslut förstärktes flera gånger tills riksdagen år 1740 bestämde att alla i samhället skulle läsa flytande vid konfirmationen, varvid undervisningen pålades sockenkyrkans präst och klockare. Här ingick i regel också att skriva och räkna. Skoltiden varade bara några månader och var klar innan det var dags att ta den första nattvarden vid ungefär 15 års ålder. År 1842 överfördes ansvaret för undervisningen till socknarna, varvid folkskolan bildades, men under flera årtionden skiljde den sig inte mycket från den kyrkliga skriftskolan som hann utbilda flera generationer av bondfolket. Först år 1882 infördes allmän skolplikt och samtidigt fick ordet skolk en ny betydelse. Tidigare syftade det på personer som inte ville dricka lika mycket som sina bordsgäster, men senare avsågs mestadels elever som smet från undervisningen och drev omkring. Ungefär som vallkullorna i skogen.

Med allmogens ökade kunskaper om skrivspråkets välsignelser och oanade möjligheter, föddes också egna påhitt och användningsområden. Med kunskap om bokstäver och siffror öppnades en ny värld. Det första ristandet tycks ha skett just i slutet av 1600-talet och sedan stabiliserats under början av 1700-talet, för att få ett uppsving i slutet av 1700-talet samt i mitten av 1800-talet. Eller är måhända dessa tidsangivelser bara ett önsketänkande av oss i dag, att ristningarnas olika faser ska uppfattas som ett resultat av olika skolreformer och lyckosamma beslutsfattare? Man kan ju också notera en nedgång av ristandet strax efter 1850-talet, vilket troligen berodde på den enorma utflyttningen från landsbygden till Amerika där magnifika framtidsdrömmar väntade, eller åtminstone till en liten trång lägenhet i någon närbelägen stad vars snabbt uppbyggda fabriker kunde erbjuda anställning och lönearbete så familjens alla barn fick mat för dagen. När slutligen ordentliga

familjeplaneringar genomfördes i samhället, med en standard om två barn, och den sista hungerskravallen skingrats, hade redan fäbodväsendet nedmonterats så endast ynka rester återstod. Trots brist på reda pengar och innan den första spargrisen kom till fäbodarnas bygder, befann sig vallkullorna alltid nära maten. Mjök, kött och spannmål saknades sällan eller aldrig.

Märkligt nog tycks de djärva och desperata som beslöt sig för att lämna gård och bygd inte ha haft några tankar eller ambitioner att göra sig oförglömliga genom att åstadkomma några väl synliga inristningar med stora skrävlande bokstäver, eller ens lämna en spröd avskedshälsning efter sig med kniv eller yxa. Många av dem valde istället att packa och säga adjö, varefter de for iväg utan att ens lämna den nya adressen på köksbordet, ty få visste var de skulle hamna. Tydligt var det alltså inte de som saknade säkerställd försörjning som gav upphov till ristningarna innan de försvann för alltid från bygden, utan de som blev kvar och kunde höra eftermälet av det som utförts. Fast det finns ju förstås undantag, såsom budskapet från somliga vallkullor som anger att de befann sig på fäboden för allra sista gången. Antingen väntade äktenskap och barnpassning, eller en tjänst som piga långt hemifrån, eller något annat som numera är bortglömt och okänt.

Nåväl, tillbaka till stilbrottet och skillnaden mellan latinsk och gotisk stil, vars olikhet är som natt och dag, men det passar bättre i kommande avsnitt.

Minnen och budskap till framtiden

Till stor del handlar dessa ristningar och spår om att övervinna tiden genom att de förväntades finnas kvar under lång tid framöver. Vem kunde ana att världen stod inför en förändring som saknade motstycke, allt sedan inlandsisen smälte bort. Levnadsmönstret här uppe i norra Europa vilket gått i arv från de allra första bönderna skulle rannsakas, betvivlas, påverkas i grund, vräkas omkull och brytas ner ända tills klangen från kornas skällor tystade i skogen, flugorna saknade näring i fåhusen och doften av nykokt messmör ersatts av mossbevuxta tak som ruttnat och rasat in i fallfärdiga eldhus. Bara den låsta mjölkbodsdörren som också stuvades på vagnar fyllda med säljbart timmer påminde om en tidsepok som just upphört. Endast godtyckliga tillfälligheter avgjorde vilka tak som underhölls och vems ristningar som blev bevarade. Ännu mindre ansträngde man sig och tillgodosåg framtida iakttagares nyfikenhet genom att utfråga och intervjua de udda författarna vid fäbodarna, vars enkla levnadsstandard alla ville komma bort från så fort som möjligt.

Enda gången som jag själv ägnat mig åt detta, inträffade i Jämtland när jag var sommarbarn på en bondgård. Då hade jag ett särskilt gömställe under en loge där jag satt ibland för att fundera på allehanda saker. Då passade jag på att rista in mitt namn och det aktuella året på ett ställe där gårdsfolket aldrig skulle kunna se det, eftersom jag misstänkte att de skulle bli arga. Året därpå tyckte jag det var riktigt kul att få se det igen och utökade texten med ytterligare ett årtal. Många år senare återkom jag med min dotter och på ditfärden berättade stolt om min bedrift, men till min sorg och besvikelse hade man rivit just den delen av logen, så ingenting fanns kvar. Finns det

möjligen vissa likheter gentemot vallkullornas ristande? Exempelvis att man inte får rista var som helst, samt att man måste följa strikta traditioner där företrädare har visat på vilka villkor det får ske. Det kan förklara ristandets begränsade spridning rent geografiskt och lokala isolering till vissa områden på kartan, men också vilka delar av husen som ständigt var i fokus.

Vilka var det egentligen som förmodades läsa texterna som ristades på träd och husväggar? Spontant kanske man tänker att det var vänner, bekanta, grannar och övriga i bygden. Fast gärna prästen och brukspatron också, ifall kompositionen blev extra bra. Även om detta svar är en självklarhet, eller åtminstone ett önsketänkande, så finns det en betraktare som är mer värd än alla de andra tillsammans, nämligen ristaren själv. När vallkullan Tillhed Brita Eriksdotter, född 1833 i Näset, ristade sitt namn för hundra gången i Ärteråsen, var det knappast för åskådarnas skull, utan enbart för att bekräfta sig själv och glädjen att få stärka sin vänskap med de andra kullorna som nämns ibland i texterna. Minnet av sig själv, eller snarare att återfå minnen och känslor som hystes vid de stunder när hon ristat sina tidigare texter, var sannolikt skäl nog för att fortsätta. Möjligen blev hon en lokal legend redan på sin egen tid samt en förebild för många andra vallkullor som också gillade att rista namn och årtal.

Förhoppningen att kunna sätta samman namnen i grupper om tre vallkullor per sommar och studera hur de avlöste varandra efter några år, har inte varit möjlig att genomföra. Delvis eftersom årtalen är för få under vissa perioder, delvis eftersom inte alla vallkullor tycks vara omnämnda. Tvärtom finns det antydningar att denna sedvänja blommade upp emellanåt och tonades ner där emellan. På så vis är vissa årtal mer ovanliga än andra. Somliga fåbodkullor var tydligen drivande medan andra följde efter, antingen med eller mot sin vilja, varefter de övriga stretade emot. Precis som nu för tiden.

Genom matematiska kalkyler kommer man snabbt fram till säregna mönster när detta ska rekonstrueras. Hur många ristningar vi än finner i Ärteråsen och på träden i skogarna där boskapen vallades, är det ändå bara en bråkdel av vallkullorna som ristade sitt namn under 1700-talet och i princip ingen innan dess. I slutet av 1700-talet ökade andelen, vilket sedan fortsatte uppåt i flera steg ända fram till den hastiga avvecklingen av fåbodbruket i början av 1900-talet. Inte ens när ristandet var som mest frekvent och summan på vallkullornas namn överstiger 700 per fåbodgård, tycks alla vara omnämnda. Värre är det vid normaltillståndet och 200-400 ristade namn per fåbodgård, eller runt 2-4 per år ifall man ser till den mest intensiva hundraårsperioden. Om en viss kulla exempelvis ristade sitt namn just 2-4 gånger under en och samma sommar, innebär det att de två andra vallkullorna som kan förmodas ha haft sina sysslor ihop vid ett och samma eldhus inte alls finns omnämnda. Så om vi grovt sett antar att allra högst 1/2 eller blott 1/3 av alla fåbodkullor finns omnämnda bland ristningarnas namn, leder det till en annan syn av denna verksamhet. Fast de sistnämnda siffrorna bygger enbart på vilda gissningar.

De som inte ristade brydde sig sannolikt mindre om denna konstnärliga särart än de som utövade den. Med andra ord var troligen avsikten med många ristningar en självspjuling och en markering som ingav en stark känsla av inflytande och kontroll, såvida vi nyttjar ett modernt språkbruk, samt en be-

kräftelse av sin egen identitet och dess inneboende förmåga och vilja. Visst låter en sådan förklaring både flummig och akademisk, men bakom beskrivningen döljs unga kvinnor som skyndsamt blev kastade från ett fast tag i sin moders kjol hemma på gården och till ett eget ansvar tillsammans med jämnåriga kvinnor i samma situation bland boskapen på fäboden, i väntan på en tillräckligt trevlig friare som möjliggjorde ett fortsatt liv som hustru och moder istället. Sedan bidade barnpassning och allehanda gårdssysslor inom byns råmärken, där mestadels enstaka kyrkobesök och marknader medförde kära återbesök av gamla ungdomsvänner, såvida de inte tog med sig barnen och följde med på buföringen om våren och hösten.

Som moder till små barn kunde de forna vallkullorna besöka fäboden och se sina egna ristningar igen, men knappast de ristningar som de hade åstadkommit ute i skogen. Dit ut var det för långt med ett spädbarn på armen. Så kullornas ursprungliga tanke bör ha varit att texterna var avsedda för ristan själv i en nära framtid, kanske samma sommar eller i varje fall innan de skingrades på grund av äktenskapliga plikter som höll dem kvar nere i byn. Fram till dess kunde de säga till sig själva eller varandra: "Minns du när det ösregnade så fruktansvärt vid myren, eller hur vi hittade de två korna som sprang bort, eller vad som hände när vi vallade sista torsdagen före hemfärden?" Eller bara mindes stunden när de tog fram kniven och skar lagom djupa snitt i timmerstocken så tre bokstäver fick lysa klart i väntan på att de kommande årens kraftiga rök från eldstaden skulle svärta ner dem också. Fast vad var dessa minnen värda i jämförelse med arbeten som genererade lön som även räckte till sommarskor och en tandborste?

Förebilder och uppstart

Normala människor brukar inte rista namn och årtal på sina hus. När det väl skedde hos allmogen förr i tiden berördes vanligen bara en enda viktig person på gården och det aktuella årtalet, eller bara det sistnämnda. Så med andra ord, hur började egentligen ristan i en sällan skådad omfattning i vissa områden av landet? Det finns nog lika många svar som det funnits ristar samt moderna uttolkare förstås som från sina skrivbord gärna kommer med tvärsäkra förklaringar som framsprungit ur diagram och trendlinjer. Skillnaden gentemot ristan egen förklaring är nog mestadels att de själva knappast tänkte på den medan de var verksamma med kniven. Ska man förstå ristan, måste man nog ha en förnimmelse av det mesta för att inte säga allt som berörde dem, både innan, under och efter den aktuella stunden när texterna kom till. Kort och gott, detta var en naturlig del av deras sysslor som hade smält samman med deras liv som vallkullor. När de sedan fick chansen att ta ett lönearbete på mejeriet eller någon annanstans där det fanns stämpelklockor och ersättningsavtal, upphörde genast deras lust och vilja att rista, ty ingenstans vid fabriker, kontor eller andra arbetsplatser är ett sådant ristan känt. Möjligen är dock busshållplatserna ett undantag, men även om spåren från färgpennorna syns överallt avspeglas knappt antalet resenärer alls.

Grunden för detta beteende är viljan att härma framträdande föregångare och förebilder som man av något skäl ser upp till. I somliga kyrkor fanns enastående vackra väggmålningar ända fram till reformationen på 1500-

talet när prästerna tvingades beställa hantverkare som kalkade över de fantasieggande utsmyckningarna. I rika bondehem fanns sannolikt bonader som hängdes upp vid högtidliga tillfällen, eller som fick sitta uppe året runt. När allt fler möbler blev vanliga på bondgårdarna under 1500-talet och framåt, i samband med att härden mitt på golvet ersattes av en spis med skorsten och varefter man också kunde ha trägolv, fanns det ibland anledning att skära in namn och årtal på skåp och stolar, liksom på tallrikar och andra föremål. Till och med på vallkullornas gätyxor, som bland annat användes för att hugga texter på levande träd, finns det mängder med små ristningar som skurits med kniv. På motsvarande sätt insmög sig alternativa dekorationer på kyrkbänkar, predikstolar och altartavlor tills kyrkorna åter blev livfulla konstverk. Med andra ord, dörrar och väggar samt släta ytor på möbler och föremål måste inte vara trista och intetsägande, utan kan mycket väl fyllas med egengjorda och tilltalande förändringar.

Ingenstans bland fäbodarna i Ore socken kan man dock finna något som påminner om bonader och kyrklig utsmyckning, fast med två smärre undantag som gäller ett par dörrar. Ett avgörande tillskott kom först när kyrkorna köpte in stora och tunga Biblar, där de gotiska bokstävernas snirkliga former kunde uppfattas som mer spännande än textens budskap. Likafullt var det inte de gotiska bokstäverna som härmades, utan nästan undantagslöst den latinska stilen som bara användes vid skrivandet av lånord. Den regeln praktiserades i rättsprotokoll samt kyrkans och fogdarnas räkenskaper, men också i samtliga tryckta böcker utom i Bibeln där den dock infördes i begränsad omfattning i Karl XII:s bibel.

Således har någon lärd person förmedlat dessa främmande bokstäver som bara användes i de ovanliga fall när man inte använde inhemska ord. Att skriva Olofsson med latinsk stil var lika konstigt och dumt som att skriva Olai med gotisk stil (*alltså med den här stilen*), även om det råkar betyda Olofsson, men är skrivet på latin. Så gjorde man absolut inte. Jämför själv: Olofsson vs Olofsson samt Olai vs Olai.

Dessa främmande bokstäverna var så mycket lättare att rista i sten och trä, i synnerhet när man struntade i gemener och bara höll sig till versaler. Därmed inträffade två stora trendbrott, dels började folk ur allmogen att skriva texter, dels använde man helt fel stil för sitt ändamål.

För oss i dag kan denna reglerade åtskillnad mellan gotisk stil och latinsk stil kännas obegriplig, men den har som så mycket annat underligt en enkel förklaring. I Tyskland och Norden fortsatte man med gotisk stil trots att boktryckarna föredrog enklare former på bokstäverna, men i länder som talade ett språk som härstammade från latin återgick man till romarnas urgamla och raka latinska stil, som på grund av sin ålderdom fick namnet antiqua. Det var först under 1800-talets första årtionde som den latinska stilen äntligen infördes på allvar i Sverige i snart sagt alla handskrifter, fastän den gotiska stilen delvis blev kvar i tryckta böcker och tidskrifter ända till 1870-talet.

Hemmavid

Kanske finns det en enkel förklaring till nyttjandet av den latinska stilen hos allmogen. Från 1730-talet och framåt skulle man upprätta bouppteckningar efter alla som dog, med undantag av omyndiga barn såvida de inte hunnit bli jordägare genom hastigt bortgångna föräldrar, och den skulle underskrivas av de närmaste arvingarna som svor på att hela bohaget redovisats. Att läsa den skrivna inventeringen på 1-4 sidor hade nog de flesta inga svårigheter med, men att skriva sitt namn själv var inte alltid lika enkelt. Så för allas bästa räckte det med att man skrev sina initialer med tre bokstäver samt använde den latinska stilen, alternativt att man ritade sitt bomärke. Lättare kunde det inte bli. Eftersom ingen klagade så fortsatte denna tradition. Dessa darriga handstilar levde kvar långt in på 1800-talet och vittnar om att de flesta ingalunda ägde en egen penna, utan att de hellre byggde vackra hus och sydde stiliga kläder än försökte få ihop en läslig text.

Emellanåt kan man faktiskt finna ristade texter hemma på gården i byn, men de är ovanliga och tycks mestadels tillhöra tiden efter 1800-talets mitt. Då fick de inte någon framträdande plats, men är inte heller undandömda. Möjligen valde gården husbonde, matmoder och barnen samt eventuella tjänstefolk och inhysesjon att istället samla familjens namn på pärmens insida i någon av de fåtaliga böckerna som långsamt blev allt vanligare i hemmen. Då har vi kommit så långt fram i tiden att de flesta inte bara skrev flytande, utan att det även blev läsligt. Det förutsätter förstås att man inte hade behov av glasögon, som ännu mer långsamt började förekomma hos allmogen, såvida man inte tilldelats enkla sysslor vid fäboden om sommaren såsom att valla boskap, mocka, mjölka, kärna, ysta och koka myse. Även de med nedsatt syn hade en förmåga som räckte för att hugga några prygliga bokstäver stora som en handflata.

Från höst till vår träffades många av de blivande vallkullorna i folkskolan från mitten av 1840-talet när de väl blivit byggda och fått en lärare. För de som skulle till Ärteråsen och bodde i Näset fanns en skola centralt i byn, så de träffade bara jämnåriga när de blev lite äldre och hade gått ut skolan för att istället läsa hos prästen inför konfirmationen. Då var även tiden mogen för att ta ansvar för gårdens kor, får och getter. Säkerligen gjorde prästen liknelser mellan dem och Kristus som med andliga ord beskrevs som den gode herden, eller sig själv som den förträffliga kyrkoherden. Så när de väl avlämnades på fäboden saknades knappast självförtroende som kunde användas till allt möjligt, som att rista sitt namn på dörrar, väggar och bänkar.

Respekt och delaktighet med föregångare

Alla vill ha bästa platsen. Det finns bara två sådana ställen vad gäller ristarnas åsikter. Dels ovanför dörren på eldhuset eller mjölkboden, fast vad gäller eldhuset kunde det även gå an på insidan, dels högst upp på fondväggen mitt emot dörren och inne i eldhuset, gärna på andra stocken räknat uppifrån. Dessa ristningar är ofta extremt välgjorda och i princip aldrig överristade med yngre texter, vilket i övrigt kan förekomma nästan när som helst och var som helst, även om det generellt sett inte är så vanligt. Allra mest förekommer nog sådana överristningar på sittbänkarna.

Detta visar att det fanns en tydlig medvetenhet och respekt gentemot ristarnas föregångare, eller brist på respekt, eller en insikt att den planerade ristningen skulle bli ganska ful om den hopblandades med en äldre ristning på samma plats. Visserligen må detta vara en självklarhet och precis såsom människor brukar bete sig, men det finns ändå en anledning att stanna upp och begrunda detta. Det fanns med andra ord en social rangordning bland ristarna, både under ristarnas samtid och att de fortfarande hade en viss rang efter sin tid som ristare. Den behöver ingalunda ha varit identiskt med deras ställning och ekonomiska position hemma i byn, utan var endast ett eko av den tillfälliga rangordning som uppstått på fåboden och som förändrades successivt med åren. Ganska självklart egentligen, men likafullt något att fundera på.

Utan att numera ha en ringaste inblick i deras interna konflikter och motbjudande besvärligheter som de försökte hålla ifrån sig, får vi väl hoppas att de som levde på den tiden hyste respekt för andra vallkullor och dalkarlar. När man finner sönderhuggna och kraftigt förstörda ristningar uppstår emellanåt tvivel. Fast när man begrundar vilka ristningar samt utvalda ord som berörs infaller misstanken att det kanske var ristaren själv som ångrade sig. Att som vallkulla skriva sina initialer ihop med en dalkarls namn, kanske inte var lika trevligt året därpå när han sökte förtrolig vänskap med någon annan kulla, alternativt att vallkullan blev uppvaktad av någon ännu stiligare och förnäm karl som antydde att ett skyndsamt äktenskap och en flytt till hans välmående föräldragård vore det enda rätta för att mätta deras spirande känslor. Då kan man lättare förstå varför vissa dalkarlars initialer gått förlorade medan hennes står kvar.

Synligt kontra dolt

Om man inte fick bästa platsen ville många att ristningarna åtminstone blev väl synliga. De som gjorde träristningar ute i skogen kunde inte gärna kräva något sådant. Deras texter kunde bara ses av dem som råkade gå förbi, det vill säga de själva och andra vallkullor, samt enstaka timmermän, björnjägare, kolare, malmlutare och bärplockare samt de som genade genom skogen för att slippa ta en omväg längs landsvägen. Å andra sidan kanske dessa skogsvandrare emellanåt råkade bli långt fler än de som besökte eldhusen på fåboden.

Andra föredrog att deras ristning doldes. Ett sådant exempel gäller den enda riktigt erotiska ristningen i Ärteråsen vilken har dolts under en bänk. Eller har någon blyg person satt upp bänken i efterhand? Oavsett vilket, så har ingen skurit bort den. Således ger den fortfarande upphov till fnitter och rodnad, vad ristaren än hade för målsättning.

Numera kan vi inte avgöra huruvida ristningarnas placering beror på lathet eller inte. De flesta är anbringade på platser där man brukade vistas, i lagom höjd över marken respektive golvet, oftare ovanför sittbänkar än över laven (bänken) där man sov, sällan i fåhus där man bara skulle arbeta och ta hand om boskapen, ännu mer sällan inne i mjölkboden som vanligen var låst, och så vidare. Således finns det inga oväntade eller udda placeringar av ristning-

arna. De finns helt enkelt där de är förväntade, fast egentligen är de inte förväntade någonstans.

Djupa tankar eller ytligt skval

Texternas variation vad gäller innehållet är det allra svåraste att förstå. Gott och väl en femtedel av alla bokstäver och siffror kan uppfattas som nonsens, trams, intetsägande bludder, eller kort och gott bara något som påbörjats utan innerlig avsikt och som aldrig avslutats. I värsta fall en enda bokstav, eller endast början på en bokstav. Vad betyder det?

Ja, hur tolkar man en enskild bokstav, om inte något förhastat och tämligen meningslöst både när det ristades och efteråt. Här döljs knappast några andra tankar än likgiltighet, håglöshet och slöhet, eller kanske inga tankar alls. Motsatsen är lätt att finna. Genomtänka texter, med god disposition och som på ett prydligt och exemplariskt sätt sträcker sig ända fram till timmerstockarnas knutar och husets hörn, uppdelade på två eller flera rader om texten är lång. Man kan nästan ana att ristaren haft en kolkrita och måttat allting extremt noggrant innan själva ristandet tog vid och fullbordade en djupare tanke som uppenbarats just för stunden. Likafullt kan man finna att sådana texter är ytterst triviala och barnsliga, såsom en löjlig barnvisa, eller ett fånigt påstående om någon på fäboden. Men sådana nedsättande värderingar tillhör oss i dag, när vi inte förstår sammanhanget. De som vistades inne i huset eller ute i skogen när det begav sig, skulle knappast hålla med om en sådan tolkning såvida de kunde yttra sig. Alla ärliga avsikter är djupa, i varje fall för dem som berörs. Således är spännvidden enorm.

Å ena sidan finner vi strödda och isolerade bokstäver som knappt är fullbordade, å andra sidan kan man påträffa Fader vår och andra texter som har en andlig innebörd, visserligen med felstavade ord och spegelvända bokstäver, men egentligen är det ganska många texter som har en djupare avsikt. När en vallkulla stannade upp och uttryckte vad hon kände för stunden, kan texten knappast kallas ovidkommande och meningslös, vilket resultat som än frambringades. Snarast fanns det en angelägen och känslfull tanke som genom en kraftfull hand fick fast form när knivens egg förverkligade budskapet, såväl längs med som tvärs emot stockarnas ådringar. Vad skulle de annars ha för ursprung?

Ristandets texter är en genklang av det som skedde, tänktes och sades på fäboden. Deras handlingar väckte tankar till liv som omformades till ord, liksom ord födde tankar och handlingar. Ett ständigt växlande, från ord till handling och vice versa, där ett ändlöst djup och en groende mognad framträdde både slumpvis och stegvis. Detta blev onekligen en del av deras uppväxttid runt tonåren när insikterna avlöser varandra.

För dem som ristade var det säkerligen lika viktigt att få höra när en tilltänkt friare viskade ömma ord i örat, som när en storasyster hedrade ens insatser under dagen med gätning och mysekok, eller de bästa vännerna retades på ett underfundigt sätt i syfte att stärka de förtroliga banden. Alla fick kanske inte höra sådant som värmde själ och hjärta. Somliga längtade

hem till byn så ofantligt mycket att de knappt kunde bärga sig, medan andra ville att sommaren aldrig skulle ta slut. Ingen av dem fick som de ville, ty årets rytm kunde ingen påverka. Inte heller nödvändigheten att producera sin egen mat. Bara de som tog livet med ro och slutade ställa krav och ha förväntningar, fann viss tröst och trygghet. De andra packade ner sina kläder och tillhörigheter när nyheten spreds om en alternativ framtid, så att väskan blev nästan halvfull innan de gav sig av mot ett öde som de hoppades skulle bli mer drägligt. Så vart det sällan.

Vidskepelse

För att inte förvärpa det öde som väntar kan man alltid ombesörja något själv så att inte onda väsen ställer till med förtret och obehag. Först och främst kan man ju rista skyddande symboler såsom femhörniga stjärnor, men de är förvånansvärt ovanliga. Om det verkligen fanns en stor rädsla för osynliga väsen borde de ha funnits på varenda dörr, men så är inte fallet. Ett annat tecken på försiktighet är att rista en text baklänges, men då kanske man snarast ville busa med andra vallkullor, för det är också mycket ovanligt. Desto vanligare är det med spegelvända bokstäver, men det gäller främst N och S samt några siffror, precis som hos förskolebarn. Sammanfattningsvis undrar jag fortfarande om det verkligen fanns några kullor som var riktigt vidskepliga, eller om de nöjde sig med att spotta tre gånger över vänster axel, eller något annat kraftfullt som brukar fungera mot det mesta.

Att både björnar och osynliga väsen ständigt fanns någonstans i omgivningen var dock så självklart att man inte behövde vara rädd för dem, under förutsättning att man hade lärt sig att leva sida vid sida. Genom att skramla och väsnas samt avlossa ett skott ifall man hade en bössa, höll även hungriga björnar på betryggande avstånd. Samma sak gällde allt som var osynligt, men då kanske det var bättre att sjunga en psalm, läsa Fader vår, eller be dem flytta på sig med hög röst när man skulle hålla ut varmt diskvatten eller behövde uträtta sina behov, eller tvärtom att man skällde på dem ifall de blev besvärande och närgångna, men det var ytterst sällan. Mätta björnar och osynliga väsen som känner att de respekteras, är tämligen ofarliga. Då behövs inga femuddiga stjärnor.

Det var tydligen en vida känd lek att skriva texter med chiffer. Man skulle nästan kunna tro att prästerna lärde ut detta redan på 1700-talet till ungdomar som väntade på sin första nattvard och ville veta mer om jordiska mysterier och underligheter. Genom att istället skriva bokstäver med deras ordningstal i alfabetet, fick man en lönnskrift som visserligen alla kunde läsa, men det tog en stund. Särskilt om skribenten räknade fel vilket skedde ganska ofta. Många dalkarlar avslutade nämligen sina initialer med talet XVIII. Den 18:e bokstaven är R och inte ett S som de avsåg. En möjlig förklaring till detta är att de kan ha använt samma slags alfabete som kartritarerna, vilka gärna hoppade över J för att undvika förväxlingar. I så fall blir texten I : I : XVIII samma sak som AAS, eller Anders Andersson. Inte sällan så har ristaren skrivit sitt namn både med lönnskrift och vanliga bokstäver intill varandra.

Mellan fakta och fantasi

Numera uppfostras vi att tänka logiskt och förståndigt, där allting kan skärskådas och hela den faktabaserade tankebanan går att rekonstruera från en gryende idé och fram till resultat och slutsatser. På den tiden fanns en känslobaserad och ordlös vision om verklighetens innersta väsen, där allt var möjligt liksom omöjligt. Så är det fortfarande hos de allra flesta människor som inte är strikt akademiska (och även många av dem).

I känslans värld är fakta någon sekundärt, såvida inte korna springer bort eller husen brinner ner, ty det mest väsentliga är närvaro och deltagande i stundens händelser som medför en personlig samexistens med allt som är tidlöst och saknar rumslig begränsning. Här blir händelserna besjälade, liksom vänskap får individer att smälta samman. Fakta är trots allt bara ett försök att fullborda en objekt beskrivning och registrering av ting som är åtskilda, samt att genomföra detta med en fullständig avsaknad av egna värderingar. Alltså är det förbjudet med en själsligt inflätad närvaro och ett personligt deltagande, eftersom sådant är besmittat med en frånstötande subjektivitet. Det vill säga, inom forskningen undviker man allt sådant som är orsaken till att man ristade. Då först är man objektiv, vilket betyder att man inte alls är i närheten av svaret förrän det är skrivet. Hmm.

Nåväl, fakta är som fasta öar och oaser för våra tankar, varifrån fantasifulla dagdrömmar kan göra sina avstamp till avlägsna platser som når långt bortom fysiska begränsningar och dygdefulla spärrar och hinder. Sådana utflykter är inte bara rofylld underhållning, utan även en tröst när skolösa fötter fryser om hösten och magen kurrar i sin längtan efter mer mat, men också närhelst någon drabbas av samhällets orättvisor och inte förmår ge igen på annat sätt än genom hämndlystna förhoppningar att svordomar och förbannelser ska nå fram. Vid sådana stunder kan även korta meningar inrymma mer än vi anar. Men varken hunger, köld, trötthet, rädsla för vilda djur eller svårhanterliga konflikter antyds bland ristningar. Här finns som mest en gnagande känsla av långtråkighet, samt oro så snart det drar in ett häftigt oväder förstås.

Ordets kraft

Så skrev aposteln Johannes:

"I begynnelsen var Ordet, Ordet var hos Gud, och Gud var Ordet. Ordet var i begynnelsen hos Gud. Genom Ordet blev allt till, utan Ordet blev alls inget, av allting som har blivit. I Ordet var liv."

(Johannes ev. 1:1-4, enl. Karl XII bibel 1703; Lektorernas översättn. 1863, fritt återgivet)

Den urgamla egyptiska och östasiatiska föreställningen, som återupptas i Bibeln, att hela universums tillblivelse inte börjar med livlös materia utan med ett dunkelt och kroppslöst medvetande som formar en tanke varur orden framspringer samt blir stadigvarande genom sitt eget eko. Härigenom inrymde plötsligt den enda och allenarådande energin en oändlig mängd fasta former som genom sin nyblivna existens framtvungade egenskaperna tid och rum, varefter Bigbang blev en nödvändighet. Detta enligt urtidens lärde som genom meditation och inlevelse utforskade universums väsen, vilket skedde långt innan Adam skapades utifrån den bibliska kronologin.

Denna tolkning hävdar i princip att medvetande och minne är effekter av kvantfysiska lagar, medan kroppens materia följer den klassiska fysiken. Således är kropp och själ varandras motsatser, men likafullt förbundna med varandra fastän inte hopförda i fullt beroendeskap, ty själens medvetande och minne är inte begränsat av tid och rum, eller måste ha en kropp att bo i. Liksom all materia består av en gnutta självförstärkande ekon från den enda och odelbara energin, är själar en del av det dunkla medvetandet som uppstod när oändligheten mötte sig själv, samt blev därefter en naturlig del av materien. Vad man än tycker om en sådan förklaring, är medvetandet fritt och skapar ständigt nya tankar som kan bli kvarvarande genom känslor, bilder och ord.

Så skrev vallkullan Tillhed Brita Eriksdotter:

"BED LIOT SKRIWA TILLHED"

(Ärteråsens fäbod, husgrupp nr 2, Eldhusets fondvägg, stock 1 av 4 som har ristningar)

Därmed överlämnade hon ett eko av sin identitet som ville påminna om hennes inneboende lust och längtan för eviga tider. Amen.

Blygsamhet kontra självhävdelse

Varje grupp med människor brukar innehålla alldeles tillräckligt många som antingen är försynta eller ständigt vill hävda sig på andras bekostnad. På samma sätt kan vi tänka oss att ristarnas personligheter uppvisade olika attityder och hade skilda önskemål med sina texter. Lättast är att blottlägga dem som ville synas och ständigt hävdade sig. Att skriva enorma bokstäver som är flera gånger större än normalt, att strunta i föregående ristningar och bara skriva tvärt över gamla fina texter, att utan besinning hugga grova och slarviga bokstäver inne i eldhuset med sin gätyxa och inte ta det varligt och skära försiktigt med en vass slidkniv, det tyder på en ringaktning av andra ristare och att man bara tänkte på sig själv. Eller är det ett uttryck för frustration, ilska, rädsla, en känsla av orättvisa, hunger, svartsjuka, eller bara en allmän besvikelse?

Alla andra, det vill säga de allra flesta i samhället, är av det försynta slaget. Likafullt var de inte mer blyga och försiktiga på fäboden än att de ristade sina namn lite varstans på husväggarna, från golv till tak samt på bänkar och bord, mestadels inne i eldhusen och runt om i svalen, men också på enstaka ytterväggar, i fähus och på bodar samt inte minst ute i skogen på tallar och andra levande trädstammar som ibland dog av skadorna. Här ute vid deras sovholer och eldstäder, myrmarker, branta höjder och flacka slänter blev gätyxans egg lika viktig som knivbladen när väl beslutet var fattat att stunden skulle förevigas efter att ha "blekat" trädet och därigenom huggit bort barken på en frisk tallstam. De kvarvarande texterna ute i skogen visar att vallkullorna minsann kunde göra lika vackra bokstäver med en yxa som med en kniv, dessutom gick det mycket fortare. Så varför är då somliga av de yxhuggna bokstäverna inne i husen så grova och fula?

Text kontra bildspråk

Hur stor olikheten än är mellan en text och en bild, kan deras innebörd vara svår att precisera men av olika skäl. Ord är så exakta trots allt, till skillnad från bilden som är nästan fullständigt fri att tolka tills man vet vad den egentligen föreställer och syftar på. Om betraktaren inte känner till bakgrunden till en viss text ser man endast konkreta ord med en specifik innebörd och får sällan ut något särskilt ur dess lydelse. På en bildristning däremot kan man se oändliga möjligheter och knappast någon begränsning alls. På så vis är de varandras motsatser, tills man försöker tolka dem. Då är de lika svårfångade.

Textens ristare skulle faktiskt behöva förklara bakgrunden och vilka som deltog samt vad det syftar på, vilket kan bli en lång historia. Här kan orden vara en symbol för något mycket större, fast en text som bara rymmer ett enda namn eller upptar en lång rad kan också ha blivit till av ren förströelse. Nu efteråt ser vi sällan skillnaden mellan dem.

Bildristaren måste tvärtom avgränsa innebörden och berätta exakt vad bilden syftar på så man kan ta bort alla felaktiga och ovidkommande alternativ. Fast det innebär ändå inga garantier att utomstående personer lyckas förstå bilden rätt, ty ristaren kan lätt dölja vissa egenskaper och förklaringar och i alla fall få ristningen att framstå som begriplig, trots att väsentliga orsakerna kan vara dolda. Alltså har de en sak gemensamt, ristarens egentliga tankar kan lätt hållas gömda så att de aldrig blir avslöjade.

Ett annat bekymmer med ristningarna gäller vår egen strävan och vilja att göra dem begripliga. Risken är stor att vi uttalar oss som om vi gjort dem själva och vet allt. Ifall inte de som uttalar sig på sådant sätt har ett tillräckligt stort källkritiskt sinne och förmåga att ifrågasätta sig själv, så måste den som lyssnar ha desto mer. Men detta gäller så klart all forskning som alltid mår bra av att bli ifrågasatt, granskad, rättad och kompletterad så att teorierna närmar sig de absoluta sanningarna, vilket må ske i all evighet eftersom de är onåbara och det rent filosofiskt bara finns en enda sanning, nämligen i paradoxen och påståendet att det inte finns några sanningar.

Information kontra skönhet

Somliga ristningar har till uppgift att vara vackra och sköna att beskåda, medan andra enbart är informativa och absolut inte någon skönskrift. Ögat avgör tämligen snabbt vad ristaren har haft för ambitioner, men det säger absolut ingenting om andra egenskaper med texten.

Att katalogisera och skriva rent ristningarnas texter med moderna typsnitt medför tveklöst att man förlorar sådana egenskaper. Fast hur mäter man skönhet på ett objektivt sätt och längs en konkret skala? De kvalitativa egenskaperna som berör skönhet, elegans, grad av unikum, finess och oändligt mycket annat, kan sällan eller aldrig anpassas på ett neutralt och odiskutabelt sätt till en kvantitativ jämförelse, ty dess graderingar är ju trots allt bara siffror som har anpassats till objektiva mätvärden. Frågan gäller hur själva mätningen går till. När ögat hunnit vänja sig och inte bara schablonmässigt

skiljer fullt från vackert där det inte finns plats för någon eftertanke, kanske en subtil utstrålning lämnar en nedhafsad ristning och skiner mer än de andra bokstäverna runt om. Så snart beröringen fångar betraktaren upphör den objektiva registreringen och iakttagelsen övergår till en gränslöst tillstånd. Alltså fullständigt subjektivt.

Jag vet en ristning som enligt mitt tycke är fantastisk, just vad gäller dess utstrålning, men egentligen är den gräsligt ful. Därför vill jag inte göra någon skönhetsanalys av ristningarna, för då skulle den komma bland de sista. Det känns orättvist.

Väl valda stunder

När solen gick ner under den mörka årstiden återstod bara ljuset från spröda talgljus och kanske något vaxljus som kunde ställas på bordet mitt i sätstugan, såvida man inte hade gott om ved. På 1860-talet kom visserligen fotogenlampor men det var så dyrt med påfyllning att många avstod. Under sommaren räckte som tur var ljuset för de allra flesta eftersom de sov tungt och behagligt när solen gick ner respektive upp. Lustigt nog var det nästan bara på dagen som man eldade, ty förädlingen av mjölkprodukterna var mycket viktigare än att husen hölls upplysta om kvällen enbart för att kullorna skulle kunna se bättre. Å andra sidan fanns det inget särskilt som man ville se lite tydligare.

Under dagen hade hettan från härden fått vasslan att avdunsta i den stora kitteln som hängde ner från stängerna i taket. Efter noggrann diskning kunde de slå sig till ro. Allt som framåt aftonen påminde om den kraftiga elden var den kraftiga röklukten som genompyrde bolster, kuddar och kläder som hängde på tork. Fick man en varm klick av den sötaktiga mesmör från dagens kok, ihop med korv och saltat kött samt ett stycke hårt bröd, glömde man snabbt bort sådant som stack i näsan. Enstaka rökpuffar fortsatte att fylla rummet tills glöden falnat, men något ljus gav den knappast ifrån sig.

Huruvida de använde talgljus eller inte på fäboden, är osäkert. Egentligen behövdes det inte. Mörkersynen hos de unga kullorna och dalkarlarna räckte mer än väl ända in mot de dunklaste hörnen så snart de tänkte stoppa tiden ett ögonblick och rista en kort text. Ju sotigare stockar som de gav sig på, desto ljusare tycktes deras bokstäver bli när kniven trängde in i det mjuka träet. En sådan betydande gärning krävde inte lyktor och tända ljus, de syntes tillräckligt väl för att fylla själ och hjärta. Kanske mest hos ristar, men också hos en beundrande lillasyster. Säg, finns det någon bättre avsikt?

Tidigt om morgonen fanns det nog annat att tänka på. Somliga ungdomar kan ju sova hur länge som helst, men hur morgontrötta de än var väntade samma sysslor som dagen innan. Någon variation fanns inte. För några vallkullor blev detta en näst intill outhärdlig och oändlig plåga som fylldes med tristess och långtråkighet. För andra blev det en lika oändlig tankefrid eftersom kroppsmindet styrde händer och fötter samt såg till att sysslorna utfördes klanderfritt medan de egentliga tankarna befann sig någon annan

stans. När enformigheten trubbade av de fem sinnena, liksom när inget oväntat förväntades ske förrän till lördagskvällen, kunde det sjätte sinnet blomstra obehindrat. Här och ingen annanstans flödade den sanna oändligheten som genomsyrade alltets formlösa gestalt och ingav en bestämd känsla av närvaro och medvetande, fast utan innehåll eller mål. Inte ens ord förmodade stanna kvar, utan ebbade bort så varken eko eller genklang kunde höras. Tid och rum ersattes av relationer och dess nät av samhörighet. Likt fromma tibetanska munkar satt vallkullorna på en torvmosse eller skogsglänta och tuggade på sin matsäck medan dagen passerade. Vissa tyckte detta var något enastående fantastiskt, vilket kan tyckas underligt eftersom andra led i minst samma utsträckning. Oavsett vilket kunde det kännas befriande att få uttrycka sina känslor på en välvuxen tall som genom sin osedvanliga tålighet kunde bära deras budskap upp till två sekler.

Först mot kvällen, när korna ställts i sina båsar i fähuset och blivit mjölkade, kunde lugnet inträda. Inte för att långsamt stilla sinnena tills dåsigheten fick dem att somna, utan för att få prata och umgås med fler kullor på fäboden. Då kunde en annan känsla av frihet frambringas som gällde alla, även dem som längtade hem till byn. Så snart de ansvarstygda sysslorna var avslutade för dagen, kunde de göra vad de ville tills det var dags att lägga sig. Nåja, nästan vad de ville. Kan man tänka sig ett bättre tillfälle ifall man vill leka lite med kniven? Eller var det mer trivsamt på lördagskvällen när de unga giftassugna ungarlarna från byn kom på besök? Fast då kanske man inte hade tid med sådana tankar, utan hade fullt upp med att lyssna på alla antydningar och underförstådda syftningar som förväntades fylla kvällens stöj och samtal. Detta tillsammans med enstaka små trevanden åt olika håll. I bästa fall att någon kom som vill sitta nära och kanske ville hålla i hand, även om blygheten lät det få stanna vid ömma blickar.

Om tiden fylldes med annat emellanåt, fanns alltid tid över vid andra stunder så många minnen ändå blev bevarade bland ristningarna. Möjligen är det de allra hemligaste tankarna som resulterade i ofärdiga eller kryptiskt skrivna texter som numera tycks sakna innehåll, helt i enlighet med önskemålet hos förlägna ristare.

Övervikten av namn på kullor bland ristningarna gäller samtliga hus. Det får oss gärna att tro att de flesta skapades under vardagarna, där varje morgon, middag och afton samt sömnlös natt kunde vara det rätta tillfället när handen greppade kniven och formade några bokstäver. Med andra ord, varje tidpunkt hade sin egen tjusning.

Här men inte där

Slutligen kan man fundera på varför ristanter blev så vanligt i vissa områden, men inte i andra. Siljansbygdens byar har många gemensamma kulturella egenskaper, men också tydliga kulturgränser. Känslan av tillhörighet kontra främlingskap var minst lika stark här som på andra platser, trots att befolkningsökningen och hemmansdelningarna var vida större här än i merparten av Sverige. Detta medförde också att behovet att gifta in sig med familjer i andra socknar och rent av andra byar minskade successivt när byarna blev självförsörjande på giftasmogen ungdom utan att behöva riskera

inavel. Av det skälet är det tvärtom förvånande att se att traditionen spreds till andra socknar runt om Oresjön, om än i begränsad omfattning.

Istället kan man notera att denna ristande tradition har växt fram parallellt på helt andra ställen såsom i Norrland, men troligen är de mer eller mindre fristående från varandra. Fast i likhet med alla andra utforskade områden, kanske sådana framkastade gissningar är felaktiga och att framtida undersökningar kan påvisa en och annan överraskning.

Frågor och kontraster

Denna genomgång leder till att vi visserligen kan formulera generella förklaringar som beskriver orsakerna bakom ristningarnas, såsom ovan, men att vi likväl står kvar på vår startruta utan att ha kommit någonstans. Med andra ord, ristningarna kan pressas på svar som mättar våra frågor, men det finns ändå alltid utrymme att betrakta ristningarna på ännu fler och alternativa sätt.

De bästa svaren kanske inte alls är tydliga förklaringar, utan de vittförgrenade frågorna som fäster vårt nyfikna sökarljus på diverse egenskaper i syfte att fånga bredden, djupet, tvivlen, variationen och ovissheten, hos både oss och ristarna. Genom att betona kontrasterna istället för likheterna framkommer spännvidden. Kanske är detta vårt egentliga svar när verklighetens oanade möjligheter tänjdes av vallkullorna i samband med att de själva såg till att deras vardag inte förblev alldeles begränsad. Samtidigt som uppfostran och konfirmationsläsningen stramade åt deras rörlighet genom skarpa och förmanande ord samt tillsägelser, kunde inget hindra deras skälvande utveckling som människor. Är det möjligen just lockelsen till frihet som blev grogrunden för en subkultur där varken präster eller föräldrar hade någon talan. Ett till synes oskyldigt ristande kanske i själva verket var ett uppdämt behov att få uttrycka självmedvetenhet och få ett symboliskt avstånd till samhällets stränga väktare. Eller ska det bara kallas lek och förnöjelse?

Tankens outgrundliga frihet, blev inte bara tillfälliga ord som skingrades och glömdes bort så snart samtalet var över, det blev inristat och kvar i syfte att förmå tiden att stanna, vilket den automatiskt gjorde. Men ändå inte.

De dunkla svaren tycks ständigt uppträda ihop med sin egen motsats. Då är märkligt nog frågan det bästa svaret. Där skapas utrymmet för våra närvarande tankar som genomsyrar vallkullornas vardagsbestyr, medan konkreta svar minimerar utrymmet och inskränker tanken till något avskalat som formar en genomsnittlig representation av något ovisst som egentligen är obeskrivbart.

De som vallade - om deras livsmiljö

Tankar om tiden runt 1870-talet och framåt

De som vallade boskapen ägnade sig också åt många andra saker, såväl nyttigt som annat, vilket förhoppningsvis mestadels var underhållande. Hit kan man bland annat räkna ristanterna av sina namn som syns tydligt på väggar och dörrar. Ibland har initialerna försetts med årtal och bomärken, men alltför sällan vet vi exakt vilka de var, bara vad de hette. Fast på den tiden fanns det många som hette Anna Eriksdotter och Brita Andersdotter, så AED och BAD är några av de vanligaste ristanterna. Genom jämförelser med kyrkböckerna känner vi till vilka några av dem var, eller via uppgifter från folks minnen och spridda nedteckningar. Visserligen gäller det bara en bråkdel av vallkullorna, men tillräckligt många framträder så att vi får en god bild av dem. Det gemensamma är att i princip alla var unga ogifta kvinnor eller ogifta unkarlar.

Oväntade och önskade resultat

Av något skäl passar inte de ogifta döttrarna in i vår uppfattning om dåtidens fäbodkullor och har blivit ifrågasatt. Vissa vill att de mestadels ska vara äldre kvinnor, såsom familjernas farmor och mormor samt gamla änkor, eller unga pigor som tog anställning hos bönderna för att ta hand om deras boskap under sommaren på fäboden och sedan flyttade därifrån igen lika kvickt. Så var det nämligen i början och mitten av 1900-talet enligt somliga trovärdiga sagesmän. Fast minst lika många kunde berätta om att detta var undantag och att de bara utgjorde en mindre andel. Längre tillbaka än till förra sekelskiftet sträcker sig varken våra minnen eller uppteckningarna, så denna uppfattning har gällt som en vedertagen sanning även för fäbodarnas drift och skötsel under äldre tidsperioder. Men stämmer det? För det första vore det synnerligen märkligt om skötseln av fäbodarna under 1900-talet var likadan som hundra år tidigare, eftersom det mesta i samhället ändrades under den här perioden. I synnerhet sådant som gällde arbete och lön. För det andra känns det som om just fäbodarna var en plats där tiden stod still, så det vore inte förvånande om detta blev den sista platsen som berördes av den moderna tidens många nyheter. Så denna fråga kan onekligen utredas mer grundligt, fast inte här. Nedan följer endast strödda inlägg till en sådan diskussion.

Ristarnas identitet

De 300 personer som identifierats bland de ristade namnen i fäboden Ärteråsen i Ore socken är överväldigande unga ogifta kvinnor, samt en del ogifta ynglingar. Antalet personer över 25 år och de som var gifta är lätträknade. En svag tendens visar att den genomsnittliga åldern hos dem ökar under 1800-talet och in på 1900-talet. Frågan återstår om ristanterna kan ses

som ett bevis på att fäbodarna sköttes av just dessa unga personer, eller om det även fanns många äldre kvinnor som av okänd anledning slutade rista just när de gifte sig. En annan egenhet är att ristarna så gott som alltid härstammade från en och samma by, nämligen den by som ägde fäboden. Husen i Ärteråsen ägdes av bönderna i byn Näset, men en del av de nuvarande husen på fäbodvallen har flyttats dit i relativt sen tid av andra bönder från exempelvis Sunnanhed, vilket också framträder när namnen i husen identifieras. Detta antyder att inte ens böndernas nära släktingar från andra byar var verksamma här på Ärteråsen, utan endast folk från de familjer som ägde och nyttjade marken här omkring.

Betydelsen av ordet kullor

Vi kallar dem vallkullor och fäbodkullor, eller något liknande. Ändelsen *kulla* betyder ogift kvinna. Redan här får vi en tydlig indikation på deras civilstånd och ungefärliga ålder, eftersom man ytterst sällan använder allmänna ord, såsom *vallhjon* och *vallherdar*. Dessutom har jag aldrig sett orden fäbodhjon eller fäbodherdar. En viktig skillnad här emellan är att de som vallade även kunde göra det hemmavid om våren och hösten.

På olika villkor

Fäbodkullorna befann sig inte ute vid skogsbetet på lika villkor. Så har det aldrig varit. Förutsättningarna och villkoren skiljde sig från kulla till kulla, från sommar till sommar. Några kom från barnrika och fattiga familjer, några andra från rika familjer med få barn, men alla de övriga kom från familjer någonstans där emellan. Barnlöshet och ensam barn var sällsynt, men förekom på samma sätt som en familjs barnkull både kunde öka långsamt och minska snabbt. När rödsot, mässling, smittkoppor och kikhosta drabbade bygderna, kunde en barnaskara tystna raskt när bara några få överlevde, eller kanske en enda, eller inga alls. Eller omvänt, att barnen blev utan föräldrar och fick förmyndare och kanske fosterföräldrar. Vid andra tillfällen kunde hela bygder drabbas av svår missväxt, eller sjukdomar som angrep boskapen. Då lärde man sig att inte ha för höga förväntningar på framtiden.

Manligt och kvinnligt

De flesta barnen fick ett nytt syskon vart och vartannat år. Somliga blev pojkar som inte fick gå vall enligt kung Carl XI:s stadga från år 1686, andra blev flickor som enligt gammal nedärvd tradition ansvarade för gården, barnen och födan. Mannens sysslor var riktade åt andra hållet, mot tyngre och tidskrävande arbeten på åker och äng samt i skogen, för där kunde man inte ägna sig åt barnpassning. Ju längre från gårdstunet man kom, desto fler män fann man i rörelse. Särskilt på tinget och vid resor till köpstädernas marknader, men det fanns också många undantag, såsom vid kyrkobesök och långväga handelsresor, för att inte nämna den årliga skörden och slåtttern långt ute i markerna där även kvinnor med barn i famnen fick hjälpa till så gott de kunde. Om familjen hade många munnar att mätta, hade man

även många som kunde hjälpa till med sysslorna. Beroende på vilka som ingick i hushållet, fick fördelningen av sysslor ske bäst det gick. Variationen var närmast total. Somliga familjer hade en mycket hög genomsnittsålder, andra var mestadels unga. Ibland fann man mest kvinnfolk, ibland nästan bara karlar. Då gällde inte gamla traditioner lika starkt som annars. Utifrån de generella sedvänjorna om arbetsfördelning, så vore det måhända mer förväntat ifall det var gossar och karlar som skötte om vallningen långt ute i skogen. De fåtaliga skrivna källorna som nämnder något om detta, tycks hävda att vallhjonen runt om i Sverige bestod av lika många ynglingar som unga kvinnor under 1600-talet och seklet därefter. Eftersom Sverige är stort kan det indelas i tre helt olika regioner med olika förutsättningar, dels bygderna norr om fåbodgränsen, dels söder därom som i sin tur bestod av såväl skogsbygder som fullåkersbygder eller slättbygder. Av dessa tre passar de manliga vallhjonen bäst in i den sistnämnda typen, eftersom kvinnorna i slättbygderna kunde ta hand om djuren både morgon och kväll för att mjölka. Sedan kunde ynglingarna valla i närheten av gården. Om det bara var ynglingar på fåbodarna före 1686, har de tvingats mjölka och förädla mjölken. Detta förefaller osannolikt, eftersom det var en utpräglad kvinnosyssla. I så fall bör vi tänka oss att det fanns både karlar och kvinnor på fåbodarna före 1686, samt även därefter förstås, såvida inte en sträng präst höll efter sina församlingsbor och förmanade dem hårt i enlighet med kungens stadga.

Sommarens slätter

Delvis samtidigt med att korna hölls vid fåboden och gick på sommarbete, var det dags för slätter och höbärgningen. Då fick i princip alla som inte var på fåboden hjälpa till, även mödrar med små barn. Att slå med lie och sedan komma efter med kratta för att samla ihop stråna till stackar som hängdes upp för torkning, kunde organiseras på många sätt beroende på hur många som deltog och deras förmåga.

Vallkullornas familjebakgrund

På fåbodvallen möttes kullor med alla tänkbara och skiftande familjebakgrunder och olikheter om det mesta. Somliga kullor hade redan ärvt en hel stor gård, andra fick nöja sig med en åttondels hemman eller ännu mindre, men de flesta skulle inte ärva jord och hus förrän långt senare i livet. Somliga hade kärvänliga syskon som ständigt tänkte på varandras bästa, andra kom från familjer där kiv och gnabb aldrig tycktes ta slut. En del familjer fick bara döttrar som gärna gifte sig långt från föräldrarna, eller söner som prövade lyckan vid järnbruken och koppargruvorna. Andra familjer fick barn som helst stannade kvar så nära som möjligt, allra helst på fädernegården. Somliga förblev nöjda och tacksamma oavsett ödets lott och sparsamma utdelning, andra var avundsjuka och missunnsamhet även när turen stod på deras sida. Bortsett från allt detta skulle sommarens sysslor förändra tillvaron för dem och göra livet mer jämlikt. På fåboden gällde det bara att ta hand om korna och mjölken samt varandra.

Att gå i tjänst, lega och sold

Successivt växlade antalet personer i de enskilda hushållen. Ibland blev det glest, men snarare blev det för trångt runt matbordet. Då fick några av barnen söka sig ut och tjäna på gårdar där det fanns lediga stolar kvar och inte minst brådsökande sysslor. Dessvärre var sådana erbjudanden förhållandevis sällsynta ända till slutet av 1800-talet, i varje fall på omgivande gårdar och i närliggande byar. Därför är antalet drängar och pigor alltid få i skattelängderna och husförhörsböckerna när vi söker efter dem och undersöker hur hushållen var sammansatta. När antalet lediga tjänster ökade under 1800-talet gällde det inte på gårdarna runt om Oresjön, utan på gårdar i Hälsingland dit allt fler flyttade under hösten och tog tjänst som pigor och drängar för att stanna ett helt år i taget, eller i de framväxande fabrikerna och tätbefolkade samhällena. Från denna tid uppstod många nya jobb. Sedan tidigare hade det varit tämligen lätt för ungar att få tjänst vid gruvor, hyttor, kolmilor som var knutna till utvinningen av järn, koppar och silver, eller att bli värvad som knekt. På så vis blev befolkningen rörlig, allra helst den manliga delen som flyttade bort från sin hembygd.

Den ständiga ökningen

Konsekvensen av dessa utflyttningar från hembygden var tydliga för alla under sin samtid, i synnerhet när kullorna fick allt färre ungar att välja mellan. Alla flyttade dock inte så långt bort. De två bruksorterna i Ore växte också och mångdubblades flera gånger om sedan starten runt 1700-talets mitt, liksom de fåtaliga men stora byarna. Därmed vidgades det öppna landskapet åt alla håll. Till slut kunde en enskild by inhysa mer folk än städerna, vilka ofta var små och lågbefolkade ända till 1870-talet när de flesta växte snabbare än någonsin. Även små och obetydliga hemmansdelar kunde expandera så mycket att de med tiden ledde fram till hemmansklyvningar som försörjde flera välmående familjer, vars marker och boskap gav högre avkastning än tidigare. Men dessa förbättringar räckte ändå inte när befolkningen ökade som mest. Därmed blev utflyttningen bestående.

Utflyttningen

Små hemman blev stora gårdar, som sedan delades på nytt av arvingarna vilka fick många barn och bröt ny mark. Så hade man gjort sedan urminnes tider. Ökningen motverkades i viss mån av svåra och dödliga sjukdomar, missväxt och ofrivillig barnlöshet, men det ena året var inte det andra likt. Perioder som var gynnsamma förekom också. Fast efter de svåra missväxtåren på 1850-talet öppnades nya lösningar. Fram till dess var det olagligt att lämna häradet, såvida man inte hade skaffat sig ett pass som noga angav vart man ämnade bege sig samt när och varför, liksom vilken vägsträcka som skulle användas. Om man bröt mot detta så väntade böter. Sådant stoppade inte alla tusentals runt om i landet som mer eller mindre desperat lämnade sin hembygd under 1860-talet och sökte sig till städerna, i hopp om anställning och försörjning. Något liknande hade aldrig inträffat förr. Ändå var detta bara början på en folkförflyttning som skulle pågå närmare hundra år och som ökade dramatiskt under den kommande generationen, vilket

tvingade bygdens kvarvarande syskon att lösa ut sina bröder och systrar vilka hellre försökte vänja sig med livet med storstädernas trängsel, hets och anhopningar av främmande dialekter, än att bryta ännu mer mark. Andra hade större drömmar än så och köpte biljetter som skulle föra dem över Atlanten till landet med de obegränsade möjligheterna, även om de flesta fick slita och jobba lika mycket som hemma.

En ström av nyheter

Före industrialismens genombrott var det mesta förhållandevis förutsägbart. Varje enskilt år var det andra likt. Emellanåt blev det missväxt, eller så kom någon svår sjukdom. Samtidigt vidgades bygden och utökade antalet gårdar. Det var egentligen allt. Sedan kom nya beslut från riksdagen som möjliggjorde att de vetenskapliga framstegen påverkade bygderna. Skiften av jordarna, storväxta kor och tåligare grödor som gav högre avkastning. Allt detta förväntades bönderna ta emot med tacksamhet, men för många blev det bara ett sätt att minska antalet kor och klara sig på mindre arealer. Där emot kunde de inte stå emot det kommande flödet av nyheter från fabriker. Med nya produkter av alla de slag, i en aldrig sinande ström som tycktes överträda verklighetens gränser upprepade gånger, uppstod också nya traditioner och sedvänjor. Det började med bomullstyger, kaffe och porslin. Sedan fortsatte det med potatis och annan varmlagad mat som bjöds i hemmen vid enstaka tillfällen, tills det blev allmänt. Samtidigt kom knallarna och erbjöd varor av samma slag som plockades fram på marknaderna. Variationen tycktes vara oändlig, trots att detta bara var en mager början. Till slut uppfanns cykeln, bilen, flygplanet, elektriciteten, telefonen och radioapparaten, för att inte tala om separatorn och kylskåpet. Slutligen väntade bara tandborste, tvål, varmvatten och utedass inne i huset. Att dessutom lägga dyra tyger på golvet och som alla trampade på, eller hänga upp dem vid fönstren och dörröppningar, det blev nästan för mycket för somliga som lärt sig leva så billigt som möjligt. Det var då som gårdssysslor började jämföras med fabrikerens arbetstider, löner, semestrar, sjukledighet och inte minst fasta anställningar med reglerade arbetsuppgifter. På så vis uppstod en helt ny värdemätare som inte bara handlade om produkter, utan även om tid. Alldeles nytt var det inte. Sedan sekler tillbaka hade de flesta betalt en jordskatt som även inbegrep dagsverken, vilket många lät omvandla till pengar eller betalade med varor. Ju fler som lockades av anställningar, desto fler föräldrar fick vinka av sina barn. Kanske blev det för allra sista gången. En liten tröst blev ändå fotografernas ateljéer och frimärken som stämplats i Nordamerika och fört hälsningar tillbaka över Atlanten.

Inget var som förr

I breven som sparades ömt i nyköpta skrin eller möbler med små lådor fanns levnadsberättelser som öppnade en helt ny värld även för dem som fick nöja sig med att ha en enda elektrisk lampa i köket, känna lukten från automobilerna när brukspatronen for förbi, och köpa en skopa socker till brödbak och kaffe till någorlunda rimliga priser. Ingenting var längre som förr. Den märkligaste nymodigheten framträdde varje morgon när skolfröken äskade fullständig tystnad och ropade upp elevernas namn från sin kate-

der, ty nästan inget barn lyssnade längre till de sedvanliga gamla namnen som funnits i släkterna sedan sekler tillbaka, utan från denna tid gällde franska och bibliska namn, eller något lustigt som deras föräldrar hade hittat på alldeles själva. Något liknande hade aldrig någonsin skett tidigare. Folk fick faktiskt heta vad som helst. De som stretade emot syns numera knappt i statistiken. En annan säregen förändring var att björn och varg försvann hastigt från skogarna, eftersom skogsbolagens inhyrda skockar med folk ersatte strödda kolmilare, malmlätare och jägare i sin jakt på säljbart timmer. Då passade de även på att fälla de avskydda vilddjuren, såvida de inte gav sig av norrut alldeles självmant. En skog helt utan rovdjur var kanske en önskedröm, men knappast ifall det ersattes av enorma kallhyggen där inte ens fåglarna trivdes.

Arbetstider och lön

Ord som ständigt återkom vid samtal och inte minst i de nytryckta lokal-tidningarna som räknade alltfler prenumeranter, var lönearbete och anställning. Att arbeta och få pengar i börsen en eller två gånger per månad, istället för mat och husrum samt lite kläder som skulle räcka ett år, det kändes onekligen märkligt. Visst var det fantastiskt att få en hel riksdaler riksmünt efter 10-12 timmars arbete, men då återstod diverse hemsysslor som att köpa och laga mat samt att sy sina kläder själv, fast det hade somliga gjort även som pigor och tjänstehjon. Detta blev en ny livsstil för allt fler, även för dem som gifte sig och fick barn. Istället för att bo på en gård, räckte det med ett rum i stora hus där många andra också bodde. De praktiska frågorna löstes vanligen genom att hustrun tog hand om barnen och hemmets sysslor, precis som tidigare. Istället för att mjölka, kärna smör och ysta ost fick de i gengäld finna sig i att kosten ändrades från kall mat, vilken tidigare alltid varit färdig och bara behövde ställas fram, till varm mat som skulle tillagas strax innan man samlades för att äta tillsammans. Det var bara kvinnornas hemarbete, från morgon till kväll och sju dagar i veckan, som inte jämfördes med pengar. Men allt annat arbete kunde räknas i pengar. Denna syn på arbete var väldigt bekväm för arbetsgivarna som slapp ta ansvar för de anställdas kost, kläder, husrum och hälsa samt inte minst behövde de inte bry sig om deras ålderdom. Detta påminde om frigivandet av trälar på 1300-talet. Innan dess hade de fått fullt underhåll under hela sitt liv, men därefter fick ta eget ansvar över sina liv och då bli landbor (arrendebonde) tills de inte orkade längre och tvingades be om försörjning av sina barn, såvida de hade några. Annars fick de tigga eller svälta ihjäl. Båda dessa reformer medförde visserligen att personerna fick en till synes oändlig mängd frihet som plötsligt uppenbarades, fast alla visste att det bara var en ynka bråkdel som förmådde utnyttja den. Således gick åsikterna isär om detta var bra eller inte, och vem som egentligen var den stora vinnaren. Eller fanns det bara förlorare?

Självförsörjningen som försvann

På landsbygden kom förändringen mer smygande. Legohjonen, alltså drängar och pigor som tagit tjänst hos någon bonde, hade varit tämligen ovanliga under de gångna seklerna av ett mycket enkelt skäl. Det var ytterst få

bönder som hade gott om marker och boskap, men ont om arbetskraft. Att det inte fanns några pengar att betala dem med, gjorde inte så mycket. De allra flesta fick nöja sig med mat och husrum samt lite kläder, vilket man dock inte kunde försörja sig på om man var gift och hade barn. Om det tillfälligt blivit färre personer i ett hushåll, krävdes även att en mindre mängd mat producerades, samt vice versa. På så vis var gårdarna tämligen självförsörjande. Därtill var man så nära besläktad med många av de andra familjerna i bygden att det nästan alltid fanns möjligheter att få stöd och hjälp när nöden blev besvärande.

Mjölk till städerna

Den oavbrutna strömmen av nyheter som spreds i landet kunde leda fram till oanade möjligheter och förändringar. När bönderna fick tillgång till vetenskapens resultat, vars avsikt var att öka deras avkastning, började korna mjölka tre gånger så mycket som på 1700-talet och gav mer kött än någonsin, men det innebar så klart att de också åt betydligt mer foder. Av det skälet minskade många bönder på antalet kor, så att allting blev som förr vad gällde höskörd och avkastning. Samtidigt växte fåren i storlek och gav en högre kvalitet på ullen, men denna fantastiska nyhet gällde dessvärre även internationellt, så när konkurrensen ökade ville ingen längre köpa svensk ull. När bönderna förstod att de blivit olönsamma, försvann både får och getter snabbt från gårdarna. Kvar fanns bara de storväxta korna, vars uppsvällda juver gav ännu mer mjölk än tidigare. På så vis kunde de föda den ständigt ökande skaran av stadsbor som saknade härbren och bodar med rejäla lås och som istället gick till särskilda mataffärer för att handla vad som behövdes. Här kunde de införskaffa såväl mjölk, kött och bröd från landet, liksom främmande varor från andra länder. För att effektivisera denna livsnödvändiga handel krävdes något nytt, nämligen att förädlingen och transportererna av mat rationaliserades och skedde mer centralt i takt med att behovet av mat ökade för varje dag. Den enda lösningen som fungerade blev uppkomsten av mejerier, slakterier och bagerier.

Bristen på vallkullor

Årtiondena före år 1900 och strax därefter var så fyllda med förändringar i stort och smått att det knappt går att förstå vad de upplevde och hur de såg på sin egen tid. Det fanns ju inget tidigare att jämföra med. De levde i en tid som aldrig någonsin existerat. Kanske ville de inte blicka tillbaka och valde att bara se framåt eftersom det var så mycket som förbättrats. Kanske förmodade de inte begripa hur pass omvälvande tiden var och omfattningen av det som pågick. Utflyttningen från landsbygdens urgamla timmerhus och till lägenheter i nybyggda flervåningshus av sten, samt fähusen som ersattes av ladugårdar med ordentliga bås för storväxta kor och gödselränna av betong, och redskapen för åker och äng som ändrades fortlöpande och fick nya former, men också gårdarnas försäljning av mjölk och överskott av boskap och spannmål, medförde att allt fler sysslor på gårdarna försvann och ersattes av handelsvaror och fabriksliknande stordrift. Det som tidigare var en form av självförsörjning försvann när gårdarna fick en stadig inkomst som räknades i kronor och öre, men märkligt nog fick de precis som stadsborna köpa smör,

ost och kläder. Det sistnämnda kunde vara tillverkat av ull från Australien, eller bomull från avlägsna plantage där slaveriet just upphört. Sammantaget blev alla dessa förändringar på gårdarna för stora för dem som ville driva jordbruket som förr. Att överleva på en get och en liten åker, gick inte längre. Inte ens om man hade ärvt ett par kor och en större åker räckte avkastningen lika långt som under föräldrarnas tid. Visserligen var avkastningen högre än då, men kraven hade ökat desto mer. Sådana krav kunde bara tillgodoses med pengar. Därmed hade förutsättningarna ändrats i grund. Allting granskades i jakten på ökad effektivitet och högre lönsamhet. Åkrar, slätterängar och betesmarker förblev inte åtskilda som förr. Å andra sidan hade man lärt sig många generationer tidigare att åker och äng kunde varvas, och att man plöjde upp vissa ängar för att öka avkastningen även för höskördarnas skull. Genom sådana lindor visste bönderna mycket väl att växelbruk var något mycket gynnsamt. Under 1800-talet vidgades detta ännu mer och då gick utvecklingen snabbt. I grannsocknarna i söder hade många bönder ifrågasatt behovet av skogsbete redan under föregående sekler eftersom det faktiskt fanns betesmarker betydligt närmare för många, eller kanske de flesta. Ju fler bönder som verkligen gick över till växelbruk, desto fler lämnade sina fäbodas vilka mestadels sågs som en belastning. Vissa fäbodas lämnades öde redan runt 1870-talet. Många bönder skulle följa efter inom kort och göra likadant. Under ännu några årtionden kunde de mest hängivna och traditionsbundna bönderna upprätthålla verksamheten, fast inte sällan på helt nya villkor. Att får och getter försvunnit från bygden medan korna blivit färre men större och mer mjölkrika, kanske inte gjorde så mycket. Värre var det med bristen på vallkullor. De sökte sig hellre till städer och bruksorter där de kunde erbjudas lönearbete och kanske få jobba inomhus där det varken fanns mygg eller vilda djur. Dessutom var det varmt och skönt året runt. Ett sådant äventyr var det få som ville tacka nej till. Långt hemifrån väntade som sagt oanade möjligheter för den driftige, till skillnad från hembygden fattiga löften där allt kändes förutsägbart och de flesta i byn stretade emot de annalkande nyheterna, om inte annat så för att få behålla sin självaktning.

Familjeplanering

Den största och mest genomgripande förändringen vid denna tid stod bönderna för alldeles själva. Det gällde familjeplaneringen som blev allmän strax efter år 1900, vilket ledde till att de flesta bara fick två barn. Somliga bara ett enda. Därmed fanns absolut inte tillräckligt med folk i hushållet som kunde ta hand om sysslorna vid fäboden. Den enda tillgängliga lösningen var att de äldre kvinnorna på gården fick ställa upp igen, tillsammans med inhyrda kvinnor som var beredda att sköta om fäboden under sommaren. Just genom familjeplaneringen så hade ju mödrarna bara småbarn under en kort tid av sin levnadstid. Långt innan de själva blev 40 år kunde de frigöras under somrarna och finnas med ute på fäboden. Med den förbättrade sjukvården kunde de utgå ifrån att få behålla hälsan. Således kunde de även passa på att vara vallkulla under ytterligare några årtionden tills ålderdomssvagheter hindrade dem. Vem hade kunnat förutse något så underligt?

Sista somrarna

Sommaren 1919 tycks ha varit den allra sista på fäboden Ärteråsen för de flesta av de bönder som ägde fäbodgårdar vilka ännu var i drift. Några få fortsatte ännu ett par årtionden eller mer. På den tiden var avsaknaden av unga ogifta kullor så påtaglig att det framtvingade två förändringar. Dels gick allt fler äldre kvinnor in och tog sig an sysslorna på fäbodarna, men de valde inte att rista in sina namn såsom de hade gjort förr och förenade sig därför inte med det stora antalet ogifta vallkullor vars ristningar fyllde väggar och dörrar sedan minst ett sekel tillbaka. Dels lejdes kvinnor från helt andra bygder och gavs lön på samma sätt som överallt i samhället sedan något årtionde tillbaka. Vissa fick 20 kronor per månad, andra fick 2 kronor per ko, men generellt sett blev lönen ungefär lika stor som på andra arbetsplatser. Från denna tid kunde vallkullorna känna sig lika rika som stadsborna eftersom varje mjölkad och vallad ko kunde omräknas till pengar. Samtidigt hade vissa urgamla värden försvunnit som gällde sammanhållning i byn och synen på arbete, för det hade ersatts av en personlig frihet som aldrig någonsin förekommit förr.

Inget normaltillstånd

Efterdyningarna medgav ingen betänketid och lyckades inte bromsa utvecklingen, och detta av ett enda enkelt skäl. Tvärtom mot förr så kom istället nya framtidslöften fortlöpande, vilka tillräckligt ofta infriades till mångas förvåning. Härigenom rusade allting på i ännu högre takt, tills det blev en självklarhet att de fåtal kämpar som ännu syntes vid fäbodarna var äldre kvinnor, eller yngre kvinnor som blivit kortvarigt anställda under en mindre del av arbetsåret och varefter de försvann igen från bygden. Då hade man nästan glömt bort att blott en enda generation tidigare hade det varit på motsatt sätt. Föregående seklers normaltillstånd var i upplösning och hade i det närmaste upphört. Allting som berörde fäbodarna och självhushållning avrundades och avslutades. Detta blev slutligen det normala och inte något extraordinärt tillstånd med panikåtgärder för att försöka anpassa jordbruket under en tillfällig övergång, eftersom man inte kunde hejda det oundvikliga. Från denna stund skulle det normala vara att det inte fanns något fast och betryggande normaltillstånd längre. Den tiden var förbi, för alltid.

Tillbakablick

Förändringen från 1500-talet och fram till 1900-talet hade varit enorm. Från 1630-talet och hundra år framåt fanns ovanligt många änkor i Sverige på grund av de ständiga krigerna. Somliga änkehustrur hann aldrig få barn, andra hade desto fler. Vissa gifte om sig, men inte sällan för att bli änkor på nytt. Fast antalet änkor efter knektarna överdrivs lätt. Efter 1661 finns bara två olycksamma tillfällen, dels skånska kriget 1676-1677, dels slaget vid Poltava 1709, så vanligen fanns det inte fler änkor efter knektarna än hos vanliga familjer. När sedan den långa fredsperioden började på 1720-talet kom den ena svåra barnsjukdomen efter den andra, som dock inte kan underskattas. Rödsot, kikhosta, smittkoppor och mässingen var så pass dödliga att vissa år begravdes nästa bara barn och ungdomar vid kyrkorna. Med de

extremt svåra missväxtåren på 1770-talet det blev ännu värre. Den ena likvakan avlöste den andra medan begravningarna ställdes på kö. Med ett undergörande vaccin i början av 1800-talet inträdde ett visst lugn, för att inte säga en viss förhoppning när den moderna vetenskapen gjorde sitt inträde inom jordbruket och långsamt ersatte folkets förtröstan på Gud och sockenprästens välsignelser. Avel på boskapen och förädling av sädesslagen samt jordskiften fick gårdarna att ge flerdubbel avkastning, men då svarade bönderna med att minska på sitt ägande av boskap och marker, så att de fick samma mängd kött, mjölk och spannmål som förr. Med andra ord uteblev mycket av effekten, om man bortser från befolkningsökningen och att man klarade av att livnära allt fler.

Från samarbete till anställning

Motsvarande utveckling skedde vid fabrikerna och hos hantverkarnas produkter. Med vetenskapens inträde kom också allehanda mätningar, statistik och jämförelser. Skillnaden mellan bra och dåligt berörde inte längre vad man tyckte och kände, utan framkom i tabeller med siffror. Känslor och empati gick inte att mäta, men det gick utmärkt för gräddhalt, proteiner och arbetstid. Visserligen hade man ända sedan urminnes tider känt till att vissa raser av korna gav lite fetare mjölk, men att de i gengäld hade vissa nackdelar, samt att Kronans och adelns rätt till dagsverken av många bönder à 12 timmar även inrymde ett produktionskrav. Men från denna nya tid värderades också promille, minuter och de mindre bråktalen. Eller rättare sagt, riksdagen ville få bukt med den stigande fattigdomen som yttrade sig på allt fler sätt och som var en följd av befolkningsökningen. Det var då som till och med vanliga gårdssysslor började jämföras med anställning och lönearbete. Plötsligt var alla i samhället anställda, såvida man inte ägde en gård eller drev ett företag där man jobbade för sin egen försörjning, såsom man gjort sedan boskapskötseln infördes under stenåldern. Allt mer mättes i timmar och minuter, kronor och öre, samt lastbilsflak och kartonger. När fåboden skulle bemannas till sommaren, tillhörde vallhjonen antingen den boskapsägande familjen eller blev anställd och erbjöds mat, husrum och inte minst pengar. Motsvarande avtal hade man säkerligen upprättat sedan gammalt, men då hette det varken lön eller anställning. Förr hade de utomstående vallhjonen haft motkrav som tog bort anspråket på ersättning. De som ställde upp med sin arbetskraft tog nämligen med sig den egna familjens boskap eftersom de också ägde rätt till skogsbetet. De behövde dock ett fåhus där kreaturen kunde vistas om natten och ville bo tillsammans med andra vallkullor så de kunde hjälpas åt med vallning och förädling av mjölken. För många hade detta samarbete varit en självklarhet. Förutom den allmänna betesrätten i skogen, hade alla i byn egna slätterängar på myrar och vida omkring i markerna samt kunde bygga en fåbodgård av 20-30 stockar ifall de ville. Men nästan ingen familj hade tillräckligt med folk på gården för en hel sommar.

Självständighet

Något som inte får underskattas är folks tankar om sig själva. I århundraden hade de varit lydiga undersåtar till kungen, adeln och kyrkan. I hemmen var

det officiellt husfadern som bestämde. Detta gav en stabilitet, men inte mer än att nya idéer växte sig starka under 1700-talet som talade om frihet. I första hand gällde det för adeln som såg sin chans att ta över makten från kungen, men när deras ekonomi försämrades och de stred inbördes i riksdagen framträdde rika borgare i deras ställe. Då kom nästa skifte som slutade med att rikedom och förmögenhet, snarare än släktskap med adeln, ledde till en plats i riksdagen. För att undvika en revolution av samma slag som i Frankrike, lättade riksdagen långsamt på stränga krav, förordningar och lagar, vilket ökade medborgarnas rättigheter och möjligheter. Skillnaden var närmast försumbar för de flesta, men härigenom upphörde skråväsendet som i hög grad motverkade etableringen av fabriker och industrier. Resultatet kom snabbt. Aldrig förr hade så många verkstäder och bruk byggts upp och anställt folk i tusental. Dessa horder med jordlösa löntagare såg också sin chans att göra likadant som alla andra, så de gick samman och bildade fackförbund samt arbetade politiskt för att kunna framföra sina krav. Med olagliga strejker som enda vapen blev effekten enorm, dels vad gällde löner och arbetsmiljö, dels individernas självmedvetenhet. Följden blev att folk tilläts tänka själva i de stora frågorna och inte behövde ha överhetens godkännande. Därmed var frigörelsens stund kommen, även om det skulle dröja innan folk i allmänhet vågade planera sina egna liv och själva fatta beslut om sin identitet, såväl politiskt, ideologiskt som religiöst. Säreget nog medförde detta att allt fler valde att förbli ogifta och inte ens levde ihop med någon i äktenskapsliknande former. Detta gällde så klart både män och kvinnor. Vem hade väl anat att detta var en av hörnstolparna i den nya tidens frihetstänkande.

Konfirmander och baptister

Vid övergången till myndig ålder, som enligt gammal tradition skedde vid 15 års ålder, skulle barnen läsa hos prästen innan de fick konfirmera sig och gå nattvarden. Somliga var snabbblärda och andra fick stanna kvar lite längre. Under dessa månader visade det sig om barnen verkligen hade lärt sig att läsa och skriva samt räkna, vilket föräldrarna skulle se till och i andra hand prästen och klockaren. Sådana beslut hade framförts av kung och riksdag sedan 1600-talets. År 1842, när beslutet att en allmän folkskola skulle införas, hade landets alla ungdomar redan gått i kyrkans och hemmets egen skola under hundra år. Samtidigt som folkskolan avlastade kyrkans roll som lärosäte, spreds kunskaper av helt nya slag vilka skulle få långtgående följder. Från denna tid var det inte bara prästen som innehade den djupa förståelsen om alltings rätta väsen och gudomliga samband. De utbildade folkskollärarna undervisade numera även om vetenskapliga upptäckter och förklaringar som inte alltid stämde med den bibliska läran. Därtill framträdde fristående predikanter som förkunnade Bibelns budskap på ett helt nytt sätt. Gärna ihop med psalmer och trevligt samkväm, där kaffe och nykterhet ofta blev lika viktigt. Det gick så långt att de till och med bildade egna församlingar, byggde kyrkor och tog över det heliga dopet från statskyrkan, varför de kallade sig baptister. Men de var varken först eller sist, ty nya grupper gjorde strax likadant och fick egna heliga namn. Samtidigt passade andra på att erkänna att de var ateister, eller spiritualister, eller något helt annat. Det viktigaste var dock att ett nytt begrepp fick användas helt öppet, nämligen att få ifrågasätta.

Alldeles för stora kor

Många ställde sig nog frågan hur långt utvecklingen kunde gå när till och med den nya tiden nådde fram till fåbodarna. Då var ingenting sig likt längre. Stigarna ända dit upp förvandlades till ordentliga grusvägar för cyklar och enstaka bilar, men syftet var främst inriktat på timmerbilar. Slutligen körde även mjölk bilen ända fram till de fåbodarna som hade en mjölkbrygga så att förädlingen kunde ske vid mejerierna istället för i träbyttor och koparkärl på fåbodvallen. Sedan många år tillbaka hade får och getter försvunnit helt, men korna blev desto större och gav mångdubbelt med mjölk gentemot några generationer tidigare. Med sina tunga juver om kvällen gick de ogärna lika långt genom skogarna som förr, trots att de behövde mycket mer mat än vad som krävdes på den tiden när gick ihop med får och getter. Till slut tystnade både klangen från ledarkons skälla, den kulande vallkullans ljusa röst som ekade mellan träden samt de genomträngande tonerna från näverluren. Nya ljud blev istället motorsågens ettriga vrål och skogsmaskinernas skramlande.

När stängslen flyttades

Den ena fåbodgården efter den andra ödelades. Kilometerlånga gårdsgårdar, som inhägnat fåbodvallens alla fållor och lötgångar, ruttade bort och ersattes aldrig. Slätterängarna växte igen ifall de låg för långt bort, trots att många bönder skaffade sig både traktor och bil med radio och luftkonditionering. Hemma vid gården syntes också stora förändringar. Så länge man kunde minnas hade alla inhägnat sina åkrar för att skydda grödorna från boskapen, för att slippa hålla vakt vid sina slogar och slätterängar. När fåren och i synnerhet getterna var borta samt korna blivit tyngre och långsamare, kunde man våga sig på att göra tvärtom, nämligen att flytta stängslen från åkrarna till betesmarkerna och inhägna korna istället. Så hade ingen gjort tidigare av flera skäl. Främst för att boskapen betade överallt där man inte sådde. Sannerligen hade dessa nya tider också frambringat nya lösningar för boskapen som fick beta på bestämda tegar och inte fritt i naturen. Annars var risken stor att de rymde och åt sig mätta ute på de bördiga spannmålsfälten som gödslades allt hårdare och förbättrades successivt med nya sädeslag och djupa diken, eftersom många bönder såg möjligheten att kunna tjäna lite extra. Då var det allt färre som tänkte på de olönsamma fåbodarna.

Betesmarker hemmavid

En mycket stor förändring som undgått tankarna ovan är hur det egentligen gick till när man slutade använda fåbodarna, eller snarare när man upphörde med skogsbetet. Som om det vore en självklarhet lät man djuren få beta hemma vid gården istället för i skogen. Om orsaken till fåbodarna var brist på betesmarker, så borde det onekligen ha gällt även under slutet av 1800-talet och tiden därefter. Då var ju gårdarnas antal och djurbestånden som störst. Var kom all den nya betesmarken ifrån? Om den funnits där hela tiden, hade ju fåbodarna varit fullständigt onödiga, åtminstone som nödvändigt komplement för att få betet att räcka till. Inte ens skogsfinnarna hade

fäbodan, utan klarade sig den omgivande marken. Detsamma gällde i Småland och i andra skogsbygder i södra Sverige. Detta skvallrar om att någonting är fel eller fattas i våra slutsatser och antaganden. Problemet med den olösta ekvationen gäller inte bara i Ore socken eller 1800-talets slut, utan i ännu högre grad seklerna dess för innan och så gott som överallt norr om fäbodgränsen. Svaret är ingalunda okänt. I socknarna runt Siljan fanns många byar som redan drev växelbruk genom sina lindor och förstod värdet av att vara flexibel. Ännu mer vanligt var det att boskapen fick beta av det som återstod efter slåtter och skörd. På så vis räckte det gott och väl om boskapen hölls borta från åkrarna under 10 veckor och sedan fick beta hemmavid under ungefär lika många veckor, eller kombinerade det med skogsbete vid fäboden under höstens slåtterperiod. För många räckte det med skogarna närmast gården och betet som det öppna landskapet kunde erbjuda. Dessa närliggande skogar var inte alls så magra och eländiga som skogarna ofta kunde vara runt fäbodarna. Byarna runt Siljan hade en sak gemensamt. De hade i princip allihopa uppstått under järnålderns senare del eller medeltidens början. Självklart anlades de på i bördigaste områdena. Såsom framtiden fick utvisa, tog de bara en liten del i anspråk. Enorma arealer med goda jordar låg runt omkring byarna i väntan på att hemmansdelningar skulle öka antalet gårdar. Först då expanderade åkrarna, slåtterängarna och betesmarkerna, vilka hela tiden funnit inom kortare gångavstånd. Fast med ett synnerligen märkligt undantag, ty många envisades med att förlägga sina betesmarker långt bort i skogen, som om det saknades goda jordar för bete i närheten. Så varför lade man inte sina betesmarker där istället för långt bort i skogen? Ska det tolkas som att den rimligaste förklaringen är att avlägsna fäbodan inte alls var en desperat åtgärd för att få sommarbetet att räcka till, eller för att hålla kreaturen borta från de små åkrarna, trots att kött- och mjölkprodukterna var långt viktigare än skördarna, utan att de bakomliggande orsakerna var något helt annat? Vad då i så fall, och när uppstod detta svårbegripliga behov? Gällde det alla bönderna, de flesta eller bara några få? Här känns det som om svaren tryter och befinner sig långt bortom de vetenskapliga metodernas analyser och slutsatser. Kvar finns bara gissningar och lösa antaganden. Bland många mindre troliga alternativ och förslag, kan man se fäbodarna som ett sätt att skydda boskapen från fiender och angrepp av främlingar i ofredstider samt att en sådan tradition sedan hölls vid liv trots att den inte längre behövdes. Tja, för säkerhets skull alltså. Kände man sig trygg, kunde boskapen återvända efter skörden. I annat fall stannade den kvar. Tidsmässigt blir det också ett svamlande. Som allra senast uppstod traditionen under 1500-talets början, som allra tidigast så har den alltid funnits. Oavsett vad svaret är, påverkade det inte nedläggningen av fäbodarna runt början av 1900-talet. Då brydde man sig inte om vilket behov som medförde att de skapades en gång i tiden.

Arbetsavtal

På fäboden märktes effekten av de storväxta korna väldigt tydligt. Att ta hand om låt säga 5-10 kor, var inte alls detsamma som några generationer tidigare. Det gav ju flerdubbelt så mycket mjölk, vilket tvingade kullorna att gå upp tidigare om morgonen för att hinna mjölka innan det var dags att valla de ovanligt hungriga och törstiga korna på de torftiga skogsbetena som främst var avsedda för de raser som just avlats bort. Då blev nyheter som

väckarklocka nödvändigt. Somliga fåbodar hade även försetts med järnspis så de kunde laga varm mat och inte behövde nöja sig med hårt bröd, surmjölk och speke som man gjort sedan urminnes tider. Därtill ville de gärna ha kaffe och sockrade kakor. För att underlätta arbetet hade en del också fått separator. Med andra ord hade arbetsvillkoren både förbättrats och försämrats. Detsamma gällde böndernas möjligheter att bemanna fåbodarna själva. Dels fanns många fler äldre kvinnor med hälsan i behåll och som inte hade småbarn på armen, dels hade deras egna döttrar ofta flyttat hemifrån eller tagit anställning efter 7 år i folkskolan. Så gott som alla ville gifta sig och bli hemmafruar, eller få en tjänst som varade året runt och kanske livet ut. Någonstans fann man likafullt kvinnor som med arbetsavtal och fastställd lön kunde tänka sig att anamma en sommartjänst hos någon bonde som kände sig förpliktad att ombesörja urgamla traditioner. I de få fall när bönderna förr i tiden anställde tjänstehjon, så fick drängar och pigor ofta en anställningstid som varade ett år i taget och som utgick från tiden runt Mikaelimässan den 29 september. Fast det fanns också många som fick högst tillfälliga och kortvariga anställningar, men dem ser vi i princip aldrig i källmaterialet.

Den moderna tidens erbjudanden

Allt förändrades i grund. Boskapsbeståndet, mjölkningen, förädlingen, transporterna, folks hälsa och familjernas barnaskara, yttrandefriheten, skolväsendet, anställningstryggheten, boendestandard, matvanor, julfirandet, möbler och redskap samt tusen andra saker. Vissa nyheter kunde erbjuda ett bättre och lättare liv på fåboden. Likafullt upphörde intresset. Bara en tynande bråkdel av fåbodgårdarna förblev i drift samt vädrades och bädades om somrarna. Borta var lördagsbesöken av trånande ungar som ville uppvakta någon kulla, för nu sköttes de av gifta hustrur och änkor, eller av anställda pigor som ofta kom långt från bygden och varken hade gått i samma småskola eller konfirmerats hos samma präst som bygdens ynglingar. Så de flesta var okända för dem som sökte en livskamrat. Istället kom turister med kamera på magen, vilka gärna gjorde en söndagsutflykt om vädret var tillräckligt bra, men enbart för att ställa dumma frågor som avslöjade att de inte förstod någonting av verksamheten. Somliga kamouflerade det genom att ge dricks när det köpte en ost eller ett paket nykärnat smör. Sedan kom folklivsforskare och historiker som ställde motsvarande frågor, men då var ingenting sig likt längre och de flesta fåbodarna befanns öde.

Nya tider

Haspen på dörrar och grindar rostade och lossnade. Taken dröp av fukt och regnvatten tills vinterns snömassor knäckte brädorna. Väggar ruttade ner så knutarna rämnade och föll ihop. De enda som kom hit var den nya generationens ägare som bara såg detta som en stor belastning och utan värde, vare sig för bygdens folk eller tillresta fotografer. Vissa valde att kapa stockarna som såldes som ved under krigets ransoneringstider. I annat fall doldes de med tiden av mossor. Men allt försvann inte. Några fåbodgårdar rustades upp och blev trivsamma sommarstugor, eller beboddes permanent

med alla tänkbara bekvämligheter. Kvar blev bara ett mindre antal hus som räddades undan när det bråda skiftet som genomsyrade folks sinnen och värderingar frodades som värst. När allt färre ville värna om det gamla som alla lämnade bakom sig, för att få ta del av den fantastiska framtidens alla möjligheter, kom avgörandets stund. Nu efter ytterligare ett par generationer, kan vi blicka tillbaka och ta oss tid att fundera på hur det egentligen var på fäbodarna före och efter tiden när allting förändrades runt 1870-talet. Somliga betonar det romantiska och naturnära, andra det ändlösa slitet och tunga mödorna, eller vill lyssna på sådant som deras förfäder själva har berättat, eller förtrollas av platsen runt husen som glömdes kvar och numera kan ge upphov till en viss förundran. Där i den kvarvarande tystnaden på fäboden finns varken ekon eller konkreta svar, bara stillsamma funderingar som vävs samman till aningar och spröda slutsatser. Fast, hur vet vi egentligen om vi är på rätt spår? Har vi missat något väsentligt som de aldrig hann berätta för oss, eller som de faktiskt berättade åtskilliga gånger, men för döva öron?

Ett ogenomtänkt efterord

Ibland är det bra att inte tänka för mycket, utan bara blunda och låta alla sanningar och påståenden få sjunka ner någonstans i en bottenlös brunn som döljs i våra huvuden, eller vart det nu tar vägen. Sedan kommer allting förhoppningsvis fram på nytt, men i annan tappning och utifrån ett annat perspektiv, när tankarna klarnat på ett obegripligt sätt. Åtminstone lite grann. Annars får vi nöja oss med att frågorna kvarstår. Fast det är inte så illa det heller.

Sammanfattande nyckelord

Analysen av ristningarnas texter som lett fram till att identiteten hos 300 ristare uppdagats, borde vara avgörande för frågan vilka vallhjonerna egentligen var, nämligen mestadels ogifta kvinnor under 25 år. Fast det stämmer inte med de berättelser som finns från 1900-talet. Vad finns då mer att använda sig av vid en analys?

Några konkreta begrepp

Fäbodkulla	Kulla betyder ogift kvinna, alltså bör de allra flesta vallhjonerna ha varit ogifta kvinnor när detta ord och begrepp blev standard. Fast vi vet inte när det skedde.
Identifierade	Nästan alla som identifierats bland ristarnas namn, både män och kvinnor, är unga och ogifta. Detsamma gäller bland trädristningarna, vilka dock är väldigt få till antalet.
Näsets bybor	De kullor som identifierats bland ristningarna i Ärteråsen kommer från den by som ägde den aktuella fäbodgården. I de hus som ägts av folk från Näset, så bodde de även där. I de hus som flyttats till Ärteråsen och som tillhört någon annan by, kom vallkullorna också från den byn. Ingenstans finner man belägg för att man lejt pigor från någon annan by (dock möjligen med undantag av finska Brita på 1840-talet).
Fähusen	Vanligen hade de ett mått runt $5,5 \times 7$ meter, men några enstaka fähus var upp mot 7×10 meter och hade då den dubbla ytan. Om man utgår från mängden boskap vid ett genomsnittligt bohag i Ore socken under 1500-talets slut så var det 4 kor och 6 får eller getter, men på 1740-talet 3,5 kor samt 11 får och getter. Detta förändrades långsamt och i byarna Näset och Arvet runt 1840 var det bara 2 kor och 7 får eller getter. Således kunde fähusen användas av två familjer samtidigt.

Några förändringar som påverkade driften av fäbodarna

De förändringar som präglade tiden från 1870-talet och framåt kan knappast underskattas. Några viktiga punkter är följande:

- förädlade spannmålssorter ökade korntalet
- nya jordbruksredskap ökade avkastningen på åkrarna
- större och tyngre kor krävde mer mat
- får och getter blev olönsamma och försvann
- mejerierna köpte upp böndernas mjölk
- utflyttning till städer och utvandring till Nordamerika

- alltmer fick ett pengavärde
- antalet tjänster och varor ökade hela tiden
- nya matvanor och klädmöden uppstod när handeln ökade
- bilvägar och tågräls ersatte stigar och sämre landsvägar
- lönearbeten och anställning blev ny norm
- sommaranställning var också något helt nytt
- familjeplanering som ofta ledde till 2 barn
- mödrar på 40 år som bara hade vuxna barn
- allt fler som förblev ogifta
- sjukvård som förbättrade folks hälsa och livslängd
- förbättrad boendestandard i hemmen
- självständigheten ökade successivt

När skillnaden ökade mellan folks vanliga livsmiljö och det som fäboden erbjöd, brast det till slut och så gott som ingen ville vara kvar längre.

Förutsättningarna för en fungerande fäbod

- Boskapsskötseln var viktigare än spannmålsodlingen ända fram till 1800-talet när spannmålets betydelse långsamt ökade.
- Alla hushåll ägde boskap och marker, vars skötsel var beroende av tillräckligt många personer som ansvarade för avkastningen. Ju fler personer, desto mer boskap kunde man ha, och vice versa.
- Så gott som samtliga hushåll i byn Näset ägde ängsmarker vid fäboden Ärteråsen eller Lindbodarna på 1820-talet, men bara hälften ägde fäbodhus enligt bouppteckningarna. Likafullt måste vi utgå från att alla hushåll hade sin mjölkgivande boskap på fäboden under sommaren.
- Detta gällde oavsett gårdens storlek rörande åker, äng och boskap, samt antalet arbetsföra personer och normal avkastning. Likafullt ägde bara hälften av familjerna i Näset fäbodhus, trots att det inte var förenat med någon större kostnad att bygga de nödvändiga husen. Orsaken är således inte ekonomisk.
- Detta leder till konsekvensen att de som inte själva ägde några fäbodhus, måste ha haft samarbete med husägarna på fäbodvallen vad gäller boende och sysslor.

Genom skifteskartorna vet vi att systemet med samarbete måste ha funnits under 1820-talet. Om vi utreder orsaken till detta, kanske vi kan komma fram till när det började men också slutade. Allting tycks utgå från demografiska omständigheter. Att bygga några enkla fäbodhus var ingen större kostnad, men endast ett fåtal kunde få ihop en fungerande arbetsgrupp eftersom de flesta hushållen inte hade tillräckligt med folk.

Sådant som kommer att beröras mer nedan

- Storskiftet 1825-1828** Vid skiftet som inleddes år 1825 framgår det att ungefär hälften av jordägarna i Ärteråsen också ägde samtliga hus, medan den andra hälften endast ägde slätterängar.
- Boupppteckningar** Av de boupppteckningar som finns från Ore socken fram till år 1822, där bohaget bland annat upptar hus och åker i byn där de bodde, så är det bara hälften som även omfattar fäbodhus. Den andra halvan ägde ofta slätterängar vid någon fäbod, men inga hus.
- Hushållens storlek** Bara ett fåtal hushåll hade tillräckligt många ogifta döttrar i rätt ålder som kunde hjälpa till med sommarens sysslor på fäboden, enligt hushörslängderna. Inte ens om man räknar in äldre kvinnor, som saknade småbarn, räcker antalet.
- Anno 1663** År 1663-1664 genomförde Kronan en stor rannsaking och registrering av antalet fäbodbrukare. I Ore socken fanns det nästan lika många fäbodbrukare som hushåll, enligt mantalslängden. I samma rannsaking listas alla som var delägare i en kvarn. Således uppstår frågan om ordet fäbodbrukare avser en person som ägde fäbodhus, eller en som bara ägde slätterängar vid fäboden och endast hade tillgång till fäbodhus genom samarbete.
- Stadgan 1686** År 1686 kom ett kungligt beslut att man skulle försöka få bönderna att ersätta vallgossar med kvinnor. Av det skälet upprättade prästen i Orsa socken en längd över vallhjonen under den efterföljande åren. Frågan är hur den ska tolkas.

De som ägde fäbodrar - demografiska analyser

Avsikten med detta kapitel är att försöka utreda förutsättningarna förr i tiden när man såg till att det fanns folk på fäbodarna. Först följer en rad underkapitel med fristående analyser och sedan binds de förhoppningsvis samman på slutet.

Fäbodfolk, boskapsstock, storskifte och bouppteckningar

Identifierade fäbodfolk i Ärteråsen och gårdarnas boskapsstock i byn Näset

Detta har redovisats i annat sammanhang. Se:

- 66 - Ärteråsens fäbod och bygden vid Oresjön
- 67 - Fäbodens kullor och dalkarlar
- 71 - Bouppteckningar i Ore socken 1741-1850

Storskiftet 1825-1828

Ägarna till slätterängar och fäbodhus i Ärteråsen har redovisats i annat sammanhang. Se:

- 69 - Ärteråsen APPENDIX Gårdarna

Bouppteckningar - bohag med fäbodrar år 1741-1822

Detta har även redovisats i annat sammanhang. Se:

- 71 - Bouppteckningar i Ore socken 1741-1850

Urvalet bouppteckningar i Ore socken omfattar byarna runt Oresjön samt Näset, från äldsta tid (1741) och fram till år 1822. Alltså inte bygderna vid de två järnbruken och dess egendomar i skogen, vilka sällan eller aldrig tog del av verksamheten vid fäbodarna. Nedan upptas endast de bouppteckningar vars bohag omfattar hus och/eller jordar i byn där de bodde. Övriga bouppteckningar upptar i regel bara kläder och annat av mindre värde.

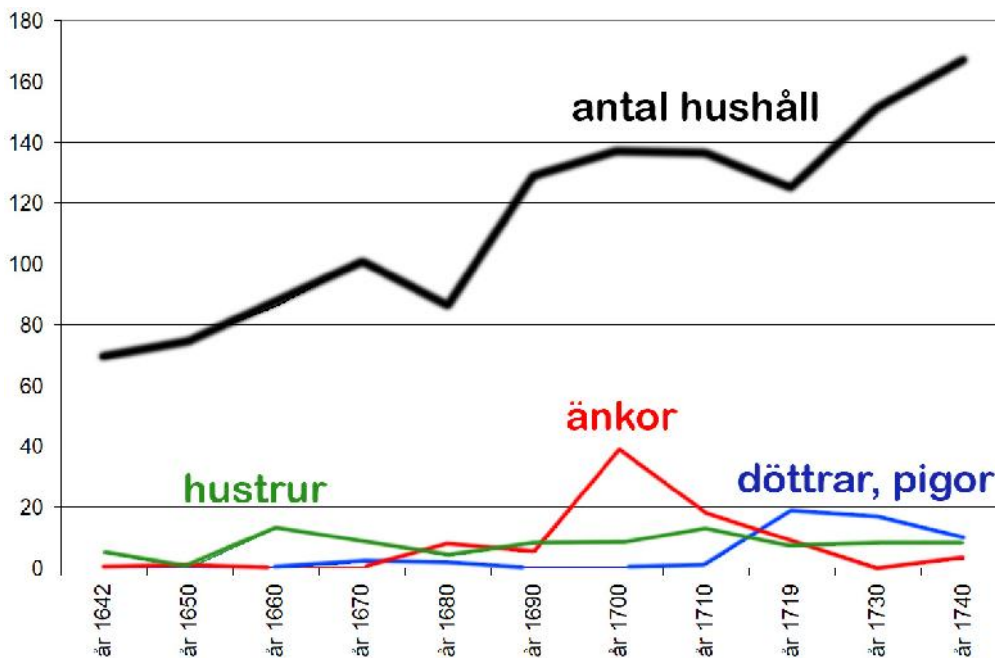
1741-1746 (20 st)	7 st som omfattar fäbodhus, varav 3 bohag som ägde två fäbodgårdar vardera.
1798 (1 st)	Här nämns fäbodhus i bohaget.
1816-1818 (17 st)	8 st som omfattar fäbodhus, varav ett bohag med ½ fäbodgård, samt ett annat bohag med både en hel fäbodgård och 1/3 fäbodgård.
1821-1822 (1 st)	Ett bohag med 2 eldhus på två olika fäbodrar.

Summa: 39 bouppteckningar vars bohag ägde hus och/jord, varav 17 (44%) omfattade fäbodhus. Av dessa 17 var det 6 som ägde del i två fäbodgårdar.

Hushållens storlek i Ore

Hushåll med änkor och legohjon 1642-1740

Den faktiska ökningen av antalet gårdar blev oerhört stor i denna del av Dalarna. Under hundra år (1642-1740) hade antalet gårdar i Ore socken mer än fördubblats, trots två ordentliga svackor och tillbakagångsperioder. När änkorna ökade kraftigt runt år 1700 i mantalslängden var det en högst tillfällig händelse. Antingen dog de, gifte om sig, eller hade barn som blev vuxna och tog över. Denna ökning har ännu inte fått någon bra förklaring. Den föregående ökningen runt år 1680 är väldigt svag, men effekten blev inte större trots att krigsmakten just genomfört ett av Sveriges blodigaste krig, där mer än 50% av Dalregementets knektar från socknarna runt Siljan dog under en kort period. Redan år 1690 hade andelen änkor efter knektarna minskat.

Totala antalet hushåll i Ore socken enligt mantalslängderna 1642-1740, samt de gårdar som förestods av hustrur, och änkor samt döttrar eller pigor.

Ökningen av antalet gårdar är av större kulturellt intresse. I denna del av Dalarna talas det aldrig om hela och halva gårdar etc eftersom skatten inte reglerades efter mantal såsom man gjorde i Götaland, utan det enda som räknades var antalet hushåll, det vill säga antalet bohag som ofta kunde vara detsamma som gårdar. I detta sammanhang går begreppen hushåll och gård isär och syftar på olika saker. En gård bestod av en grupp funktionella hus, där en eller fler familjer bodde, vilka antingen samarbetade eller hade var sitt hushåll eller matlag.

Det enda vi kan säga är att det fanns minst dubbelt så många hushåll i Ore socken, liksom i många andra bygder runt Siljan, efter dessa hundra år. Då hade ungefär tre arvskiften genomförts och splittrat de ursprungliga gårdarna, varvid några hus flyttades ut och blev början på en ny gård, varefter den första gården

fick komplettera de hus som försvunnit. Motsvarande delningar gällde åkrar och slåtterängar (slogar) som ärvdes av barnen. Samtidigt med att de växte upp och inväntade arvet, bröt de själva ny mark och såg till så att de fick så stor avkastning som de behövde. Därför utgick Kronans skattefogdar aldrig från gårdarna och angav arvslotterna i bråktal av densamma, såsom i exempelvis Västergötland, utan uppgav bara ägornas arealer eller dess tänkta avkastning. För åkrarna var det viktigare med arealer, men ängarna var mer förutsägbara så där kunde man ange antalet lass hö.

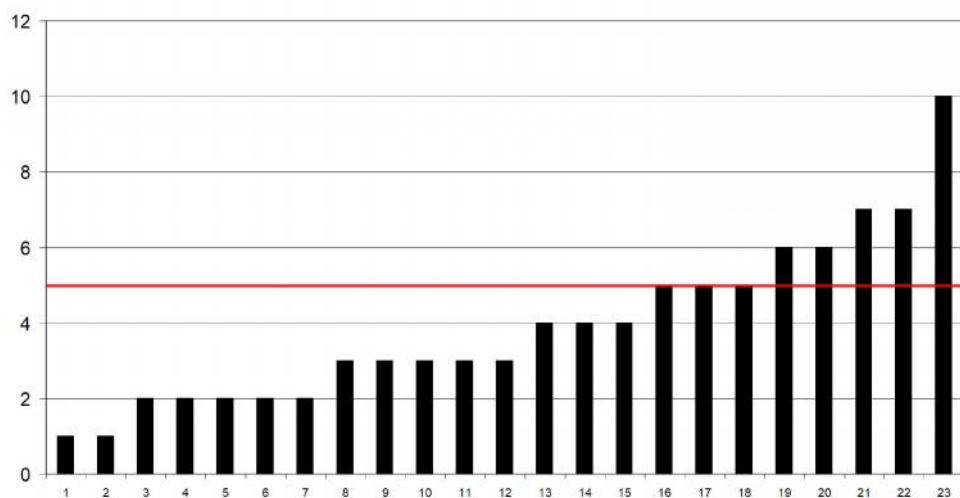
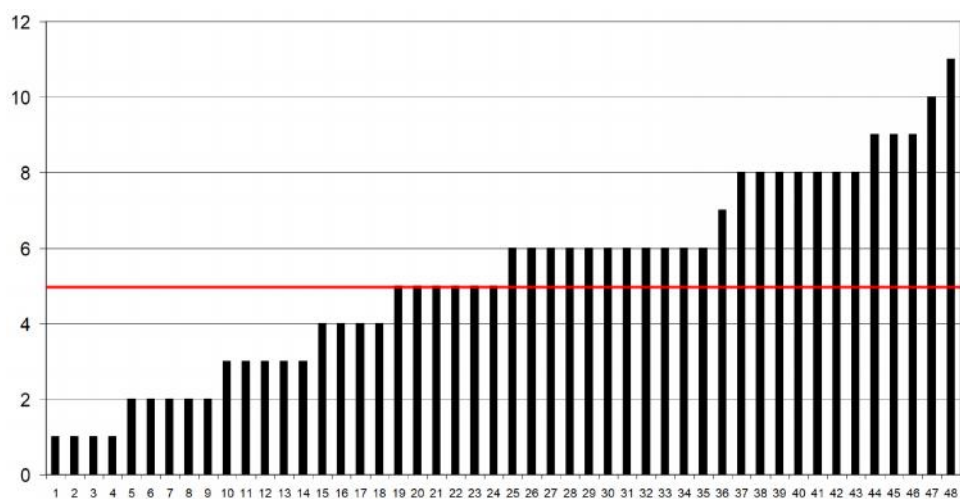
Efter det nämnda seklet hade byarna i Ore långt mer än dubbelt så många hus, gårdar, åkrar och ängar, samt bohag, hushåll och familjer samt inte minst vallkullor. Så hade det sannolikt varit även under de föregående seklerna liksom fram till 1870-talet. De som inte ägde så mycket mark och boskap, fick lov att försöka komma ikapp de andra genom att vidga sina åkrar och ängar, antingen nära byn eller varhelst de fann en bra plats. Därför blev det omöjligt att räkna arvslotter i bråkdelar av ett hemman, eftersom dess omfattning ständigt förändrades och utökades.

Det innebar att de generella strukturerna bestod i samhället, men att många variationer ständigt påverkade de enskilda familjerna.

Hushållens antal personer 1716-1721

Antalet personer per hushåll varierade, vilket också kan noteras rent generellt när olika bygder jämförs. Skillnaden mellan de två byarna Näset och Östansjö i Ore socken under åren 1716-1721 är förvånansvärt stor och kräver en egen förklaring, eftersom hushållen i Näset bara är 75% gentemot vad som gällde i Östansjö. Detta är den tidigaste undersökningen som kan göras av detta slag med hjälp av kyrkböckerna.

En gissning är att Östansjö motsvarade en stabil by genom sitt läge mitt i socknen, vilken hade förhållandevis goda åkrar och ängar samt därmed mer folk per hushåll, medan Näset var en utsatt by längst bort där skogen tog vid och att marginalerna var mindre. En alternativ gissning är att Östansjö hade grannar runt om och inte kunde expandera fritt, medan Näset kunde vidga byns gränser hur mycket de ville åt alla håll. Dessa motsatta gissningar leder fram till samma resultat. Vill man ha ett svar på frågan måste man granska och analysera situation betydligt djupare och för ett större område, vilket inte har varit aktuellt i detta arbete. Detta antyder likafullt att byn Östansjö bör ha haft en större möjlighet att avsätta folk till vallning av boskap vid fåboden under sommaren.

Antalet personer per hushåll enligt husförhörslängden AI:2 (1700-1739) vars första halva avser åren 1716-1721. Överst: Östansjö (medeltal 5,25 personer per hushåll), nederst: Näset: 3,91 personer per hushåll.)

Hushållens antal tänkbara vallkullor 1824-1833

Under bland annat åren 1824-1833 kan man följa utvecklingen i varje enskilt hushåll, som fått ett eget löpnummer i husförhörlängden. Detta är i princip möjligt från år 1716 och framåt. Den utvalda perioden är samtida med stor-skiftet och kan användas i ett försök att rekonstruera hur fäbodgårdarna be-mannades. I genomsnitt omfattade hushållen i Näset 7,2 personer, vilket är en märkbar ökning gentemot 3,9 under åren 1716-1721. I båda dessa exempel har samtliga personer inräknats, oavsett om de bodde där en kort tid eller inte, vilket skulle sänka genomsnittet om varje år registrerades. Trots detta fanns det under åren 1824-1833 endast 1,2 vallkullor per hushåll i genomsnitt ifall man sammanräknar ogifta kvinnor från 14 års ålder (170 st, 42%) och tjänstepigor (23 st, 6%) samt mödrar som inte hade småbarn under 10 år (210 st, 52%).

NÄSET	1824-1833	1810	1811	1812	1813	1814	1815	1816	1817	1818	1819	1820
löpn:r	antal personer	1824	1825	1826	1827	1828	1829	1830	1831	1832	1833	1834
1	6	1	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2
2	5	1	1	1	1	2	2	2	1	1	1	1
3	7		1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
4	4	1	1	2	2	2	2	2	2	2	1	1
5	5	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
6	8	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
7	7											
8	10	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2
9	9											
10	10	2	2	2	2	1	1	1	1	1	1	1
11	5	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
12	8							1	1	1	1	1
13	7	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
14	10											
15	9	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
16	8											
17												
18	8	1	1	2	2	2	2	3	3	3	3	3
19	11											
20	7	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
21	6	2	2	2	2	2	2	1	1	1	1	1
22	3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
23	8	2	1	2	2	1	1	1	1			
24	6						2					
25	6	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
26	12	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
27	6	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
28	7	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
29	9	2	2	2	2	2	2	1	1	1	1	1
30a	8											
30b	4											
31	6					1	1	1	1	1	1	1
32	4											
medel 7,16		30	31	36	36	37	41	37	39	39	38	39

Antalet tänkbara vallkullor per år och hushåll i byn Näset i Ore socken åren 1824-1833. Ogifta kvinnor från 14 års ålder (svart, födda 1810-1820) och tjänstepigor (grönt) samt äldre kvinnor som inte tycks ha haft barn upp till 10 års ålder (rött). Nr 17 saknade hushåll och nr 30 lämnades öde 1827, men befolkades på nytt 1829 av en annan familj. Totalt hade de 31 hushållen 36,6 tänkbara vallkullor i genomsnitt. Exklusive svårt sjuka och de som var befriade från mantalsskatten.

Ökning med 1/3

Denna åldersgräns vid 14 år härstammar från de identifierade vallkullorna i Ärteråsen, vilka vanligen har den åldern. Men både vallhjonen i Orsa under 1680-talets slut och uppgifter från domböcker runt om i landet under 1600-talet och seklet därpå anger att det var allmänt att pojkar och flickor fick valla familjens boskap alldeles själva från 8 års ålder. Om man utgår från den gränsen istället borde gruppen ogifta personer från 14 år öka med minst 1/3, eftersom barnen i åldern 8-13 år borde vara hälften mot de ogifta från 14 år.

Kniven

Detta leder till nästa fråga, nämligen varför de identifierade vallkullorna ökar kraftigt från 14 års ålder. Dessa ristningar kräver fyra saker:

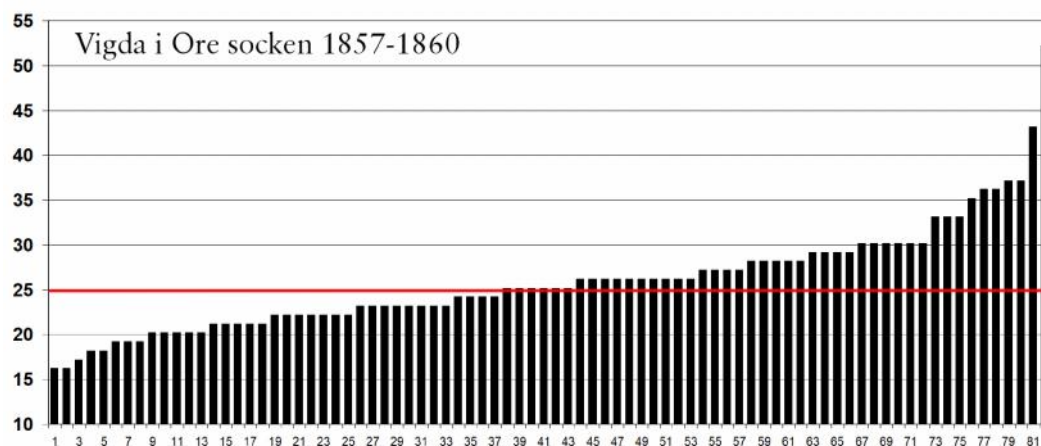
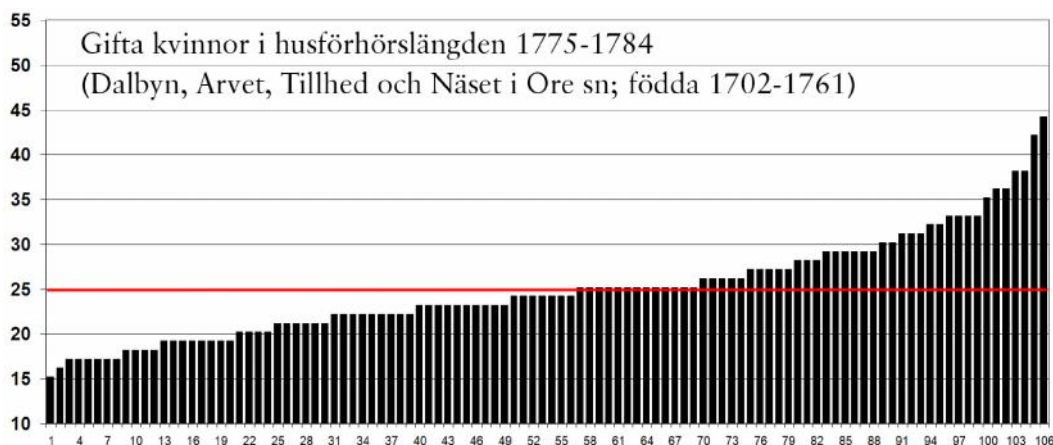
fäbodkulla + skrivkunskap + kniv/gätyxa + hus/träd = ristning

Skrivkunskapen kan vi förvänta oss att alla barnen fick av sina föräldrar och andra i byn redan innan de konfirmerades, så den avgörande punkten kan vara ifall det fanns någon slags åldersgräns för att få bära och använda kniv och yxa.

Giftasålder i Ore socken 1700-1860

Ett sidospår som egentligen inte besvarar någon av de ovanstående frågorna, men som kan ge en ökad förståelse för deras livsmiljö och som indirekt kan ge värdefull information, är frågan vilken ålder som kvinnorna hade när de gifte sig. Ju tidigare de gifte sig, desto färre unga kullor fanns tillgängliga som vallhjon, samt vice versa. Som gifta kan de förväntas ha fått barn under många år framöver och varit bundna till dem, men å andra sidan fanns familjer med få barn eller som aldrig fick några alls, eller drabbades av hög barndödlighet.

Om vi utgår från påståendet att varje fäbodgård sköttes av tre personer, kan vi snabbt konstatera att det inte fanns tillräckligt med vallkullor inom de allra flesta hushållen. Inte ens om vi inräknar äldre kvinnor som inte längre hade småbarn att ta hand om så blir det tillräckligt många personer. Av det skälet kan vi tillfoga en ny fråga, nämligen om det finns anledning att tro att bristen på vallkullor medförde att man senarelade många äktenskap. Nedan har giftasåldern i Ore socken undersökts genom uppgifter i husförhörslängder runt 1780 samt vigselboken runt slutet av 1850-talet. Här ingår dock samtliga giftermål, alltså även änkor som gifte om sig. Skillnaden mellan perioderna är liten och visar att man i genomsnitt gifte sig 1 år tidigare under den äldre perioden, vilket sannolikt har helt andra orsaker eftersom det var en allmän trend.

Kvinnornas vigselålder i Ore socken, både de som gifte sig första gången och de som gifte om sig. Överst: Fyra byar, enligt husförhörslängden AI:5 (1775-1784). Nederst: Hela socknen, enligt vigselboken år 1857-1860. För ätt lättare kunna jämföra dem är 25-års ålder markerad med en röd linje.

Husförhörslängden 1775-1784

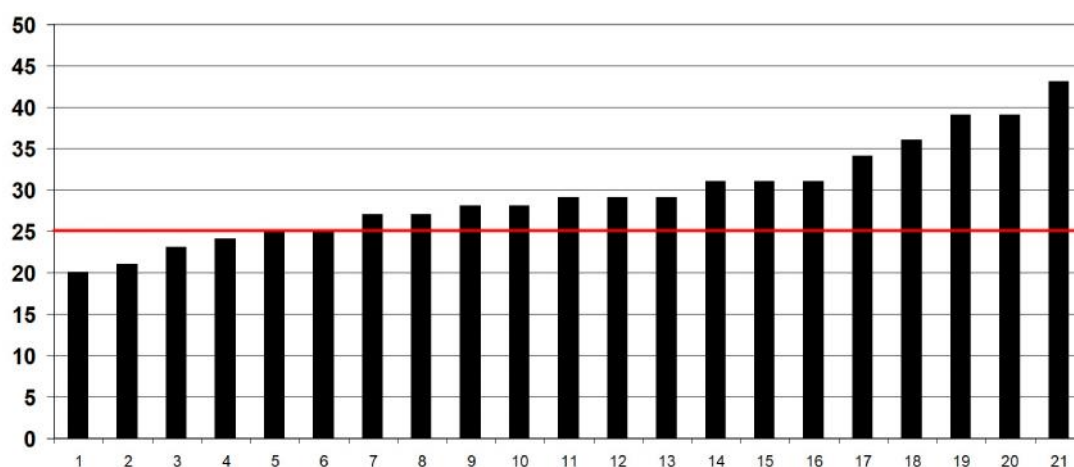
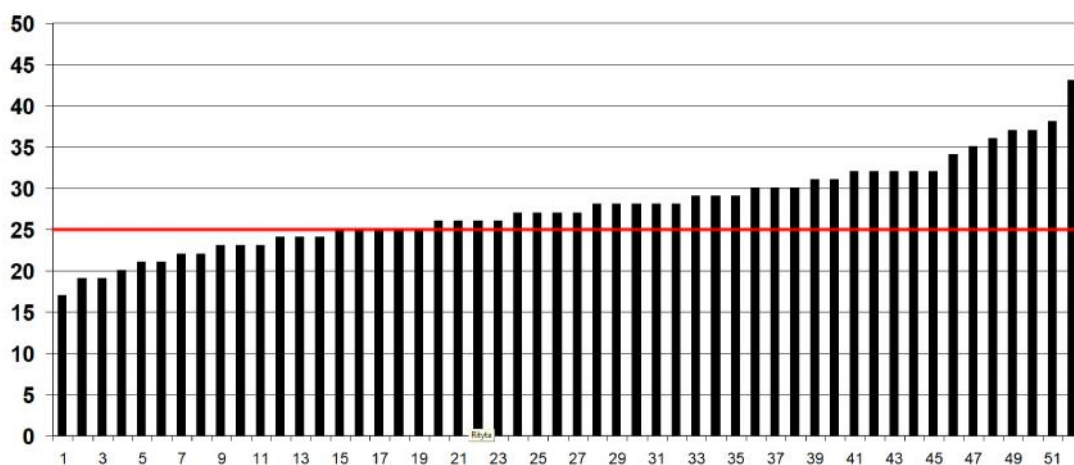
Husförhörslängden AI:5 (1775-1784) för Ore socken är den äldsta som både upptar personernas födelseår och vigselår. På så vis kan man snabbt få fram kvinnornas vigselålder. Ungefär hälften av de gifta kvinnorna hade ingått äktenskap senast vid 24 års ålder. Den andra halvan inrymmer även ett visst antal änkor vars första äktenskap saknas i denna lista.

Vigselboken 1857-1860

I vigselboken för Ore socken finns uppgifter om brudparets ålder från år 1857, men inte tidigare, vilket gör att det går snabbt att sammanställa kvinnornas ålder när de ingick äktenskap. I diagrammet har inte pigor skilts från änkor som gifte om sig. Från denna tid inleddes en tidsperiod när allt fler såväl kvinnor som män inte gifte sig alls. Härigenom ökade antalet tänkbara vallkullor som dock inte finns med i ett diagram av detta slag.

Moderns ålder och äldsta hemmavarande barn c:a 1716-1721

För tiden innan 1775 kan man få fram en ungefärlig ålder när kvinnorna gifte sig och utan att behöva jämföra varje namn i vigselboken med födelseboken eller husförhörslängden. Det kan ske genom att jämföra mödrarnas födelseår med det äldsta hemmavarande barnet i husförhörslängden. I den äldsta volymen som upptar dessa uppgifter (Ore socken AI:2, 1700-1739, där den äldre halvan av boken avser åren 1716-1721) får man fram hur gamla förstföderskorna var *som mest*, alltså inte nödvändigtvis åldern när deras första barn föddes, men åtminstone deras ålder när det äldsta barnet föddes som nämns i längden. Därtill ska denna ålder korrigeras med 0,75 år för att räkna bort tiden för graviditeten.

Ålderskillnaden mellan modern och hennes äldsta hemmavarande barn, enligt husförhörslängden AI:2, 1700-1739 (avser åren 1716-1721) i Ore socken. Överst: byn Östansjö. Nederst: byn Näset. Borträknandet av tiden för graviditeten är inte genomförd.

Precis som förmodat är moderns ålder högre än i de föregående diagrammen som visar den faktiska giftrasåldern, sannolikt beroende på att ett okänt antal av de äldre barnen saknas.

Som ett av diagrammen nedan utvisar, så saknas närmare 30% av sönerna ifall vi utgår från att dottrarna stannade hemma tills de gifte sig, vilket motsvarar runt 15% av barnen. Om vi således utgår från att 1-2 barn saknas i genomsnitt

per familj, är staplarna upp mot 4-5 år för höga. Med denna justering blir gif-
tasåldern ungefär densamma som i de föregående diagrammen om kvinnornas
vigselålder.

Denna justering räcker dock inte. Ju äldre modern var, desto färre ogifta barn
hade hon kvar i hemmet, vilka i regel berörde de yngsta barnen i kullen. Av det
skälet bör vi justera ner åldern ytterligare. Kanske lika mycket till. I så fall får
man en påtaglig skillnad, vilket är förväntat eftersom giftermålsåldern var be-
tydligt längre under medeltiden och sedan steg långsamt, vilket pågår än i dag.
Den förväntade giftermålsåldern för kvinnor är långt under 20 år på 1600-talet,
såvida man inte medräknar änkor. Med andra ord kan vi lika gärna snekla på
andra delar av landet istället för att göra en lokal beräkning som bygger på
gissningar.

Sammanfattningsvis kan vi anta att det knappt räckte med två gårdar i samar-
bete för att få en fäbodgård att fungera. Lösningen kan omöjligen ha varit att
man anställde någon, förutom den kulla som ägaren till fäbodhusen hade ingått
ett samarbete med, men det var ingen egentlig anställning eftersom den kullan
tog med sig sin egen familjs boskap. Det fanns helt enkelt inte tillräckligt med
kullor eller änkor som var tillgängliga och kunde ta en anställning under som-
maren. Det kanske inte fanns några alls som var tillgängliga, eftersom familjens
överskott på arbetskraft redan reducerats när minst 30% av de ogifta sönerna
flyttat iväg från bygden och tagit tjänst någon annanstans. Snarast vid järnbru-
ken eller på motsvarande platser.

Näset.

N ^o 10.									
Jampub Gaus Jönsson	1658	V	X	III	VII	IV	II	IV	III
J. Kersten Gaus ^{da}	1663	V	X	III	VII		II	IV	III
J. Margota Gaus ^{da} Lit	1683 $\frac{2}{4}$	V	X	III	VII	IV	II	IV	III
J. Anna Gaus ^{da} Lit	1697 $\frac{27}{9}$	V	X	III	VII	IV	II	IV	III
J. Gaus Jönsson Lit	1700 $\frac{20}{11}$	V	X	III	VII	IV	II	IV	III
J. Gaus Jönsson Lit	1703 $\frac{12}{4}$	V	X	III	VII	IV	II	IV	III
J. Kersten Gaus ^{da} Lit	1705 $\frac{26}{11}$	V						IV	III

Näset nr 10 i husförhörslängden AI:2 (1700-1739) som sannolikt skrevs våren 1716 och
avser tiden fram till 1721. Här bodde fem ogifta barn i åldern upp till 38 år, varav alla utom
en var högst 24 år. Modern bör ha gift sig vid 18-19 års ålder och åldersskillnaden mellan
barnen antyder att upp till sex barn (exklusive eventuella tvillingar) kan ha varit utflyttade
1716.

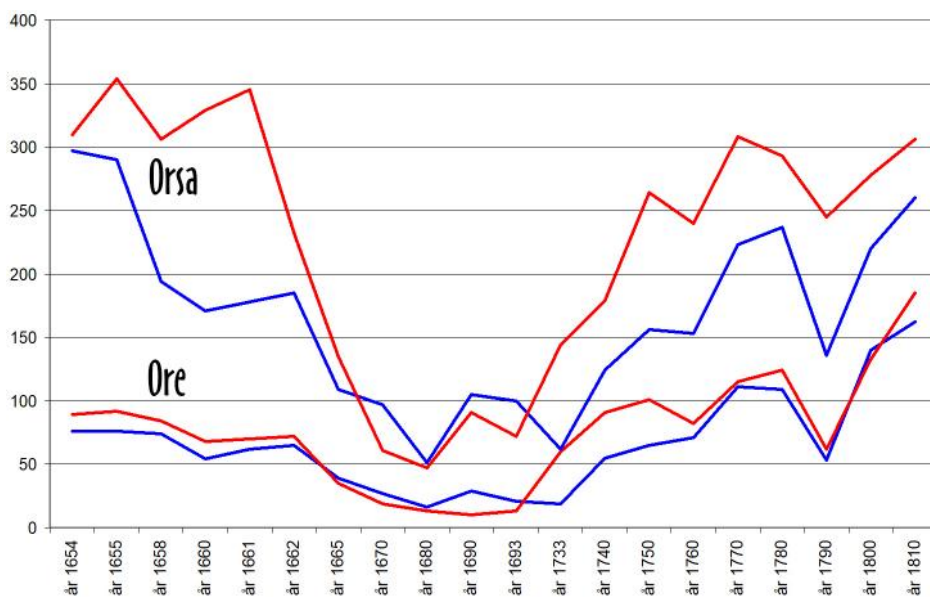
Hemmavarande söner, döttrar, drängar och pigor

I Ore sockens husförhörslängd, AI:2 (1700-1739), som avser den första halvan åren 1716-1721, är det en stor skillnad på antalet söner och döttrar i familjerna. Därtill är antalet drängar och pigor påfallande lågt. Det sistnämnda är allmänt under 1600-talet och 1700-talet även i mantalslängderna. Detta visar att antalet lejda drängar och pigor var extremt få och omfattade endast 2% av antalet ogifta personer i hushållen. Dessa anställdes vanligen under hösten och hade ett avtal som löpte ett kalenderår framåt. Av det skälet finns det ingen anledning att tro att fler än 2% av vallkullorna var lejda kvinnor under den aktuella tidsperioden runt 1700-talet och tidigare.

	Ogifta			
	söner	döttrar	drängar	pigor
Dalbyn	47	62	-	-
Näset	16	28	1	-
Arvet	13	16	1	2
	76	106	2	2

Antalet ogifta söner, döttrar, drängar och pigor i tre byar i Ore socken, enligt husförhörslängden AI:2 (1700-1739) vilket avser åren 1716-1721.

Medan kyrkböckerna visar ett underskott på ogifta söner, framträder något helt annat vid en jämförelse med mantalslängden för år 1663. Visserligen upptar inte mantalslängden barn upp till 14 års ålder, men det har ingen större betydelse. I de 10 socknarna runt Siljan vilka redovisas nedan, är det bara 3 som har fler registrerade döttrar än söner, alltså motsatsen gentemot detta. Granskar vi förändringar under en viss tid i socknarna Ore och Orsa samt enligt mantalslängderna, finner vi stora variationer.

Antalet söner (blått) och döttrar (rött) enligt mantalslängderna 1654-1810 i Orsa och Ore socknar. Med 10-års intervall samt förtätat vid viktigare perioder och glesare där summering saknas per kolumn i mantalslängden.

	Ore								Orsa							
	bönd	hust	sön	döt	måg	s.hu	drä	pig	bönd	hust	sön	döt	måg	s.hu	dräpiga	
1654	48	55	76	89	-	-	8	32	133	153	297	310	-	-	12 56	
1655	39	44	76	92	-	-	5	21	98	123	290	354	-	-	6 23	
1658	53	70	74	84	-	-	2	12	217	244	194	306	-	-	8 25	
1660	74	80	54	68	-	-	2	18	214	281	171	329	-	-	5 26	
1661	74	86	62	70	-	-	2	17	205	293	178	345	-	-	5 25	
1662	72	83	65	72	-	-	4	12	189	283	185	232	-	-	3 23	
1665	85	94	39	35	3	9	3	15	237	303	109	135	24	27	5 41	
1670	80	83	27	19	3	12	10	10	199	256	97	61	22	49	14 25	
1680	74	67	16	13	3	4	16	14	211	257	51	47	10	7	66 79	
1685	98	100	24	17	8	7	9	24	285	328	77	15	9	28	79 77	
1690	118	113	29	10	2	10	14	23	264	326	105	91	24	11	39 76	
1693	101	80	21	13	3	6	14	13	238	274	100	72	23	14	28 47	
1700	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1710	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1720	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1733	123	117	19	60	3	3	1	3	322	357	62	144	8	12	2 5	
1740	126	112	55	91	4	10	3	3	335	367	124	179	19	11	9 7	
1750	174	165	65	101	4	14	9	15	333	435	156	264	24	33	16 33	
1760	223	224	71	82	9	15	11	24	466	585	153	240	28	24	19 33	
1770	264	269	111	115	6	8	14	25	554	576	223	308	26	30	12 24	
1780	245	221	109	124	10	4	21	28	550	554	237	293	29	14	15 26	
1790	253	223	53	62	3	9	20	22	491	497	136	245	23	22	14 23	
1800	291	275	135	116	9	7	22	36	568	629	220	278	25	25	10 32	
1810	218	227	162	185	12	22	11	12	544	578	260	306	19	32	13 44	

Tabell över antalet mantalsskrivna personer, exkl. soldater, soldathustrur och inhysesfolk, perioden 1654-1810. Rubriken upptar husbönder, hustrur, söner, döttrar, mågar, sonhustrur, drängar och pigor i Ore och Orsa socknar.

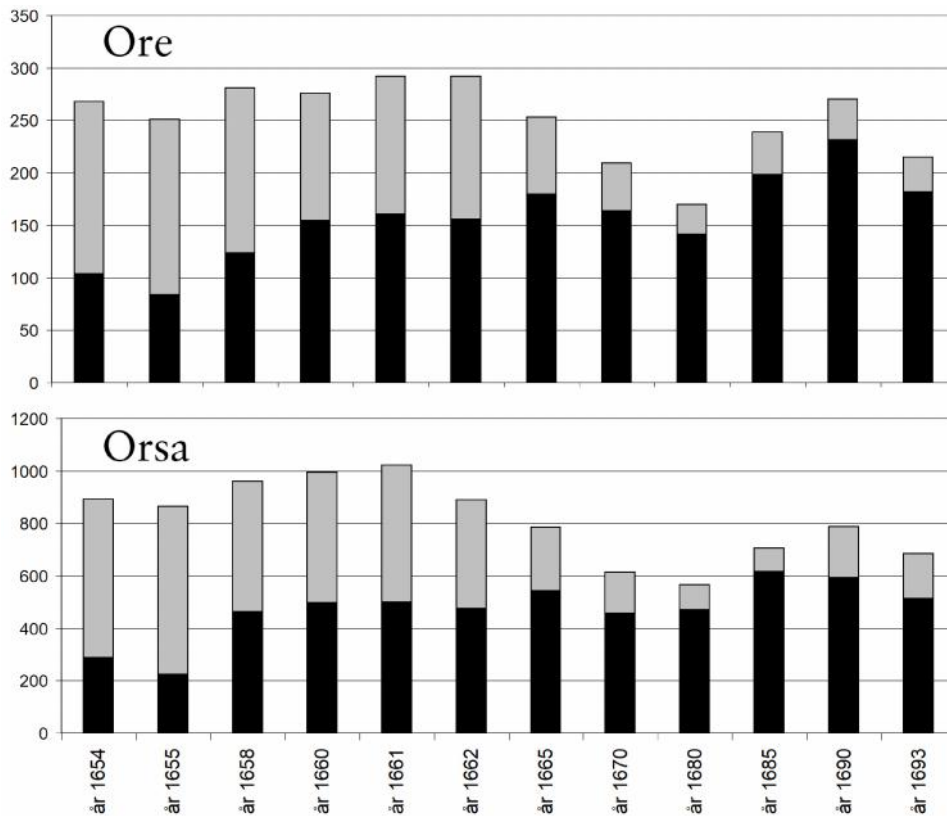
En närmare granskning av folket i Ore och Orsa socknar under åren 1654-1810 påvisar ett flertal stora svängningar och förändringar. Överlag är dock antalet drängar och pigor lågt. I Ore kan man se en tydlig höjning från 1750, men det beror på den successivt ökade verksamheten kring de två järnbruken.

Särdrag under åren runt 1650-talet

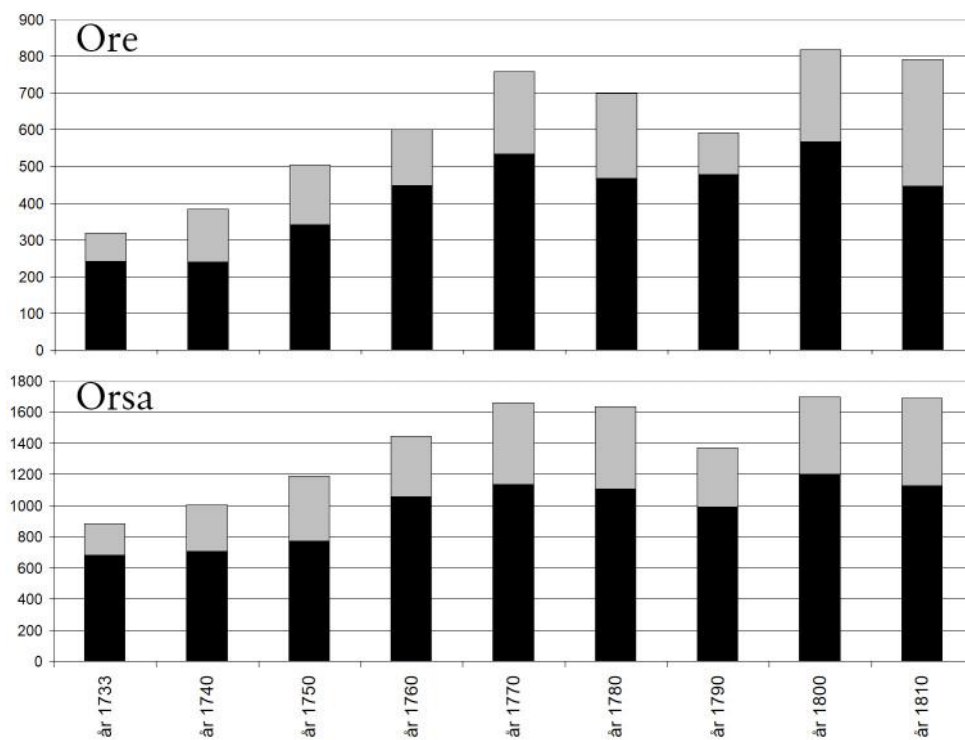
- Ett högt antal söner och döttrar, men i gengäld är antalet husbönder och hustrur lågt.
- Antalet pigor är 5 gånger fler än drängarna.

Särdrag under åren 1662-1693

- Antalet söner och döttrar gick ner mycket kraftigt (runt 80%) och ökade sedan något, men var fortfarande långt under de nivåer som gällde i början av perioden. Samtidigt utjämnades antalet drängar gentemot pigor, men fortfarande med en tydlig övervikt på pigornas antal.
- I Orsa femdubblades antalet drängar och pigor. Aldrig någonsin har antalet drängar och pigor varit så högt som i början av 1680-talet, men då var även antalet söner och döttrar som lägst. Jämförs antalet söner och döttrar gentemot drängar och pigor är det totalt sett ändå en halvering av antalet.
- I Ore däremot kan vi se en fördubbling av gruppen tjänstefolk, alltså drängar och pigor, men antalet pigor var i princip detsamma medan drängarna ökade flerdubbelt.
- Från år 1665 registrerades måg och sonhustru i särskilda kolumner, men de är så få att antalet drängar och pigor är 2-3 gånger fler.

Antalet mantalsskrivna husbönder och hustrur (svart) samt söner och döttrar (grått) i Ore och Orsa socknar åren 1654-1693.

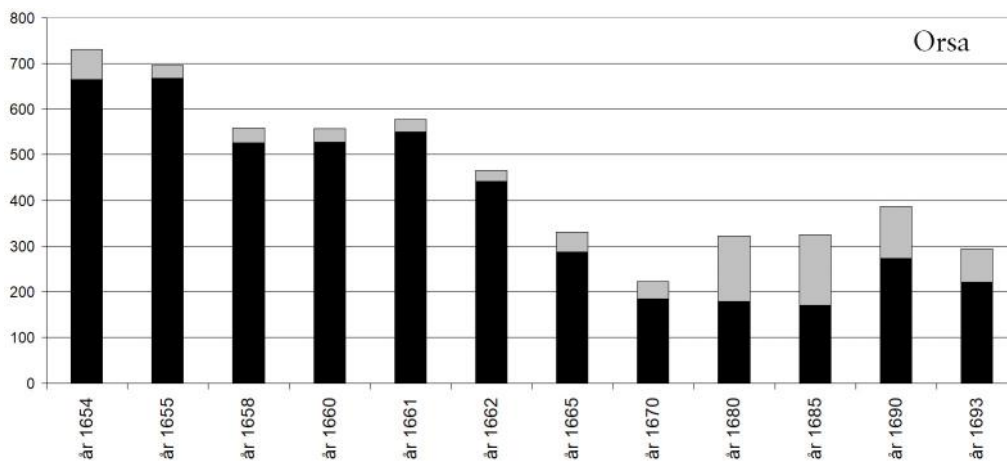
Antalet mantalsskrivna husbönder och hustrur (svart) samt söner och döttrar (grått) i Ore och Orsa socknar åren 1733-1810.

Särdrag under åren 1733-1740

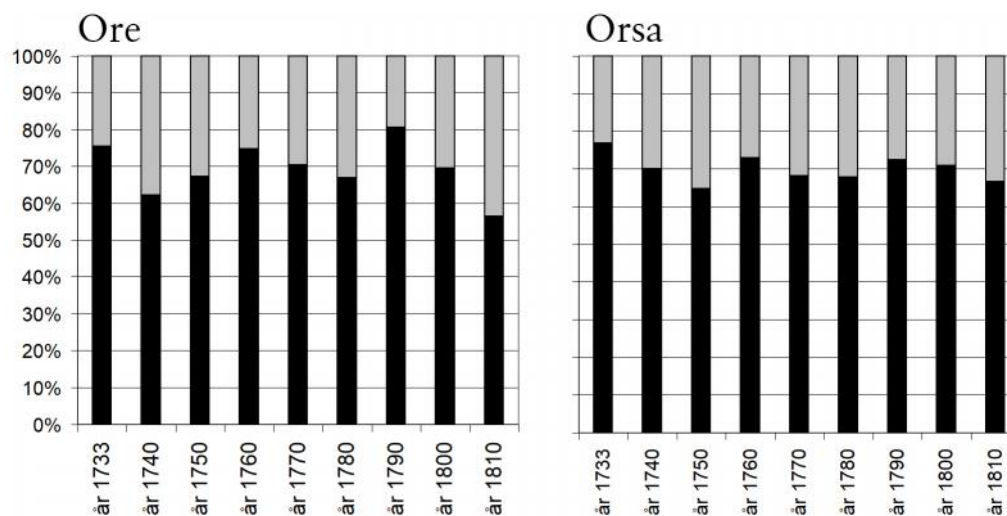
- I princip gällde samma förhållande som i början av 1690-talet. Den största skillnaden är att antalet drängar och pigor inte bara har återgått till en mycket låg nivå, utan uppvisar de allra lägsta nivåerna i hela tabellen.

Särdrag under åren 1750-1810

- Att antalet drängar och pigor ökar kraftigt i Ore socken beror på etableringen av två järnbruk. I Orsa stabiliseras antalet drängar och pigor på en förhållandevis låg nivå. Med tanke på att befolkningen nästan tredubblats jämfört med tiden runt 1660, är antalet drängar och pigor en halvering gentemot den tiden.
- Andelen söner och döttrar jämfört med husbönder och hustrur ökar gentemot tidigare, men höll sig på en någorlunda stabil nivå, med 25-30% söner och döttrar samt 70-75% husbönder och hustrur. Variationen är dock större i Ore.

Antalet mantalsskrivna söner och döttrar (svart) samt drängar och pigor (grått) i Orsa socknar åren 1654-1693.

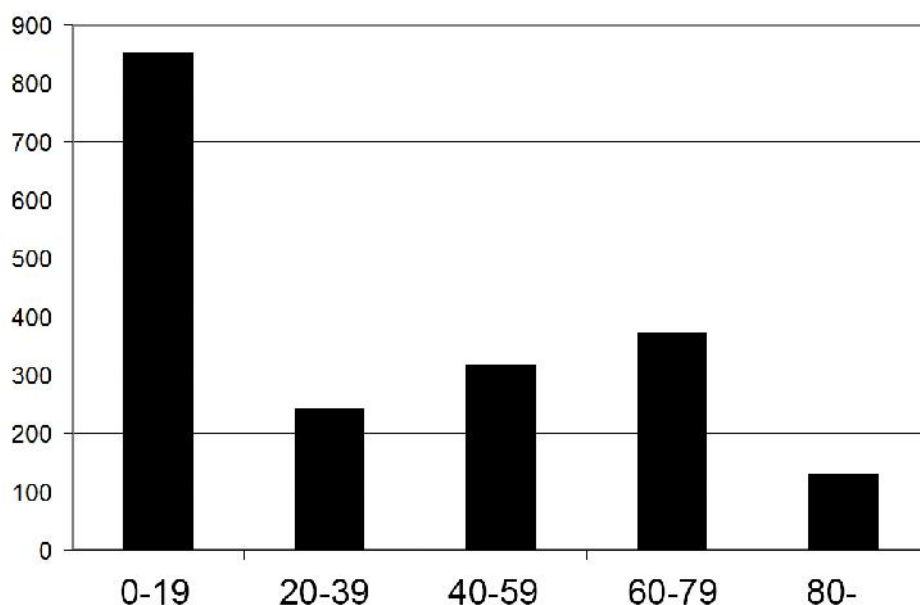

Andelen mantalsskrivna föräldrar (husbonde och hustru, svart) gentemot skattepliktiga barn (söner och döttrar, grått), åren 1733-1810.

Andelen omyndiga barn

Mantalslängderna har inte registrerat barn upp till 14 års ålder utan endast dem som fyllt 15 år, vilket gällde fram till 1804. Därefter är även småbarn medtagna, men inte skattebelagda. För att utreda deras andel av den totala befolkningen, kan man samtidigt undersöka den dåvarande levnadsåldern. Detta kan med fördel utföras i Orsa socken där de gravlagdas ålder är lättläst och nogga angivet redan på 1600-talet. Dessutom är de dödfödda medtagna.

Av dem som dog i Orsa socken under åren 1672-1700 samt före 20 års ålder var det bara 4,5% (38 av 851) som tillhörde den sista fjärdedelen, alltså med åldern 15-19 år. Det innebär att för just denna period var det 57,3% (1093 av 1906) som bör ha varit med i mantalslängden bland de skattskyldiga. Omvänt var 42,7% av befolkningen under 15 år och därmed inte upptagna i mantalslängden.

Antalet personer i Orsa socken som under perioden 1672-1700 dog och gravlades, fördelade på fem åldersgrupper med ett intervall på 20 år.

Gruppen 8-13 år

Somliga skrivna källor runt om i landet nämner vallhjon som var från 8 år och uppåt, vilket gäller tiden runt 1600-talet och seklet därefter. Om man av det skälet jämför antalet hemmavarande ogifta kvinnor i åldern från 14 år och uppåt, gentemot de som var 8-13 år, blir ökningen omkring 60%.

Anno 1663 - fäbodpar och antalet hushåll

Det fanns ett stort antal fäbodpar i Dalarna, närmare bestämt 342 som är upptagna i Kronans rannsaking år 1663-1664 om man avgränsar sig till socknarna runt Siljan och närmast intill. Bland ägarna fanns mer än 1400 hushåll representerade, vilka kallas fäbodbrukare. Det framgår inte om de ägde en egen fäbodgård med eldhus, mjölkbod och fähus etc, eller om de bara ägde slätterängar samt istället samarbetade och delade på fäbodgårdar och sysslor.

	Fäbod- ställen	Fäbod- brukare		Brokare per fäbodställe	
Ore	10	68		6,80	
Orsa	36	256		7,11	
Mora	62	>349	400*	>5,6	6,45*
Vänjan	21	78		3,71	
Älvdalen	48	>191	210*	>3,98	4,38*
Rättvik	59	207		3,51	
Leksand	53	>136	240*	>2,57	4,53*
Ål	14	53		3,79	
Bjursås	13	25		1,92	
Gagnef	26	>78	90*	>3,00	3,46*
<i>summa</i>	342	>1441	1627*		4,76*

*Blå text anger ett gissningsförsök för att finna ett rimligt antal fäbodbrukare utifrån omgivande socknar och den faktiska befolkningens storlek enligt mantalslängderna, se nedan.

Antalet fäbodställen och fäbodbrukare samt genomsnittet dem emellan, enligt Kronans rannsaking 1663-1664, rörande de socknar som ligger runt Siljan och närmast intill.

Fäbodvallarnas storlek varierar från en enda fäbodgård till långt över 10 fäbodbrukare per fäbod. I genomsnitt är de runt 7 fäbodbrukare per fäbod i Ore och Orsa, vilket tycks minska något runt Mora och Älvdalen. Ännu lägre är det i trakten av Rättvik, Leksand, Ål, Bjursås och Gagnef samt Vänjan, med 2-4 fäbodbrukare per fäbod i genomsnitt.

	Antal bond	hust	son	dtr	måg	s.h.	dr	pi	k.h	inh	
Ore	311	86	95	44	38	2	14	2	21	5	4
Orsa	1008	261	342	102	157	21	25	5	59	36	-
Mora	1606	515	531	171	216	56	50	5	35	27	-
Vänjan	251	77	80	27	23	3	7	6	27	-	1
Älvdalen	536	219	206	38	25	14	19	1	8	6	-
Rättvik	1446	443	459	167	199	44	45	12	60	16	1
Leksand	2363	764	777	371	212	60	111	21	29	15	3
Ål	384	125	129	50	26	12	19	7	11	3	2
Bjursås	251	65	83	36	27	8	6	2	18	4	2
Gagnef	950	289	280	134	94	34	44	19	47	9	-
<i>s:a</i>	9106	2844	2982	1140	1017	254	340	80	315	121	13

Antalet personer i hushållen i de socknar som ligger runt Siljan och närmast intill, enligt mantalslängden för år 1663. Kolumnerna avser det totala antalet husbönder, hustrur, söner, döttrar, mågar, sonhustrur, drängar, pigor, knekthustrur, inhysesbjon. Totalsumman för Vänjan är felaktig i originalet och har korrigerats ovan. Barn upp till 14 års ålder saknas helt.

För att kunna sätta in dessa fäboddar och fäbodbrukare i ett större sammanhang kan de jämföras med befolkningen år 1663 enligt mantalslängdens uppgifter, som upptar så gott som samtliga personer från 15 år och uppåt. I det berörda området upptas 9106 personer varav knappt 2/3 var antecknade som hushållens husbonde och dennes hustru samt 1/3 var deras myndiga hemmavarande barn samt eventuell make/maka och därtill drängar, pigor etc.

	bonde	hustru	son	dtr	måg	son.hu	dräng	piga	kn.h	inhy
Ore	28	31	14	12	1	5	1	7	2	1
Orsa	26	34	10	16	2	2	-	6	4	-
Mora	32	33	11	13	3	3	-	2	2	-
Vänjan	31	32	11	9	1	3	2	11	-	-
Älvdalen	41	38	7	5	3	4	-	1	1	-
Rättvik	31	32	12	14	3	3	1	4	1	-
Leksand	32	33	16	9	3	5	1	1	1	-
Ål	33	34	13	7	3	5	2	3	1	1
Bjursås	26	33	14	11	3	2	1	7	2	1
Gagnef	30	29	14	10	4	5	2	5	1	-
<i>medeltal</i>	31	33	13	11	3	4	1	3	1	0

Den procentuella fördelningen av personerna inom hushållen, enligt mantalslängden för år 1663. För mer detaljer, se tabellen ovan.

Den mest stabila gruppen vad gäller andelen av de mantalsskrivna, är hushållens hustrur. De varierar inte lika mycket som de andra grupperna. Bortsett från Älvdalen och Gagnef motsvarar de 31-34% av det totala antalet. Endast i två socknar är antalet husbönder högre än hustrur, vilket säregnet nog också gäller Älvdalen och Gagnef. I Älvdalen är både husbönder och hustrur högre än någon annanstans, men i Gagnef är det bara antalet hustrur som är få till antalet.

Barn upp till 14 års ålder och som saknas i mantalslängden kan till antalet uppskattas till maximalt 45% befolkningen, vilket innebär att totalsumman ovan motsvarar de övriga personerna om 55%. (Se åldersanalysen i Orsa socken i ett nedanstående underkapitel.)

	make/maka	fäbodbrukare	genomsnitt
Ore	95	68	0,72
Orsa	342	256	0,75
Mora	531	400	0,75
Vänjan	80	78	0,98
Älvdalen	219	210	0,96
Rättvik	459	207	0,45
Leksand	777	240	0,31
Ål	129	53	0,41
Bjursås	83	25	0,30
Gagnef	289	90	0,31
	3004	1627	<i>medeltal: 0,59</i>

Antalet hustrur, eller husbönder ifall de är fler, samt antalet säkra eller uppskattade fäbodbrukare (*blå text*), och därtill genomsnittet. Här har uppskattningen gått till så att genomsnittet hamnar på en rimlig nivå gentemot omgivande socknar.

OBS! Detta kapitel tar inte hänsyn till de gårdar som hade två fäboddar, vilka tycks ha varit förhållandevis få. Se mer om detta i avslutningskapitlet "Fäboddar - ett begrepp utan årskrav".

Om man jämför antalet hustru, eller husbönder ifall de är fler, med antalet fäbodbrukare, så får man fram ett mönster som grupperar socknarna Ore, Orsa och Vänjan, vilka har ett genomsnitt runt 0,7 - 1,0. Socknarna i sydöst har bara 0,3 - 0,4. Av det skälet har jag gissat att de osäkra socknarna bör hamna inom ett intervall som överensstämmer med grannsocknarna. Därmed vet vi tämligen exakt hur många fäbodbrukare som fanns år 1663, men fortfarande ingenting om antalet fäbodgårdar.

Genomgången ovan visar att bönderna i Vänjan och Älvdalen tycks ha haft en fäbodgård vardera, i princip utan undantag, men detta kommer jag strax ifrågasätta (se alternativ B nedan). Därefter kommer ovissheten och osäkerheten hur siffrorna ska tolkas i övrigt. Förhållandet mellan antalet hustrur (hushåll) och fäbodbrukare var antingen runt 75%, eller hälften av detta. Det tycks bara finnas två generella typer av svar, nämligen att med begreppet fäbodbrukare avses ett hushåll som:

- A. Ägde både fäbodhus och slätterängar på en fäbod. Enligt detta alternativ ägde alltså antingen 100%, eller runt 75% eller 35% av hushållen i de tre åtskilda områdena av Siljansbygden en egen fäbodgård, medan resten antingen inte hade någon boskap alls på fäboden under somrarna eller ingick ett samarbete med dem som hade plats över på sin fäbodgård.
- B. Ägde åtminstone slätterängar vid en fäbod, varav somliga av dem inte måste ha ägt egna fäbodhus, utan ingått ett samarbete med någon av dem som hade plats över i sina hus. Det skulle innebära att en okänd andel av dem (alltså en viss bråkdel av 100%, 75% respektive 35% fäbodbrukare enligt de tre grupperna) ägde en fäbodgård. Omvänt gällde i så fall även att 0%, 25% respektive 65% av hushållen inte ens ägde slätterängar vid en fäbod, men att de likafullt kunde ingå samarbete vad gällde mjölkning och skogsbyte för kreaturen under sommaren.

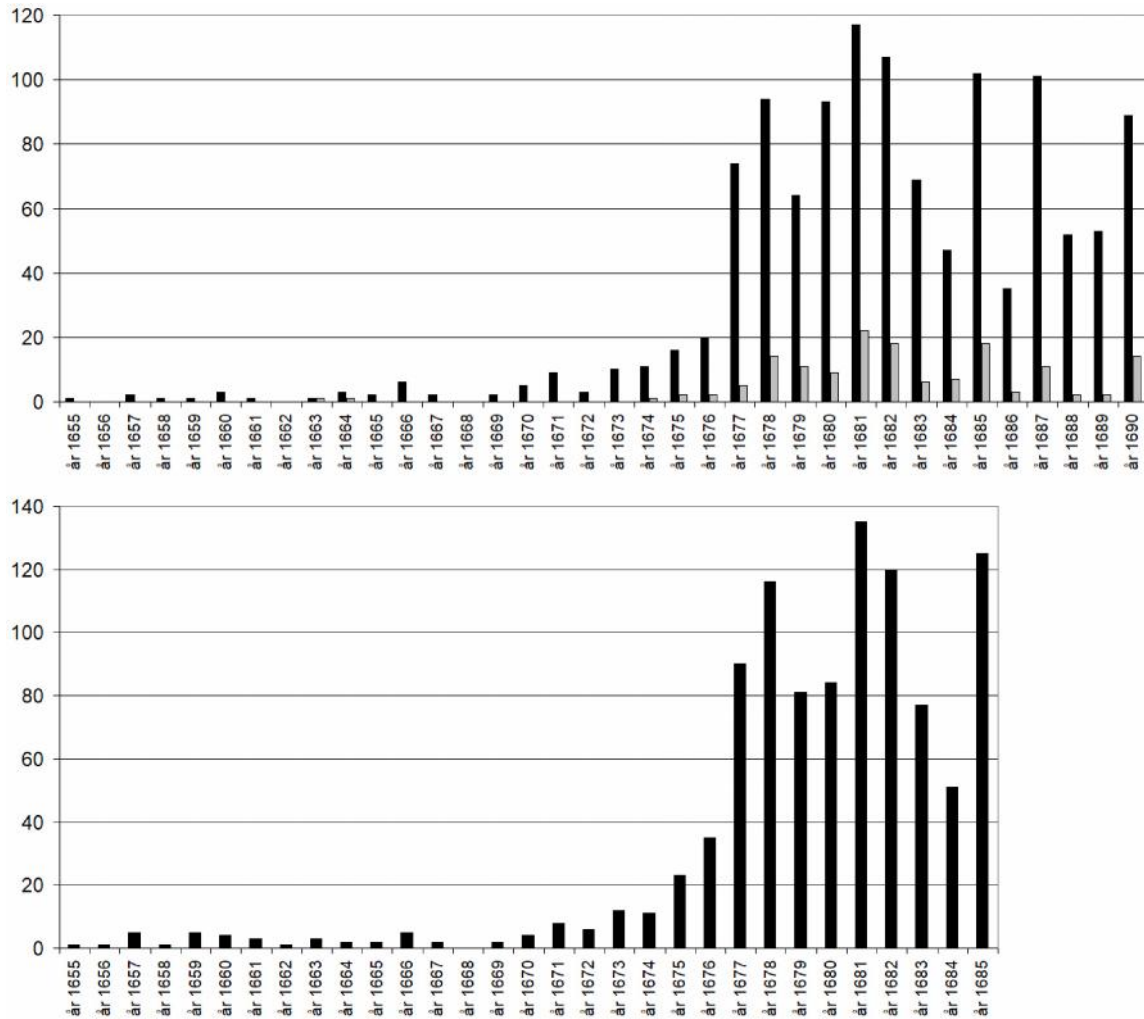
För att kunna kontrollera vilket av dessa båda alternativ som är mest troligt måste man gå igenom källmaterial som berör sådan information, vilket kan gälla:

- Bouppteckningar och vilka som ägde hus på fäbodarna.
- Andelsägandet vid storskiftet i början av 1800-talet och vilka som bara ägde slätterängar och vilka som även ägde fäbodhus, samt vilka som inte ägde någonting vid fäbodarna.
- Hushållens storlek och ifall det fanns tillräckligt mycket folk som kunde ta hand om boskapen på fäboden under sommaren.

Dessa tre punkter har behandlats ovan, och utfallet antyder enhälligt att en fäbodbrukare INTE måste ha ägt fäbodhus. Det leder till antagandet att de samarbetade med någon ägare till fäbodhus under somrarna. Däremot framgår det inte huruvida de huslösa fäbodbrukarna alltid har ägt slätterängar, eller inte. Alltså pekar dessa skrivna källor på alternativet B ovan.

Dalregementet och knektarnas änkor (1662-1708)

De 1200 knekthållen i Dalregementet år 1690 hade enligt mönsterrullan en någorlunda jämn genomströmning. Ett fåtal hade gjorde mer än 14 år som knekt och en enda av dem var inne på sitt 45:e år och hade lejts 1655. Antalet knektar som lejts 1676 eller tidigare var ovanligt få, men detta framgår även av den föregående mönsterrullan från 1685.

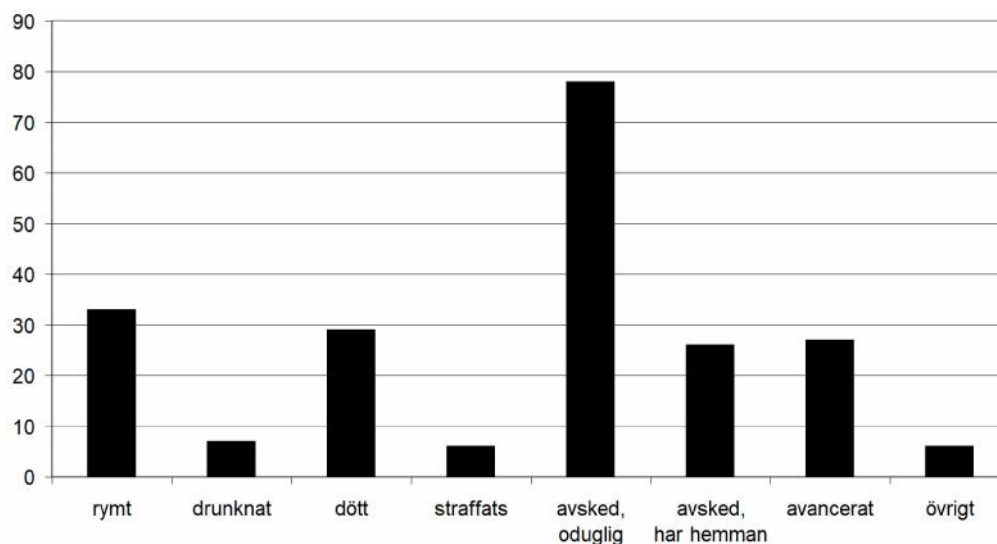

Överst: Dalregementet år 1690 och dess 1200 knektar (varav 4 var vakanta), fördelade på 8 kompanier. Antalet knektar per år som de lejts, vilket omfattar tiden 1655-1690. Staplarna visar samtliga knektar (svart) kontra de som tillhörde "Orsa kompani" (grått).

Nederst: Dalregementet år 1685. Antalet knektar per år som de lejts, vilket omfattar tiden 1655-1690, dock exklusive en knekt som lejts 1641.

Det fanns flera orsaker till att knektarna slutade sin tjänstgöring i slutet av 1680-talet och dessa finns i regel angivna. Av de 212 uppgifterna i rullan för år 1690 skedde 104 av dem (49%) på grund av ett planerat avsked som mestadels erhöles på grund av oduglighet, ofta i form av sjukdom och ålderdom, eller för att knekten hade en gård att sköta. Ytterligare nämns att 36 knektar (17%) hade dött i tjänst, men inte av krigsskador utan av helt andra skäl, såsom drunkning

(7 st, 3%). Därtill hade 33 knektar (16%) rymt och 27 (13%) hade avancerat inom krigsmakten och fått en bättre ställning, men 6 knektar (3%) hade förlorat sin tjänst efter kännbara straff, allra främst dödsstraff. Lika många (3%) slutade sin tjänst av andra skäl än de som nämnts här. Motsvarande siffror och förhållanden finner vi i mönsterrullorna för 1685 och 1681-1682.

Dalregementets 212 knektar i mönsterrullan för år 1690, till vilka det finns uppgifter om orsaken varför de slutade sin tjänstgöring. Antalet knektar, fördelat på orsaker.

Att inte fler knektar dog av krigsskador berodde på att Sverige inte var inblandat i så många krig under åren 1662-1700, i synnerhet inte Dalregementet. Därefter var det mestadels slaget vid Poltava år 1709 som medförde stora förluster, fast där den största delen av Dalregementet inte alls stupade utan blev tillfångatagna.

Det finns dock ett stort undantag efter 1661 och det gäller det skånska kriget 1675-1679 som tycks ha varit extremt blodigt och förödande under de första åren. I mönsterrullorna som upprättades runt januari 1676 anges att runt 30% av knektarna hade dött och i några fall med datum eller plats, fast utan någon närmare precisering. Ännu värre blev det under det kommande året när kompanierna hade fått nyförvärv. Då väntade strider som medförde att detta troligen blev det blodigaste kriget någonsin emellan svenskar och danskar. I rullorna för år 1677 är ofta 50-55% av knektarna i Dalregementet angivna som döda. Något liknande hade aldrig skett och skulle aldrig ske igen. Så bortsett från åren 1676-1677 har antalet stupade varit förhållandevis litet efter 1661. Med andra ord blev det inte fler änkor efter knektarna än hos andra familjer.

Efterföljande två sidor:

Lista på de knektar i Dalregementet år 1690 som ersatts sedan föregående mönstring, med undantag av skiften mellan två rotar. Därtill några få fall där knekten blivit kvar, men med anmärkningar som kan vara av kulturellt intresse (blå text).

Husby kompani (Husby, Hedemora, Skedvi)

- 3 rymt
15 återgått till sitt bergsbruk
21 arresterad för slagsmål
23 drunknat (mars 1690)
25 avancerat till rustmästare
27 avsked
28 har blivit "skallmejblåsare"
36 bröt benet, är fullt läkt men kan inte maschera
42 drunknat (sept 1689)
63 avsked, gammal och bräcklig (lejd 1676)
72 avsked, sjuklig (lejd 1676)
78 avsked, har fallandesjuka
80 avsked, har fallandesjuka
92 (rymt?), "måste opleetas och afstraffas"
100 dog i maj 1690
110 återgått till sitt gårdsbruk
111 rymt
114 dog i mars 1688
126 dog i augusti 1689
139 avancerat till korpral
147 dog i sept 1689

Tuna kompani (Tuna, Säter, Skedvi, Torsång, Vika)

- 7 avsked, gammal och bräcklig
16 avsked, gammal och lam
21 avsked, sjuklig och oduglig
22 avsked, "för des elaka lefwerne, och att intet hielpa wil är nu i arrest för deß brott och Casseras"
25 avancerat till furir
26 avsked, har odugliga ben
29 avsked, har elaka ben och är oduglig och sjuklig
32 dog i maj 1688
33 avsked, för dess elaka ben
39 dog i april 1688
49 avsked, gammal och bräcklig
54 dog i sept 1688
55 avsked, sjuklig
58 dog i maj 1690
61 dimission (=avsked), har hemman och får pass
69 avsked, av ålder och oduglighet
70 avsked, bräcklig
73 avancerat till rustmästare
79 avsked, har hemman
81 avancerat till korpral
98 avancerat till pipare
100 är sjuk i lägret (lejd i juni 1689)
101 avsked, gammal och bräcklig
107 avsked, sjuk och oduglig
110 "för sin mißgerning är dömbd från lijfwet"
121 avsked, gammal och sjuklig
123 interims (=tills vidare) avsked, har hemmansbruk
132 avsked, gammal och bräcklig
142 avsked, gammal och bräcklig
149 rymt i juni 1688
150 dog i nov 1688

Leksands kompani (Leksand, Ål)

- 1 avancerat till korpral i dec 1689
15 dog i sept 1687
16 "huggit sig heel lahm i knä, kan efter Feltsherens berättelse ej hielpas"
19 drunknat i juni 1689
22 avsked, bor i Västmanland och ska ersattas av någon som bor i socknen

- 27 avancerat till korpral
28 dog i april 1690
38 rymt i juni 1688
40 avsked, sjuklig av torr verk
47 rymt strax efter mönstringen 1687
49 avancerat till rustmästare
53 rymt i mars 1689
82 avsked, har bruk (=hemman)
83 avsked, gammal och har elaka ben
86 rymt i juni 1688
93 avsked, har gårdsbruk
96 avsked, sjuklig
98 "är i Arrest, och klagas öfwer hans elaka förhållande, roten söker sielf blifwa honom qwit som först bör afstraffas och går sedan utan afskeed ifrån Regimentet"
105 avsked, blir bonde
107 rymt i juni 1689
108 rymt den 12 juni 1689
137 avsked, "har wärk i lemmanne är aldeles oduglig"
138 avsked, har gårdsbruk
141 rymt den 14 mars 1689
150 avancerat till rustmästare

Floda kompani (Floda, Nås, Järna, Äppelbo, Malung, Lima)

- 1 avancerat till rustmästare
9 avsked, har gårdsbruk
10 dimiterad (förflyttad), "han är hemma i Wälsmanland och intet sig här kan föda"
12 avancerat till korpral
15 rymt i april 1689
21 avsked, sjuk av torr verk
23 avancerat till korpral
24 avsked, har gårdsbruk
27 rymt på marschen i juni 1689
28 avsked, har hemmansbruk
31 avsked, sjuklig och har hemman
34 rymt 1688
37 avancerat till
51 avsked, har hemman
54 rymt
55 dog i jan 1688
59 dog på marschen
68 avsked, har blivit bonde
73 avancerat till furir
75 rymt
76 dog i maj 1690
83 avsked, har gårdsbruk
84 rymt på marschen
89 rymt
90 avsked, hemma vid Kungsör
94 dog 1689
97 avancerat till rustmästare och sedan till furir
103 avancerat till rustmästare
113 avsked, "efter han så långt ifrån roten måste sig oppehålla"
115 avsked, har gårdsbruk
120 avsked, har gårdsbruk
125 rymt till Norge
127 avancerat till underofficer
140 avsked, oduglig och blir bonde
148 rymt

Åls kompani (Ål, Tuna ovan bron, Gagnef)

- 1 rymt från lägret, "måste effterslås och afstraffas"
3 avsked, sjuk och oduglig
13 avancerat till korpral

16 drunknat i januari
 17 interims avsked
 33 rymt
 35 avsked, har blivit bonde
 40 rymt med "payrocken"
 49 avancerat till korpral
 74 avsked, sjuk och bräcklig samt blir bonde
 90 dog i mars 1689
 95 avsked, sjuk och oduglig
 103 avancerat till furir
 104 dog den 6 juni 1690
 110 dog 1689
 116 avsked, har haft skada i benet och är oduglig
 121 avancerat till korpral
 124 avancerat till korpral
 142 "som för Tyfwerie är dömd till galgen"

Mora kompani (Mora)

5 rymt den 18 febr 1690
 9 "Anders Larsson bryggjare som förr varit rotebonde och sig nu för knecht instelt, i Matz Nilssons ställe, som för denne rotens fattigdom, och det han intet kunnat af roten till detta Reg:z Mötet, hwarken Maatsäck eller annat bekomma"
 10 avsked, har stort gårdsbruk
 24 avsked, har elaka ben
 31 interims avsked
 32 "rymbde på Marchen 1689 med wäria geheng och det gamla Liberi"
 44 avancerat till rustmästare
 73 avsked, ryggvärk
 80 avsked, fel på hörseln
 81 rymt i juni 1688
 84 avsked, gammal och bräcklig samt har tjänat i 33 år
 85 avsked, är ofärdig i knäet, ligger sjuk i Stockholm
 87 avsked, gammal och sjuklig
 89 avsked, bräcklig och sjuklig
 95 avsked, har en lam arm och kan inte hjälpas
 102 "som för sin brott är dömd at förwijsas landet"
 122 rymt i januari 1690
 126 rymt i juli 1688
 130 avsked, sjuklig och oduglig samt bräcklig
 132 avsked, sjuk och oduglig
 136 avsked, gammal och oduglig
 143 dog i maj 1690
 147 avsked, "som af ett elakt fall är lahm och oduglig"

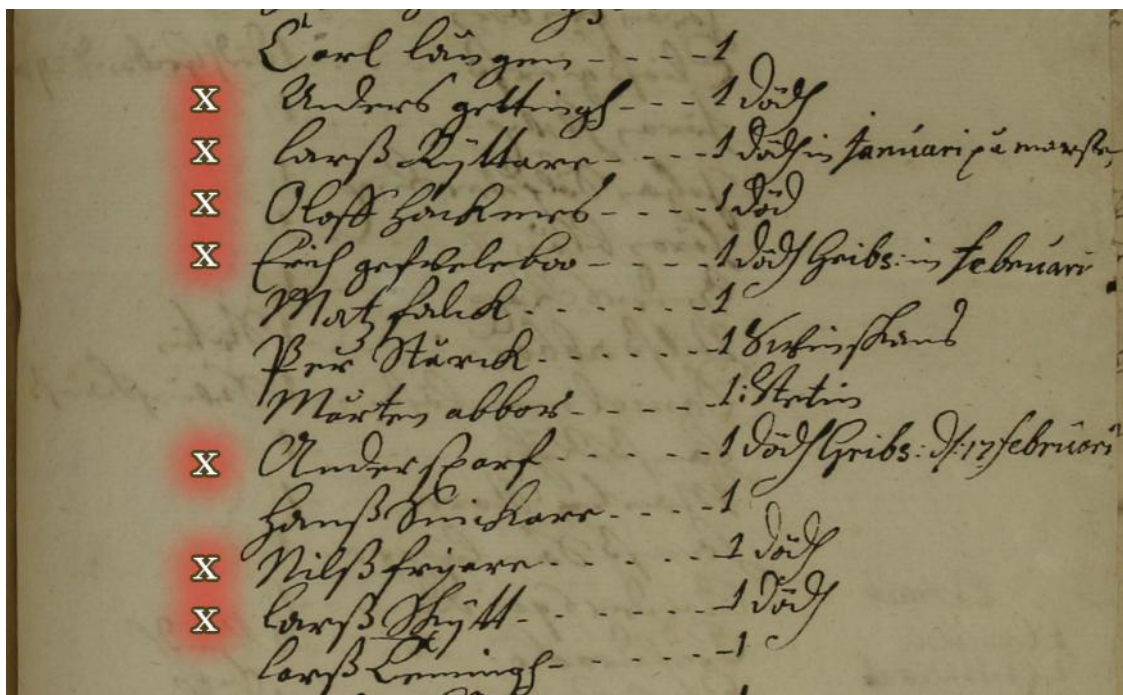
Rättviks kompani (Rättvik, Leksand, Bjursås, Svärdsjö, Sundborn)

5 avsked, oduglig
 9 dog den 4 januari 1689
 11 dog 1687
 14 dog den 3 januari
 16 rymt i juni
 23 avsked, "efter han fremmande på orten och en Smålenning är, och intet kan sig här föda"
 24 dog 24 december 1688
 25 avsked, gammal och bräcklig samt har inga tänder
 26 avsked, har gårdsbruk

27 avsked, har tagit hemman
 30 rymt i nov 1688
 31 avsked, har stort gårdsbruk
 36 drunknat i sept 1689
 37 dog den 4 april 1690
 40 avsked, "siuk i Fahlun, benen av värk sönderslagen"
 43 avsked, "är hemma siuk bräcklig och aldeles oduglig till March"
 49 "klagas öfwer des elaka lefwerne, hafwandes Capitein der han sig ej bättrar, honom till Gemen att sättia, och en annan duglig till Corporal taga"
 53 avsked, sjuk och oduglig att tjäna
 55 rymt i juni 1689
 57 avsked, "har elaka fötter, och inga Tåår, ty halfwa Footbladet är borta"
 69 avsked, "Siuklig, hafwer blodsooten och kan intet hielpas"
 70 avsked, "är hemma neder på landet"
 92 avsked, är sjuk i Falun och oduglig
 108 avsked, gammal och sjuklig
 112 dog 24 mars 1688
 113 avsked, har bruk (=hemman) och är oduglig
 114 avsked, sjuk i Falun av torr värk
 117 avsked, är hemma samt sjuk och oduglig
 122 avsked, oduglig
 123 avsked, gammal och oduglig
 124 avsked, legat sjuk till sängs
 138 avsked, ligger hemma och är sjuk och kan inte hjälpas
 145 drunknat i november 1687
 150 avsked, oduglig och förlamad

Orsa kompani (Orsa, Ore, Mora, Våmbhus, Älvdalen)

7 avsked, gammal och oduglig
 9 avsked, har hemman att bruka
 23 avsked, gammal och oduglig
 24 bortrest till Pommern, sjuklig och oduglig
 25 avancerat till furir
 37 avancerat till korpral
 42 avsked, gammal och oduglig
 45 avsked, ofärdig och oduglig
 46 drunknade den 2 dec 1689
 50 avsked, har hemmansbruk
 54 avsked, är lam på vänster tumme och har inga tänder
 64 "för sin brott är dömd ifrån Regementet"
 69 avsked, gammal och oduglig
 72 dog den 2 dec 1687
 74 "klagas öfwer des elaka lefwerne ty bör han derfor afstraffas"
 88 "huggit sig i Footen doch blifwer han godh"
 91 dog den 2 dec 1688
 98 avsked, har fel på ögonen och är ofärdig
 108 avsked, "berättas wara hufwudswag"
 110 dog i december 1688
 115 avsked, sjuk och oduglig
 116 avsked, sjuk i lägret
 118 avsked, "haf:r Frantzoserne och är heel oduglig"
 132 avsked, oduglig
 134 dog i maj 1690
 145 rymt
 147 rymt

Några rader från Dalregementets mönsterrullor för år 1676, med anteckning i kanten ifall de dött eller var någon annanstans. Egen markering till vänster för dem som nyligen dött.

<u>Befälhavare</u>	<u>socknar som nämns i namnlistan</u>	<u>döda / rymda av totalt</u>
1 Major Svinhufvud	Tuna ... Folkärna, Grytnäs	(flera sidor saknas i avskriften)
2 Kapten Kraak	Mora, Vänjan, Rättvik	36 / 1 (29%) av 126 knektar
3 Kapten Silfversparre	Orsa, Gagnef	28 / 4 (29%) av 110 knektar
4 Öv.löjt Müller	Hedemora, Vika, Skedvi, Husaby, By, Svärdsjö, Tuna, Torsång, Leksand	55 / 0 (44%) av 125 knektar
4 Öv.löjt Müller	Hedemora, Svärdsjö, Sundborn, Husaby, By, Folkärna, Grytnäs	39 / 0 (32%) av 122 knektar
5 Kapten Trotzig	Tuna, Torsång, Skedvi, Leksand	52 / 0 (43%) av 121 knektar
2 Kapten Kraak	Mora, Vänjan, Rättvik	49 / 0 (39%) av 127 knektar
3 Kapten Silfversparre	Orsa, Gagnef	43 / 2 (41%) av 109 knektar
4 Öv.löjt Müller	Husaby, By, Folkärna, Vika, Skedvi, Svärdsjö, Sundborn	18 / 6 (20%) av 122 knektar
1 Major Svinhufvud	Leksand, Tuna, Säter, Torsång, Skedvi	28 / 4 (26%) av 124 knektar
2 Kapten Kraak	Mora, Rättvik	30 / 6 (30%) av 121 knektar
6 Kapten Mardefelt	Orsa, Gagnef, Tuna	20 / 6 (23%) av 112 knektar
<u>April 1676</u>		
7 Kapten Björnberg	Husaby, Hedemora, Vika, Skedvi, Svärdsjö, Leksand, Rättvik, Tuna, Gagnef, Mora, Vänjan, Orsa, Ore, Älvdalen, Säter, Torsång	0 / 0 av 98 knektar

Mönsterrullor upprättade runt januari 1676 över Dalregementets gemena knektar, varav flera är uppdateringar med vissa ändringar. Ovan anges kompaniernas befälhavare, berörda socknar och antalet knektar som registrets som döda respektive rymda och försvunna av andra skäl, gentemot kompaniets totala antalet knektar.

Här fortsätter analysen, men i Orsa socken

Vallherdelistan i Orsa socken 1687-1705

Med anledning av den kungliga stadgan år 1686, med uppmaning att bönderna skulle byta ut vallpojkar mot kvinnfolk, så valde prästen i Orsa att redovisa noggrant vilka som var vallhjon under de närmast efterföljande somrarna. Denna längd finns inskriven i slutet av husförhörlängden AI:2 (1685-1694) och har rubriken Wallherdar. Ungefär på samma sätt som vid rannsakingen år 1663-1664 anges samtliga fäbodbrukare, fast med begreppet fäbodbrukare anges inte antalet vallhjon per hushåll.

Återigen ställs vi inför obesvarade frågor som gäller hur texten ska tolkas, i synnerhet begreppet vallhjon.

- **Avser vallhjon samtliga vallhjon och således är jämförbara med fäbodbrukare, eller avses de som ansvarade för en fäbodgård?**

Vad som tveklöst talar för det förstnämnda är antalet vallhjon som nära överensstämmer med antalet fäbodbrukare år 1663.

Vad som talar för det andra alternativet är det låga antalet vallhjon totalt sett i socknen, vilket måste ha gett dem en oöverstiglig mängd boskap att ta hand om, såvida det inte bara var en bråkdel av bönderna som hade sin boskap på en fäbod. I så fall kan yngre syskon ha deltagit, såväl pojkar som flickor, men också många andra. Som en ytterlighet vad gäller detta alternativa svar, behöver inte ens den som uppskrevs som vallhjon ha varit där, utan endast haft uppsikt och ansvar för verksamheten.

- **Hur pass representativ är längden för andra tidsperioder?**

Inte alls. Svaret på denna fråga tycks vara enhetlig enligt de källor som innehåller demografiska uppgifter, vilka enstämmigt visar att just denna tidsperiod ingalunda var normal, utan påverkades av flera egenskaper som inte gällde vid andra tidsperioder.

Trots dessa svar, finns mycket som är osäkert. Av det skälet fortsätter detta kapitel med diverse egenskaper som framträder i de skrivna källorna. Först redovisas en prästens lista över vallhjon i Orsa år 1687 och 1688, samt Kronans rannsaking och lista över fäbodställen 1663-1664 samt dess fäbodbrukare. Därefter följer fler demografiska granskningar av tiden runt slutet av 1600-talet.

Istället för pojkar ska kvinnfolk brukas (1686)

Det finns en kunglig stadga från år 1686 som säger att man på allvar skulle försöka förmå bönderna att ersätta vallpojkar med kvinnor istället. Detta var ingen lag utan en kraftfull rekommendation som efterlevdes med skiftande resultat. Vallpojkar fanns kvar genom hela 1700-talet runt om i Sverige. Att ersätta dem hemma vid gården kanske gick an under våren och hösten, eller under dagarna ifall man saknade fäbod, men att bara låta kvinnfolk få ta hand om fäboden var svårt att efterleva och fullfölja när familjens medlemmar var alltför lätträknad. Brist på tänkbara kvinnor inom familjerna medförde också att det fanns ännu färre tänkbara pigor i bygden runt omkring som kunde lejas som fäbodkullor. Det fanns helt enkelt inget överskott. De fåtal källor som finns före år 1686 anger att vallhjonerna var unga personer, där hälften var pojkar och hälften flickor. I Orsa socken fick stadgan stor effekt, men spridda källor från övriga delar av Sverige visar att skillnaden var försumbar långt in på 1700-talet.

Karl XI:s stadga från 1686

TJl alla Gouverneurer och Landzhöfdingar at til
wallgång i stället för Poikar skola Owinfolck bru=
kas. Dat. Stockholm then 17. Nov. 1686.

CARL rc. Wår rc. Såsom Oß i underdånighet af Wår
Swea Hofrätt är berättat / huru som then wederstyggeliga
tidelags synden på en och annan ort i landet ganska mycket
föröfwes / och af the theröfwer inkomne berättelser merendels
befunnit sådant theraf förorsakas / at the wanartige som sådan Dief=
wulstap bedrifwit / warit Wallpoikar / som sällan eller aldrig kommit i
Kyrckian och Gudzhus / och ey heller om sin salighet något warit un=
derwiste; Altså på thet sådant i tid må kunna förhindras och utrotas /
och Gudz rättwisa wrede / som theraf uppwäckes til hämd i tid afböjas
och blidkas / hafwe Wij icke allenast anbefalt Biskoparne hwar i sitt
Stift at tilhålla alla Kyrckioherdar och Capellaner til at hafwa fli=
tig opsicht med theras församlingz Ledamöter / så at sådane Wallhion
som oftast måge komma til Gudz hus / och the tå ther sammastädes i
synnerhet uti theras Christendom läras och underwisas / utan ock Oß
för ett medel är gifwit wid handen / at förekomma sådan wederstyggelig
synd / thet til Wallgång i stället för Poikar / heller skal brukas Qwin=
folck; Förthenskull är här med til Eder Wår nådige wilja och befall=
ning / at J också til then ändan uti Edert Höfdingedöme anbefalle Fog=
darne och Landzmännen / thet the tillhålla alle och hwar och en af Hus=
bönder och samtl. Allmogen / at the / så mycket möjeligit och hwars och
ens lägenhet och wilkor kunna tillåta / til sådan Wallgång i stället för
Poikar / heller bruka Qwinfolck. Hwarmed J fullgiöre / rc.

CAROLUS.

(Kongl. Stadgar / Förordningar / Bref och Resolutioner, Jfrån Åhr 1528. in til 1701. Angående Justitiæ och Executions-Åhreuder / Med een Förteckning på Stadgatne främst / och ett fulkommeligit Orda=Register efterst wid Wercket öfwer thes innehåld; Uppå Hans Kungl. May:tz allernådigste befallning och Privilegier, Til thet almänne bästas tjenst / och hwars och ens särskilte nytto / sålunda med flijt samlade / och genom Trycket i dagliuset befordrade. Tryckt i Stockholm 1706 och utgiven av Schmedeman. Sidan 1074) (<https://digital.ub.umu.se/node/413469>)

1074 Br. at Qwinfolck skola gå wall. 1686.

at ställa / i sådan måtto at the Bergsmännerne til förfång uppå then Egendom / som i Bergslagen kan köpt eller såld wara / utom Kongl. May:z Bergz Collegii tillstånd / ingom någon Jasta therå meddela eller gifwa måge.

I alla Gouverneurer och Landzhöfdingar at til Wallgång i stället för Poikar skola Qwinfolck brukas. Dat. Stockholm then 17. Nov. 1686.

KARL 11. Wår 16. Såsom Of i underdånighet af Wår Swea Hofrätt är berättat / huru som then wederslyggeliga tidelags synden på en och annan ort i landet ganska mycket föröfwer / och af the theröfwer inkomne berättelser merendels befunnit sådant theraf förorsakas / at the wanartige som sådan Dieswulfskap bedrifwit / warit Wallpoikar / som sällan eller aldrig kommit i Kyrckian och Gudhus / och ey heller om sin salighet något warit underwiste; Alltså på thet sådant i tid må kunna förhindras och utrotas / och Gudz rättwisa wrede / som theraf uppväckes til hämd i tid afböjas och blidkas / hafwe Wij icke allenast anbefalt Biskoparne hwar i sitt Stift at tilhålla alla Kyrckioherdar och Capellaner til at hafwa flitig opsicht med theras församlingz ledamöter / så at sådane Wallhion som oftast måge komma til Gudhus / och the rå ther sammastades i synnerhet uti theras Christendom läras och underriskas / utan ock Of för ett medel är gifwit wid handen / at förekomma sådan wederslyggelig synd / thet til Wallgång i stället för Poikar / heller skal brukas Qwinfolck; Förthensfull är här med til Eder Wår nådige wilja och befallning / at J också til then åndan uti Edert Höfdingedöme anbefalle Fogdarne och Ländymännen / thet the tilhålla alle och hwar och en af Husbönder och samtl. Allmogen / at the / så mycket möjeligit och hvars och ens lägenhet och wilkor kunna tillåta / til sådan Wallgång i stället för Poikar / heller bruka Qwinfolck. Hwarmed J fullgiöre / 16.

CAROLUS.

Kongl.

Kunglig stadga från 17 november 1686 som försökte få bönderna att ersätta vallpojkar med kvinnor, undertecknad av Karl XI.

Samma text som ovan, men återgivet med mer modern svenska:

Till alla guvernörer och landshövdingar, att till
vallgång istället för pojkar ska kvinnfolk brukas.
Daterat i Stockholm den 17 november 1686

CARL XI etc (som syftar på alla hans kungliga områden som regent),
vår etc (som syftar på kungens gudomliga härlighet och godhet),
som Oss i underdånighet av Svea Hovrätt är berättat, hur den
vederstyggliga tidelagssynden på en och annan ort i landet
ganska mycket förövas, och av de däröver inkomna berättel-
serna merendels befunnit sådant därav förorsakas, att de van-
artiga som sådan djävulskap bedrivit varit vallpojkar som
sällan eller aldrig kommit i kyrkan och Guds hus och ej heller
om sin salighet något varit undervisade. Alltså för att sådant i
tid må kunna förhindras och utrotas, och Guds rättvisa vrede
som därav uppväckas till hämnd i tid kan avböjas och blidkas,
har Vi icke allenast anbefallt biskoparna i sitt stift att tillhålla
alla kyrkoherdar och kaplaner att ha flitig uppsikt med deras
församlingsledamöter så att sådana vallhjon som oftast må
komma till Guds hus, och de då där sammastädes i synnerhet
uti deras kristendom läras och undervisas, utan också Oss för
ett medel är givet vid handen, att förekomma sådan
vederstygglig synd, och till vallgång istället för pojkar hellre
ska brukas kvinnfolk. För den skull är härmed till er Vår nådiga
vilja och befallning att ni också till den ändan uti ert
hövdingedöme anbefalla fogdarna och landsmännen att de
tillhålla alla och envar av husbönder och samtliga allmogen att
de så mycket som möjligt, efter vars och ens lägenhet och
villkor, kunna tillåta till sådan vallgång istället för pojkar hellre
bruka kvinnfolk. Varmed ni fullgör etc.

CARL XI

Orsa sockens befolkning år 1687

Mantalslängden för år 1687 upptar 1021 skattskyldiga personer i Orsa socken. Det innebär att den totala befolkningen var omkring 1800 personer, ifall vi räknar in de omyndiga barnen som inte finns antecknade. Eftersom det vid denna tid fanns c:a 435 hushåll enligt husförhörsländan, leder det till 4,1 personer per hushåll, vilket är rimligt men ändå ganska lågt med tanke på att det generellt sett brukar vara runt 5 eller strax däröver.

bonde	264	
hustru	362	
son	95	
dotter	80	
måg	20	
sonhustru	9	
dräng	54	
piga	82	
soldathustru	55	
<i>summa</i>	<i>1021</i>	<i> som uppskattningsvis är 55% av befolkningen, varför det bör ha funnit omkring 800 omyndiga barn i socknen.</i>

Antalet skatteskrivna personer i Orsa socken enligt mantalslängden år 1687.

Husförhörslängden som nedtecknades vid samma tid upptar ganska exakt 500 hushåll, exklusive den finska bosättningen som åtskiljs från de övriga. Denna gruppering av folk som jag valt att kalla hushåll, tycks ha blivit räknade på ett annat sätt än i mantalslängden. Så skillnaden mellan husförhörslängden och mantalslängden gäller hur man dragit gränserna mellan de olika familjerna, bohagen, hushållen, matlagen, rökarna, gårdarna eller vad vi nu vill kalla dem för. Således tycks dessa två källor stämma överens vad gäller befolkningens storlek.

Listorna över vallhjon och fåbodställen

Längden som upptar vallhjonen i Orsa socken omfattar åren 1687-1692 och har även enstaka notiser för 1693-1694 samt 1705. I denna granskning har jag nöjt mig med de två inledande åren, nämligen 1687 och/eller 1688. Här finns 262 olika hushåll registrerade med var sitt vallhjon. För de flesta gäller det båda dessa år, men för några enstaka bara ettdera av dem. Detta antal motsvarar bara hälften av antalet hushåll i socknen.

Kronans rannsaking över antalet fåbodar år 1663-1664 upptar 36 fåbodställen och 256 fåbodbrukare, varav 15 av fåbodställen återfinns i längden över vallhjon. Övriga 21 fåbodar nämns inte i den listan, men här uppräknas i gengäld 7 byanamn med totalt 68 vallhjon samt 6 platser som av allt att döma är fåbodställen med totalt 48 vallhjon.

Eftersom de 256 fåbodbrukarna år 1663 sannolikt motsvarar de 262 hushållen med vallhjon år 1687-1688 i Orsaprästens längd, kan man tills vidare anta att det är nära nog exakt samma fåbodar som berörs i de båda sammanställningarna, men att de emellanåt kallas för olika saker och har grupperats på skilda sätt.

Om detta är riktigt leder det till den säregna konsekvensen att 262 vallhjon skulle ta hand om boskapen från 435 (alternativt 500) hushåll à 4 kor och 6 får eller getter. Det blir ungefär $\frac{1}{2}$ vallhjon per hushåll, eller 8 kor och 12 får eller getter per vallhjon, ifall vi utgår från djurbesättningen i Orsa socken enligt extraskatten Älvsborgs lösen år 1571.

Om vi driver frågan ett steg till och utgår från att *som minst* fanns det en enda vallhjon och en enda mjölkförädlare per fåbodgård, fick vallhjonen alldeles självt hand om 16 kor och 24 får eller getter varje dag ute i skogen. Eller är det här någonstans som det gömmer sig ett tankefel? Ska listan över vallhjon tolkas exakt som det står och att den bara upptar de som vallade boskapen, medan den som stannade kvar på fåboden och tog hand om mjölken inte behövde räknas, eftersom risken för tidelag var obefintlig? I så fall ska antalet vallhjon dubblas ifall man vill få fram det totala antalet personer som vistades på fåbodarna under sommaren. Därmed berörs i princip samtliga hushåll i socknen. Samtidigt öppnar det för möjligheten att varje vallhjon visserligen ansvarade för boskapen vid en viss fåbodgård, men att de hade fler vallherdar vid sin sida. Slutligen skulle det medföra att ifall det fanns en fåbodgård per vallhjon så fick man lov att försöka hålla 8 kor och 12 får eller getter per fåhus, vilka dock var betydligt mindre än de raser som vi är vana vid från 1900-talet och senare.

Ett problem som detta leder till är att begreppet fåbodbrukare på motsvarande sätt endast bör ha avsett den som ägde eller förestod en fåbodgård, vilket inte förefaller vara rimligt i socknar som Vänjan och Älvdalen. En tänkbar förklaring är att rannsakingen inte varit konsekvent och att begreppet fåbodbrukare har tolkats en aning olika av dem som fick i uppdrag att ta fram underlaget till rapporten, alltså egentligen på tre olika sätt i de berörda 10 socknarna.

Hushållens boskap enligt Älvsborgs lösen 1571

Enligt extraskatten Älvsborgs lösen 1571 så fanns det 368 hushåll i Orsa och Ore socken, vilka på den tiden hörde ihop. I genomsnitt hade de 4,1 kor och ungnöt, 2,9 får och 3,1 getter. Detta djurbestånd är ungefär 20% längre än i övriga socknar runt Siljan.

Bouppteckningarna i Ore socken som finns från 1740-talet och sedan från 1820-talet och framåt, visar att detta antal stod sig någorlunda väl till 1700-talet, varefter det långsamt minskade i takt med att boskapen blev större och gav högre avkastning. Således bör vi kunna räkna med detta antal per hushåll ända fram till början av 1800-talet.

Om man försöker omvandla behovet av yta i fähusen från 1571 till 1800-talet, blir det ungefär detsamma, eftersom antalet djur minskar i takt med att storleken ökar.

Fäbodarna i Orsa socken enligt Kronans rannsaking 1663-1664

Kronans rannsaking år 1663-1664 listar antalet fäbodställen och namnger sedan en person vardera från de hushåll som brukade just den fäboden. Det sägs ingenstans ifall dessa fäbodbrukare bara hade slåtterrallar på platsen, eller om de även ägde fäbodhus. En sådan skillnad vad gäller ägandet framträder exempelvis vid Ärteråsen och storskiftet på 1820-talet. Där var det bara hälften av ägarna till fäbodvallen som även ägde fäbodhus, men alla ägde slåtterängar vid fäbodvallen.

Nedan följer förteckningen av fäbodar i Orsa socken enligt Kronans rannsaking 1663-1664 (*Kopparbergs läns jordebok för år 1663, sidan 635ff*). Den är hämtad från publikationen med en renskrift som finns digitalt på Internet:

Bror Lindén, 1974. 1663-64 års inventering av fäbodar och nybyggen, hyttor, hamrar, sågar, kvarnar, fiskerier m.m. inom kopparbergs län enligt i 1663 års jordebok intagna originalförteckningar. *Skrifter utgivna genom ortnamnsarkivet i uppsala, ser. C: nr 1.*

J Hanesiö Fierdungen

Wästerbächia 1 Fäbodhställe, hwilckedt Jöran Michellson i Kyrckiebyen, Hans Michellson i Lindhor, Niells Pärson i Hanesiö och Juth Olof i Holen possidera och brucka.

Bredzarfwedt 1 Fäbodhställe, hwilckedt Andhers Hanson i Kyrckiebyen, Jöns Oloffson ibidem, H:o Malin Enckia ibidem och H:o Carin Enckia ibidem brucka.

Löof 1 Fäbodhställe, hwilckedt Olof Pärson i Kyrckiebyen, Andhers Pärson ibidem, Jöns Pärson i Lundh, Hans Pärson ibidem och H:o Anna Enckia i Kårgårdhet brucka.

Tanbärgh 1 Fäbodhställe, hwilckedt Erich Pärson i Hansiö, Hindrich Mattzson ibidem, Niells Nielson i Stackmoora, Olof Michellson i Hansiö, Christiern Hanson ibidem, Hans Oloffson på Holen och Hans Mattzson ibidem brucka.

Ådheråhsen 1 Fäbodhställe, hwilckedt Niells Larson i Hansiö, Lars Hanson ibidem, Päll Pärson, Olof Jönson, Olof Erson och Pär Michellson ibidem brucka.

Östterslådebårg 1 Fäbodhställe, hwilckedt Olof Pärson i Hansiö, H:o Carin Enckia ibidem, Christopher Nielson, Pädher på Lindhor, H:o Anna Enckia i Stackmoora, och Jöns Pärson i Skatungebyen brucka.

Lindhor 1 Fäbodhställe, hwilckedt Olof Oloffson i Hansiö, Lars Joenison ibidem, Pär Mattzson ibidem, Pär Larson ibidem, Erich Pärson i Slättbärgh, Mattz Erichson i Myckellwähl, Smedz Lars Joenison i Hansiö och Smedz Pär Joenison ibidem brucka.

Erslofzhedh 1 Fäbodhställe, hwilckedt Lars Pärson i Hansiö, Erich Erich son ibidem, H:o Jngiärdh Enckia och Påfwel Larson ibidem brucka.

Hången 1 Fäbodhställe, hwilckedt Hans Hindherison i Hansiö, Anna Enckia ibidem, Margete Enckia ibidem, Mattz Andherison ibidem, Jügan Anderison ibidem, Hindhers Anna Enckia, Swens Jöns i Kahlmohra, Swens Pär ibidem, och Olof Jonson i Hansiö brucka.

Vthi Skatunge och Kahlmohra Fierdungar

Liurbärgia 1 Fäbodhställe, hwilckedt Joen Larson i Skatungebyen och Erich Joenison ibidem brucka.

Torsmoo 1 Fäbodhställe, hwilckedt Michell Erichson i Skatungebyen, Erich Anderison ibidem, Rärs Erich Anderison ibidem, Hans Joenison ibidem, H:o Anna Enckia ibidem, H:o Cherstin Enckia ibidem, Blicka Cherstin Enckia ibidem, Mårt Brita Enckia ibidem, Lars Joenison i Åbergia, Jügan Joenison ibidem, Erich Erson ibidem, Häll Andhers Anna Enckia ibidem, Jöns Oloffson ibidem, Elin Enckia ibidem och Olof Niellson ibidem.

Näsedt 1 Fäbodhställe, hwilckedt H:o Ingebårg i Näsedt, Goth Mattz Oloffson i Skatungebyen, Andhers Anderison ibidem och Anna Kulla ibidem brucka.

Tächesbärgh 1 Fäbodhställe, hwilckedt Pär Mattzfion i Skatungebyen, Jügan Hanison ibidem, H:o Anna Enckia ibidem, Pär Jönson i Åbärgia, Jöns Jönson ibidem, Lars Larson ibidem, Mattz Mårtenison ibidem, Erich Mårtenison Söldath ibidem, Kläckaren i Ohre, och H:o Malin Enckia boendhes i Dahlen.

Ruthbärgh 1 Fäbodhställe, hvilckedt Joen Larßon i Skatungebyen, Hans Anderßon ibid:m LarsNillsAnna Enckia ibidem, Erich Larßon Säldaat ibidem, Bengdtz Olof Larßon ibidem, Pär Jönßon i Åbärgia, Päll Pärßon ibidem, Malin Kulla ibidem, Olof Joenßon ibidem, Knutz Jöran i Ohre, Lars Jönßons Mick i Åbärgia. Jtem HansLofz Anna Enckia i Skatungebyen brucka.

Grafbärgh- eller Wästerbärgh 1 Fäbodhställe, hvilckedt Andhers Erichßon i Skatungebyen, Lars Påfwelßon ibidem, Jugan Jönßon ibidem, Graf Mattz Joenßon ibidem, Graf Gölin Enckia ibidem, Niells Niellßon ibidem, Olof Hanßon i Ohre och H:o Carin i Åbärgia idcka.

Joccksööl 1 Fäbodhställe, hvilckedt Hans Nielßon i Kahlmohra, Erich Pärßon ibidem, Andhers Jönßon ibidem, H:o Brita Enckia ibidem och H:o Cherstin i Myckellwähla brucka.

Åbärggia Fierdungh

Diurbärgh 1 Fäbodhställe, hvilckedt Olof Månßon i Nedherbärgh, Andhers Jönßon ibidem, Niells Pärßon i Åbärgia, Jöns Pärßon i Nedherbärgh, Joen Pärßon i Stackmoora, Olof Anderßon i Kahlmoora, Erich Andherßon i Myckellwähl, och Hans Anna i Kahlmoora.

Qwickseel 1 Fäbodhställe, hvilckedt Olof Jönßon i Åbärgia, Lars Jönßon i Stackmoora, Gregg Olof Oloffßon ibidem, och Hinß Marit Enckia ibidem.

Grunbärgh 1 Fäbodhställe, hvilckedt Jöns Erichßon i Myckellwähl, Erich Erichßon ibidem, Olof Erichßon ibidem, Stuß Elin Piga ibidem, Olof Nillßon i Digerbärgh, Olof Pärßon ibidem och H:o Marit Enckia ibidem.

Slätbärgh och Stackmoora Fierdungh

Litzle Hedzåhs 1 Fäbodhställe, hvilckedt Hans Danielßon i Kyrckiebyen, Pär Jfwarßon i Stackmoora, Pär Nielßon ibidem, Andhers Pärßon ibidem, Andhers Oloffßon i Slätbärgh, Lars Oloffßon ibidem, Michell Halfwardhßon ibidem, Jugan Joenßon ibidem, Halfwardh Joenßon ibidem, Lars Jönßon i Åbärgia, Bagg Carin i Slätbärgh och Bull Lars Anderßon ibidem.

Österbliccken 1 Fäbodhställe, hvilckedt Niells Jönßon i Slätbärgh, Anna Joensdotter ibidem, Lars Joenßon ibidem, Jöns Jönßon i Stackmoora, Lars Larßon ibidem, Pär Anderßon ibidem, Lars Larßon på Hoten, Erich Niellßon i Wängjärdhet, Hans Jönßon i Wängjärdhet, Mattz Larßon i Digerbärgh, Michell Erßon i Slätbärgh, Bagg Erich Michellßon ibidem, Jöns Hindherßon ibidem, Cherstin Jönsdotter ibidem, Cherstin Mattzdotter ibidem, Elin Andersdotter ibidem, Niells Erichßon ibidem, Olof Pärßon ibidem, Påfwel Oloffßon ibidem, Pär Jönßon i Stackmoora, Lars Jönßon i Slätbärgh, Carin Larsdotter ibidem och Gl: Bängdtt Carin ibidem, brucka.

Horsblichen 1 Fäbodhställe, hvilckedt Hans Nielßon i Slätbärgh, Marit Erichzdotter ibidem, Cherstin Jönsdotter ibidem, Olof Jönßon ibidem, Niells Jönßon ibidem, Mattz Anna i Horsblichen, Andhers Hanßon ibidem, Hindrich Nielßon ibidem, Pär Erichßon i Myckellwähla och Andhers Erßon i Lijdhen brucka och nyttia.

Digerbärghz Fierdungh

Östergrunebärgh 1 Fäbodhställe, som Erich Oloffßon i Digerbärgh, Olof Pärßon ibidem, Jugan Anderßon ibidem, Andhers Erichßon ibidem, Jfwars Andhers ibidem och Hans Larßon ibidem bruckar.

Wästergrunebärgh 1 Fäbodhställe som Niells Pärßon i Digerbärgh, Joen Påfwelßon ibidem, Olof Hanßon ibidem, Jemtt Andhers Joenßon ibidem, Pär Oloffßon ibidem, Niells Oloffßon ibidem, Guns Kullor ibidem, Olof Hinderßon i Kyrckiebyen, Brita Enckia på Holen, och Cherstin Enckia ibidem brucka.

Nisarby 1 Fäbodhställe som Joen Larßon i Digerbärgh, Päll Pärßon ibidem, Niells Larßon ibidem.

Ämmeråhsen 1 Fäbodhställe, som Olof Oloffßon i Digerbärgh, Finnes Brita Enckia ibidem, Erich Joenßon ibidem, NeesAnna Enckia i Steenbärgia, Brita Enckia i Digerbärgh, Andhers Erßon i Torrwärdh, Jöns Larßon i Maggåhsen, Bälttar Carin i Digerbärgh.

Åshesåhsen 1 Fäbodhställe som Laggar Jöns Jönßon i Digerbärgh, Andhers Michellßon ibidem, Brita Enckia ibidem, SebbAnders Brita Enckia i Steenbärgh, Hans Arkuller ibidem i Digerbärgh, Jöns Jfwarßon ibidem, Olof Michellßons döttrar ibidem, Erich Joenßon ibidem, Olof Oloffßon j Margia och Jöns Larßon ibidem brucka.

Jerppåhsen 1 Fäbodhställe som Mattz Larßon i Digerbärgh, Marit Enckia ibidem, Lars Larßon ibidem, Hindrich Erichßon i Lindhor, Malin Enckia i Lundhen, Håmman Brita Enckia i Stackmoora, Gubb Catre ibidem, Jfwar Larßon i Stackmoora, Hellboos Carin i Myckellwärdh, Agder Jufwans barn i Lundhen.

Jäckesiöö 1 Fäbodhställe som Pär Oloffson i Digerbärgh, Marit Enckia ibidem, Jöns Oloffson ibidem, Pär Oloffson i Jsmarwårdh, Olof Hanßon i Kyrckiebyen, Daniell Nielßon ibidem, Anna Enckia i Kährgiärdhet, Lars Jönßon ibidem, Jugan Nielßon i Digerbärgh, och Bäckkar Kullor i Lundhen.

Hättebärgh 1 Fäbodhställe som Cherstin Enckia i Digerbärgh, Lars Joenßon i Lindhor, Joen Pärßon ibidem och Hans Pärßon i Lundhen brucka.

Skafåhsen 1 Fäbodhställe som Erich Larßon i Holen, Niells Hanßon ibidem, Jngiärdh Enckia och Anders Michellfion i Slätbärgh brucka.

Wästterskafåhsen 1 Fäbodhställe som Pär Oloffson i Digerbärgh, Stigh Hanßon ibidem och Olof Påfwelßon på Holen brucka.

Lindhor 1 Fäbodhställe som Lars Anderßon i Digerbärgh, Erich Joenßon ibidem, Hällars Kullor ibidem och Jösa Carin på Holen brucka.

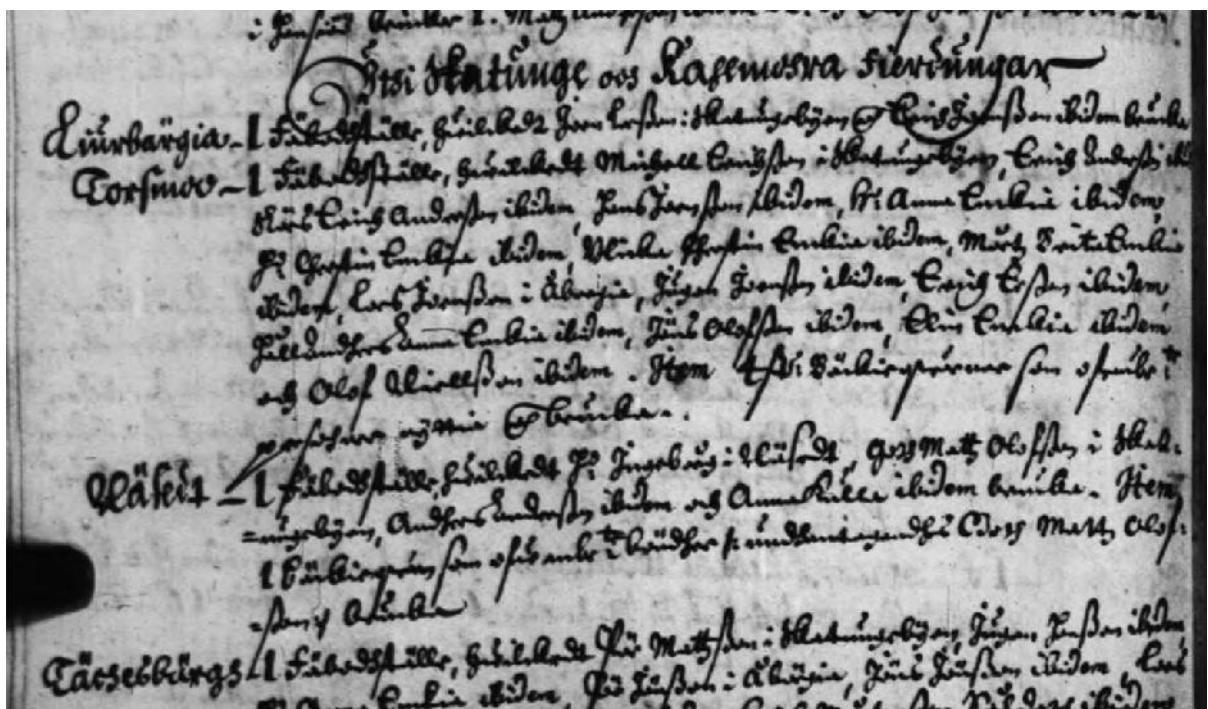
Wästterslädebärgh 1 Fäbodhställe som Niells Nielßon i Digerbärgh, Mårten Bärtillßon ibidem, Cherstin Enckia ibidem och H:o Carin i Slätbärgh brucka.

Hafbyggie Fierdungh

Hedzåhsen 1 Fäbodhställe som Erich Erichßon i Sudherwåhngiärdhe, Mårten Larßon i Slätbärgh, Olof Michellßon i Sudherwåhngiärdhe, H:o Carin Enckia i Lundhen, Erich Oloffson på Holen, Erich Oloffson Corporal ibidem, Och Cherstin Enckia ibidem.

Ähn i Hanesiöö Fierdungh

Prästfäbodharna, Som Pastor locj bruckar undher Prästtebordhet.

Kopparbergs läns jordebok för år 1663, sidan 636. Näset (det tredje av de fyra ortnamnen ovan) var på den tiden dels ett fäbodställe som tillhörde Orsa socken, dels en by med några bondgårdar som räknades till Ore socken. Detta ledde till en konflikt som inte löstes förrän hundra år senare. Ännu på 1820-talet gjorde bönder från Orsa anspråk på en liten del av byn Näset som hunnit växa till några tiotal bondgårdar, men då var fäbodarna borta.

Jämförelse av Orsas fäbodas år 1663 och 1687

Först följer de fäbodställen som finns i Kronans rannsaking från år 1663-1664, sedan de fäbodas som nämns i listan över vallhjonerna år 1687. Det framträder inga markanta skillnader mellan dessa listor vad gäller vilka fäbodställen som berörs, även om uppräkningsprinciperna har följt olika principer och flera namn är okända i dag.

J Hanesiöö Fierdungen

Wätterbächia	4
Bredzarfwedtt	4
Löf	5
Tanbärgh	7
Ådheråhsen	6
Östterslådebärg	6
Lindhor	8
Erslofzhedh	4
Hängen	9

Vthi Skatunge och Kahlmohra Fierdungen

Liurbärgia	2
Torsmoo	15
Näsedt	4
Tächesbärgh	10
Ruthbärgh	12
Grafbärgh- eller Wätterbärgh	8
Jocksoöl	4

Åbärggia Fierdunge

Diurbärgh	8
Qwickseel	4
Grunbärgh	7

Slätbärgh och Stackmoora Fierdunge

Litzle Hedzåhs	12
Östterbliccken	23
Horsblichen	10

Digerbärgz Fierdunge

Östtergrunebärgh	6
Wättergrunebärgh	10
Nisarby	3
Ämmeråhsen	8
Åshesåhsen	10
Jerppåhsen	10
Jäckesiöö	10
Hätdebärgh	4
Skafåhsen	4
Wätterskafåhsen	3
Lindhor	4
Wätterslådebärgh	4

Hafbyggie Fierdunge

Hedzåhsen	7
-----------	---

Ähn i Hanesiöö Fierdunge

Prästfäbodharna	1
-----------------	---

summa 256

Orsas fäbodas enligt rannsakingen 1663-1664, deras namn och antal brukare. De fäbodas som även nämns i listan över vallhjonerna år 1687/1688 är markerade med blå färg

Vallhjonens fäbodas 1687-1692 enligt prästen i Orsa

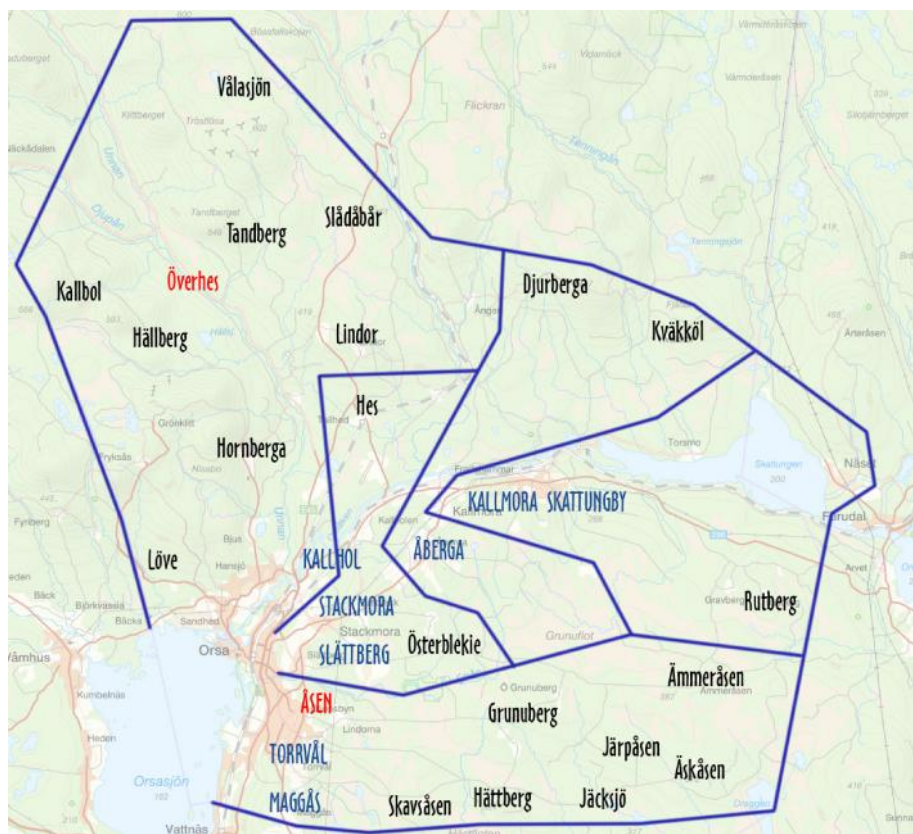
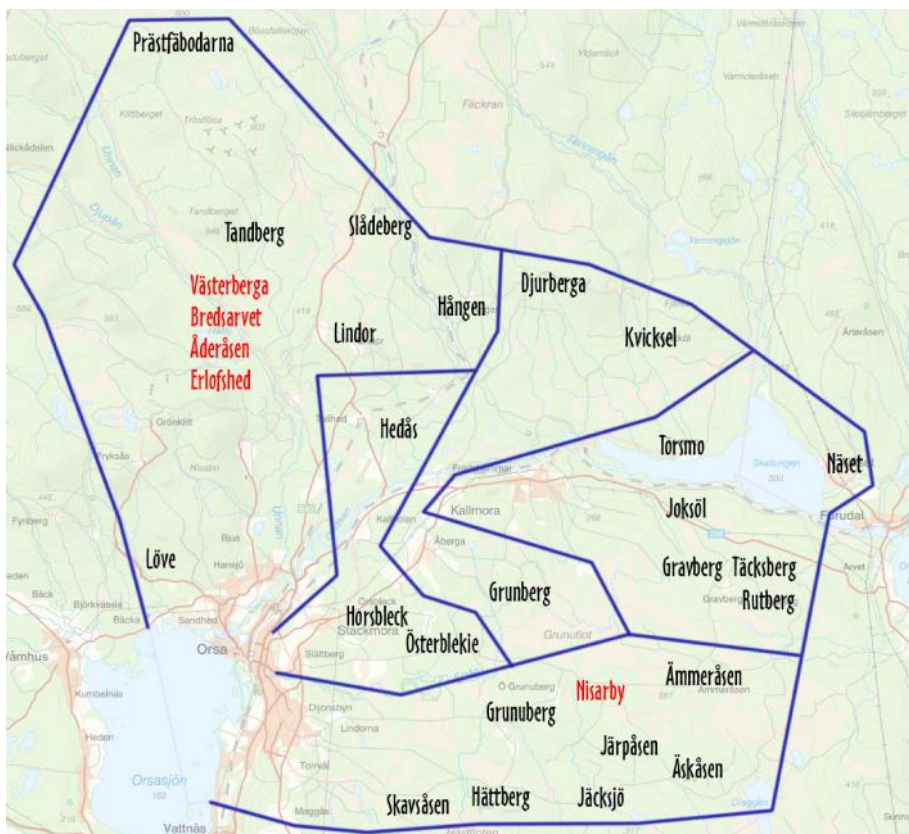
Nedan följer de rubriker som användes av prästen i Orsa när han namngav vallhjonen i socknen från år 1687 och framåt.

<u>Prästens rubriker och antal vallhjon</u>	<u>Berörd fjärding enligt Kronans rannsaking 1663-1664</u>	
Hättberg	5	Digerbergs f.
Jäcksjö	5	Digerbergs f.
Järpåsen	7	Digerbergs f.
Eskieåsen	6	Digerbergs f.
Emmersåsen	7	Digerbergs f.
Grunuberg	26	Digerbergs f. Åberga f.
Skafsåsen	5	Digerbergs f.
Österblekie (=Dödbyn etc)	16	Slättberg & Stackmora f.
Ruutbergh	5	Skattunge & Kallmora f.
Qväckkiäl	5	Åberga f.
Diurberga	8	Skattunge & Kallmora f. Åberga f.
Hees	19	Slättberg & Stackmora f. Havbygga f.
Lindor	5	Digerbergs f. Hanesjö f.
Slådåbåår	9	Digerbergs f. Hanesjö f.
Tandbärg	6	Hanesjö f.
Wålasiön	4	
Öffwerhees	9	(Havbygga f.)
Hornberga	18	
Hällberg	6	
Kallbol	8	
Löffve	3	Hanesjö f.
<i>Maggås</i>	5	
<i>Tärrvåål</i>	10	
<i>Åberga</i>	11	
<i>Skattungeby</i>	20	
<i>Kallmora</i>	11	
<i>Stackmora & Slättbärg</i>	6	
<i>Kallhool</i>	5	
<i>Åsen</i>	2	
<i>summa</i>	262	

Orsaprästens lista över vallhjonen år 1687/1688, samt med tillägg för dem som nämns i Kronans rannsaking 1663-1664 och vilken fjärding de tillhörde. Några fäbodställen brukades av hushåll från två olika fjärdingar.

Oväntad uppgift om hemort

Ifall man kontrollerar vilka bönder som exempelvis listas under rubriken Maggås, finner man att två av de fem personerna inte bodde där. En av dem bodde i Slättberg och den andra bodde någon annanstans. Det innebär att ett visst fäbodställe inte enbart användes av hushåll inom en och samma by eller fjärding av socknen, utan att det kunde variera ganska mycket.

1600-talets redovisningar av fäbodställen i Orsa socken. **Röd text** avser okända ortnamn.
Överst: Kronans rannsaking 1663-1664 och uppräknigen av fäbodställen.
Nederst: Prästens lista över Orsas fäbodar och dess vallhjon 1687. I somliga fall anges endast de byar (**blå text**) som hade vallhjon och inte var de vistades under sommaren.

Längd uppå Wallherdar Uthi Ohrssa församlingh

Nedan följer en avskrift av längden på vallhjon i Orsa socken, men endast för de två första åren, vilka finns angivna i Orsa husförhörslängd AI:2 (1685-1694). Många av förkortningarna har dels upphöjda bokstäver direkt efter de utelämnade bokstäverna, dels ett kolon som vanligen har placerats omedelbart efter ordet, fast i renskriften nedan har dessa kolon konsekvent placerats före de upphöjda bokstäverna.

- För att underlätta framtida hänvisningar har även ett löpnummer lagt in. Sidbrytning i originaltexten återges med en blankrad och tre snedstreck, så här < /// >.
- Längst till höger har personens släktskap eller titel lagts in för tydlighetens skull. Här har moder och svärmoder lagts samman, liksom styvbarn och barn inte har åtskilts. Frågetecken innebär att uppgiften är okänd. Snedstreck med två uppgifter upptar både år 1687 och 1688, vilka namnger olika personer.
- **Röd text** avser svårläst text som är osäker.
- Överstruken text återger originalets markering.

Längd uppå Wallherdar Uthi Ohrssa församlingh

	1687.	1688.	
Hättbergh.			
1.	Maas Lofs Laßes dott:r	Cherstin	Karin dotter
2.	Laggar Hanses Syster	Karin	Karin syster
3.	Holl Erichs legpijga	Brita	Brita piga
4.	Tora Pär lofs Styfdott:r	Marith	Marith dotter
5.	Bäcker Hans Legpijga	Anna	Anna piga
Jäcksjö			
6.	Jfvar Jfvarß:es legpijga	Malin	Malin piga
7.	Lars Hansons dotter	Karin	Karin dotter
8.	Mörtens Annas dotter	Anna	Anna dotter
9.	Skräp Jöns dotter	Anna	Anna dotter
10.	Tora Hans dotter	Karin	Karin dotter
Järsåsen			
11.	Halfvar Kläckares legpiga	Chersti	Karin piga
12.	Dordi Nilßes dotter	Marit	Marit dotter
13.	Hellborgh k. Karins	Sielff	Sielff hustru
14.	Jffwar Maßons Moder	Anna	Anna moder
15.	Hols Larses Syster	Jngierd	Jngierd syster
16.	Arfås Hanßes dott:r	Jngierd	Jngierd dotter
17.	<u>Huis</u> Jngas	Homman Brita	Samma ?
Eskie : åsen			
18.	Såb Andersons dott:r	Brita	hustrun Elin dotter / hustru
19.	Wallbors Pårs Pijga Britha	Svärmodre	Svärmodre piga
20.	Hanser Hanses Moder	Cherstin	Chersti moder
21.	Gubb Jugas dotter	Britha	hustru Anna dotter / hustru
22.	<u>Niäs</u> Pårs dotter	Anna	Anna dotter
23.	knecht Olofs styfd:r	Karin	Karin dotter

Emmeråsen

24.	Niða Pärs legpiga	Karin	Biörn Brita	piga
25.	Agders goßans pig	Marith	Anna	piga
26.	Fuis Olof Syster	Brita	Brita	syster
27.	Niða Olofs Moder	Brita	Brita	moder
28.	Kiöpman H. Karins	Sielff	Sielff	hustru
29.	Kettis Anderses dotter	Brita	Brita	dotter
30.	Såb Anders Britas d:r	Anna	Anna	dotter

Gunuberg

31.	Hins Olofs leg:piga	Stuß Elin	den samma	piga
32.	Hins Erichz hustru	Jngierd	den samma	hustru
33.	dordi Olofs dotter	Anna	den samma	dotter
34.	Kråk Erichz Moder	Karin	den samma	moder
35.	löfa Erichz hustrus	Sielff	den samma	hustru
36.	lijd Anders dotter	Karin	den samma	dotter
37.	Taiu Jöns Hansons Piga	Marit	Anna	piga
38.	Biörs Danils dotter	Karin	Anna	dotter
39.	Spiris goßans Moor	Marith	den samma	moder
40.	dordi Päders Pijgan	Malin	Brita	piga
41.	dordi Erichs dott:r	Britha	den samma	dotter
///				
42.	Dordi Olofs dotter	Karin	Karin	dotter
43.	Lind Jönses styfdott:r	Brita	Brita	dotter
44.	Iempt Pärs dott:r	Cherstin	Cherstin	dotter
45.	Påla Jöns styfd:r	Malin	Malin	dotter
46.	Jempt Jugas pig	Marith	Kråk Karin	piga
47.	Daal Hans d:r	Brita	den samma	dotter
48.	Daal Jugas d:r	Cherstin	den samma	dotter
49.	Daal Påls d:r	Malin	dn samma	dotter
50.	Kråk Larses d:r	Anna	dn samma	dotter
51.	Mångz Jugas pig	Anna	Anna	piga
52.	Guus Pärs d:r	Brita	dn samma	dotter
53.	Dordi Pärs Pijga	Jngierd	Jngierd	piga
54.	Back Lars Pärs	guns Brita	den samma	??
55.	Sunbåzk Anderses	Kråk Karin	(tomt)	(jfr 9 rader upp)
56.	Krååk Lofs hust	Kari	Karin	hustru

Skafsåsen

57.	Holl Hans Piga	Cherstin	Marit	piga
58.	Miða Mases	Modren	Modren	moder
59.	Bälter Olofs Syst:r	Anna	den samma	syster
60.	Haß Larßes	Modren	dn samma	moder
61.	Dordis Hans Pigor	Cherstin	Elin	piga

Öster : bleckie

62.	Bälter Erichs h:u	Jngebor	den samma	hustru
63.	Lofs Jöns h:ru	Karin	den samma	hustru
64.	Slott Anna	Sielf	den samma	? ?
65.	Biörk Larses h:ru	Marit	h:ru Marith	hustru
66.	Lapp Pärs dott.	Cherstin	den samma	dotter
67.	Lapp Jöns dott.	Brita	den samma	dotter
68.	Bur Pärs h:ru	Karin	dn samma	hustru
69.	Hius Cherstins	Modren	dn samma	moder
70.	Skarp Annas d:r	Anna	dn samma	dotter
71.	Kråk Lofs d:r	Cherstin	dn samma	dotter
72.	Hans Hinderß:ns pig	Brita	Cherstin	piga
73.	Lars Olsons pig	Cherstin	dott. Anna	piga / dotter
74.	Biöns Lofs hust.	Malin	den samma	hustru
75.	Troos Jons Syst.	Cherstin	Karin	syster
76.	Hords Anna	Sielff	Sielf	? ?
77.	Sven stalets Piga	Karin	Karin	piga

Ruutbergh

78.	Bagg Maas dott.	Anna	den samma	dotter
79.	Talu Pär's Jons	Svärmoder	dn samma	moder
80.	Malin Pär's h:u	Cherstin	dn samma	hustru
81.	Mårten Pär's Syst	Cherstin	den samma	syster
82.	Mårten Anders syst.	Cherstin	dn samma	syster

Qwäkkiäll

83.	Warg Jöns Svärmodre	hust. Cherstin	den samma	moder
84.	Warg Erichs piga	Anna	dn samma	piga
///				
85.	Grigg Olofs dott.	Karin	Karin	dotter
86.	Holl Lofs leghust.	Elin	(tomt)	"leghustru"
87.	Päts Jugas hust.	Anna	d.Elin	hustru / dotter

Diurberga

88.	Mångs Lofs hust.	Elin	dott. Anna	hustru / dotter
89.	Skräp Jöns Syst.	Cherstin	den samma	syster
90.	Hords Lofs hust.	Marit	den samma	hustru
91.	Bränd Larses	Modren	den samma	moder
92.	Talu Lofs	Modren	hust. Anna	moder / hustru
93.	Skräddar Hans	Son Hans	Syst. Anna	son / syster
94.	Skräddar Erichs piga	Anna	Cherstin	piga
95.	Troos Pär's pija	Anna	Jngierd	piga

Hees

96.	hindrich Olß piga	Anna	den samma	piga
97.	Bälter Jugas d:r	Jngebor	den samma	dotter
98.	Bälter Halfvars d:r	Cherstin	den samma	dotter
99.	Danils Danils h.	Margita	den samma	hustru
100.	Slott Larßes piga	Jngierd	den samma	piga
101.	Bond Nilses d:r	Cherstin	den samma	dotter
102.	Arfviss Jöns d:r	Jngierd	den samma	dotter
103.	Daal Mases	Modren	den samma	moder
104.	Biöns Pär's	Son Pähr	d. Karin	son / dotter
105.	Ribb Mases	Svärmoder	Pigan Elin	moder / piga
106.	Warg Laßes Piga	Elin	Jngierd	piga
107.	Ribb Anders Piga	Karin	hust. Cherstin	piga / hustru
108.	Nääs Anders Styfd.	Anna	Anna	dotter
109.	Näs Hans d:r	Brita	den samma	dotter
110.	Ribb Lofs d:r	Karin	den samma	dotter
111.	Ribb Larses d:r	Karin	den samma	dotter
112.	Hindricha Hand d:r	Karin	den samma	dotter
113.	Botes Hans Pigor	Margita	Marith	piga
114.	Greff Erichs d:r	Karin	den samma	dotter

Lindor

115.	Hans Olsons Piga	Cherstin	den samma	piga
116.	Gråå Pär's Piga	Anna	den samma	piga
117.	Tora Pär's Piga	Cherstin	den samma	piga
118.	Jugas Lofs Syst.	Brita	den samma	syster
119.	Juut Karins	Son Lars	Sielff	son / hustru

Slådåbåår

120.	Bäcker Nils d:r	Anna	den samma	dotter
121.	Julles Erich s H.	Brita	dott. Brita	hustru / dotter
122.	Wåål Pär's	Svärmodren	den samma	moder
123.	Hols Britas d.	Marith	den samma	dotter
124.	Barbros Nils syst.	Anna	den samma	syster
///				
125.	Byß Larses Fostergoße	Pär	dott. Marit	son / dotter
126.	Brätt Erichz Pija	Anna	H. Marit	piga / hustru
127.	Homman Laßes	Svärmoder	dn samma	moder
128.	Erka Pär's Erichz Syst.	Anna	dn samma	syster

Tandbärg

129.	Laða Lofs Jöns Piga	Marith	den samma	piga
130.	Jngri nils dotter	Brita	dn samma	dotter
131.	Goot Jugas Hust.	Cherstin	dn samma	hustru
132.	Styf Anders Piga	Anna	dn samma	piga
133.	Styf Marit	Sielff	dn samma	? ?
134.	Hans Christiernsons	Moder	dott. Cherstin	moder / dotter

Wälasiön

135.	Hindricha Lofs H.	Anna	den samma	hustru
136.	Tora Hans Syster	Anna	dn samma	syster
137.	Siguls Hans styfd:r	Britha	dn samma	dotter
138.	Jäppa Lars Pigor	Gertrud	Jngierd	piga

Öfferhees

139.	Tura Pärs Piga	Cherstin	den samma	piga
140.	Dordi Lofs Pigor	Cherstin	Elin	piga
141.	Knecht Anna	Sielf	den samma	? ?
142.	Gutu Erichs Styfd:r	Karin	den samma	dotter
143.	Lisiell Pärs Britas d:r	Anna	den samma	dotter
144.	Maas Erichs Piga	Brita	Karin	piga
145.	Maas Erich Erhs:ns d:r	Karin	den samma	dotter
146.	Daal Mårtens	Modren	den samma	moder
147.	Michils Erichz Piga	Anna	den samma	piga

Hornberga

148.	Späs Larses Hust.	Anna	den samma	hustru
149.	Hans Erichsons Piga	Karin	den samma	piga
150.	Hool Karins d:r	Karin	den samma	dotter
151.	Josa Anders Piga	Anna	den samma	piga
152.	Kusa Laßes	Svärmoder	den samma	moder
153.	Tora Pärs Lofs d:r	Anna	den samma	dotter
154.	Jfvars Pärs Piga	Cherstin	den samma	piga
155.	Jönses Lofs	Svärmoder	den samma	moder
156.	Bur Cherstin	Sielf	den samma	? ?
157.	Säbb Anders Piga	Brita	Hustrun Cherstin	piga / hustru
158.	Mårs Anders Laßes d:r	Karin	den samma	dotter
159.	Barbros Erich halfsyst.	Cherstin	den samma	syster
160.	Tora Pärs Erichz] Piga	Karin	den samma	piga
161.	Biöns Erichz]			
162.	Jäppa Hans Syst.	Karin	den samma	syster
163.	Kiöpman Anders H.	Cherstin	den samma	hustru
164.	Brunbäckz Laßes	Đavi Anna	den samma	? ?
165.	Mårs Michils Giölins d:r	Marit	den samma	dotter
166.	Hinders Lars Hans Piga	Karin	den samma	piga

Hällberg

167.	Gudmund Pärsons Piga	Cherstin	Karin	piga
168.	Jöða Pärs Piga	Anna	H:ru Malin	piga / hustru
169.	Bärtas Larses S:r	Anna	den samma	? ?
170.	Bärtas Nils d:r	Karin	den samma	dotter
171.	Mångz Larses piga	Brita	Cherstin	piga
172.	Smeß Hans d:r	Cherstin	den samma	dotter

Kallbool

173.	Länsmans Anders hust. S:	Karin	den samma	hustru
174.	Barbros Mathes	Jönsa Jngeborg	Pigan Elin	? ? / piga
175.	Krigzmsans Giölins Piga	Anna	den samma	piga
176.	Biörk Hanses d:r	Cherstin	dn samma	dotter
177.	Jöns Jönsons d:r	Brita	dn samma	dotter
178.	Jöns Erichsons Hustru	sielf	dn samma	hustru
179.	Rullbuskens Piga	Brita	dn samma	piga
180.	Michils Britas d:r	Anna	dn samma	dotter

Löfve

181.	Olars pärs Piga	Karin	Brita	piga
182.	Olars Hanses Hustru	sielf	den samma	hustru
183.	Johan Gråås Styfd:r	Cherstin	den samma	dotter

Maggås

184.	Ketzell Hans	Sielff	Hust. Jngebor	bonde / hustru
185.	Anders Håksöns Piga	Malin	dn samma	piga
186.	Pär Träfatz Hustru	sielf	dn samma	hustru
187.	Klåckar Jugas dott.	Anna	dn samma	dotter
188.	Ulus Jöns dott:r	Cherstin	dn samma	dotter

Tårrwåål

189.	Jempt Pärs Hustru	sielf	dn samma	hustru
190.	Gref Erichs Piga	Anna	Karin	piga
191.	Knutz Pärs dott.	Cherstin	den samma	dotter
192.	Maas Wiborgz brod:r	Erich	(tomt)	broder
193.	Ruut Jugas Syst:r	Cherstin	dn samma	syster
194.	Hans Bruses Hustru	sielf	den samma	hustru
195.	Niße Ols Syster	Anna	den samma	syster
196.	Påls Lars hustru	sielf	dn samma	hustru
197.	Tora Maas Jonsons d:r	Karin	dn samma	dotter
198.	Marit Pålsdotters	sielff	dn samma	? ?

Åberga

199.	Hans Pålsöns Hustru	Brita	dn samma	hustru
200.	Bränd Lars Hustru	sielf	dn samma	hustru
201.	Lars Erichs Piga	Cherstin	dn samma	piga
202.	Minu Karins,	Sielf	dn samma	? ?
203.	Backe Lars Pärs Hust.	Cherstin	dn samma	hustru
204.	Kettis Erichs dott:r	Anna	dn samma	dotter
205.	Skinnar Mårtens h:ru	sielf	dn samma	hustru
////				
206.	Nißes Hanses Piga	Anna	den samma	piga
207.	Jugas Päders Piga	Anna	dn samma	piga
208.	Snubb Larses Piga	Anna	dn samma	piga
209.	Löfan Jugas d:r	Karin	dn samma	dotter

Skattungby

210.	Röös Erichs dott.	Cherstin	Brita	dotter
211.	Jöns Hansöns Hustru	Anna	den samma	hustru
212.	Stigz Erichz Syster	Cherstin	den samma	syster
213.	Staffas Olless	Bliku Brita	den samma	? ?
214.	Pätz Larses Syster	Anna	den samma	syster
215.	Märtz Anderses Piga	Anna	dn samma	piga
216.	Starckens Styfdott:r	Cherstin	dn samma	dotter
217.	Malin Olofs Syst:r	Anna	den samma	syster
218.	Graf Erichz Brors d:r	Anna	Holl Karin	dotter / ? ?
219.	Ol jons Pärs dott.	Cherstin	den samma	dotter
220.	Tiädärens Hust: S:r	Cherstin	dn samma	hustru
221.	Rös Pärs	Sunängz Britha	dn samma	? ?
222.	Öken Erichz Modren	sielff	dn samma	hustru
223.	Stens Anderses Hust.	Brita	dott. Anna	hustru / dotter
224.	Nißar Jugas Piga	Anna	den samma	piga
225.	Påla Hans Hust: S:r	Cherstin	dn samma	hustru
226.	Graf Hans Jugas d:r	Anna	dn samma	dotter
227.	Bilar Anders d:r	Anna	den samma	dotter
228.	H:r Sahlströms Piga	Marith	den samma	piga
229.	Biörk Erichz Syster	Karin	dn samma	syster

Kallmora

230.	Biörk Michils dotter	Anna	den samma	dotter
231.	Knufß Jugas Piga	Jngierd	dn samma	piga

232.	Lofs Larses Hust.	Brita	dn <i>samma</i>	hustru
233.	Holl Nifses Piga	Anna	Svärmodren	piga / moder
234.	Rut Erichz Hustru	Cherstin	dn <i>samma</i>	hustru
235.	Jugas Larses Hust: systr	Jngierd	dn <i>samma</i>	syster
236.	Holl Jugas d:r	Cherstin	dn <i>samma</i>	dotter
237.	Ercke Pär Erichz S:r	Anna	den <i>samma</i>	? ?
238.	Sigri Pårs dotter	Anna	dn <i>samma</i>	dotter
239.	Hans Hans Piga	Karin	Brita	piga
240.	Pätz Olofs dotter	Anna	den <i>samma</i>	dotter

Stackmora oc Slättbärg

	Gref Hindrichs Hustru	sielf	den <i>samma</i>	hustru
241.	Jäppa Annas	sielf	den <i>samma</i>	? ?
242.	Jäppa Marits syster	Jngierd	dn <i>samma</i>	syster
243.	Varg Pårs Anna	Sielf	dn <i>samma</i>	? ?
244.	Jngebors Jugas	Svärmodren	dn <i>samma</i>	moder
245.	Swen Månsöns d:r	Brita	dn <i>samma</i>	dotter
	///			
246.	Bäcker Mases d:r	Cherstin	den <i>samma</i>	dotter
247.	Skräpp Jönnes Styfd:r	Cherstin	den <i>samma</i>	dotter
248.	Diwes Jugas Piga	Anna	dn <i>samma</i>	piga
249.	Gref Larses Piga	Cherstin	dn <i>samma</i>	piga
250.	Rös Erichs Piga	Jngierd	P. Cherstin	piga

Åsen

251.	Holl Laßes Piga	Anna	Jngierd	piga
252.	Spennarens Hust: S:r	Anna	den <i>samma</i>	hustru

Vallhjonen i Orsa i ett demografiskt perspektiv

Såsom framgår av diverse diagram ovan så var inte tiden runt år 1687 särskilt normal i Orsa socken. För att granska detta förhållande ytterligare, har fler kyrkböcker analyserats (se nedan).

OBS!

En felkälla i dessa beräkningar gäller dels dödfödda barn som inte ingår bland de födda, även om de är förhållandevis få, dels att män är underrepresenterade bland de vuxna, vilka fel delvis tar ut varandra men långt ifrån helt. Åren 1672-1700 upptas 629 kvinnor och 426 män från 20 års ålder och uppåt. Rent statistiskt saknas alltså 203 män, eller 1/3 av dem. Bland orsakerna finns sannolikt det stora antalet knektar som dog 1676-1677 långt från hemorten i det skånska kriget.

Trendlinjer

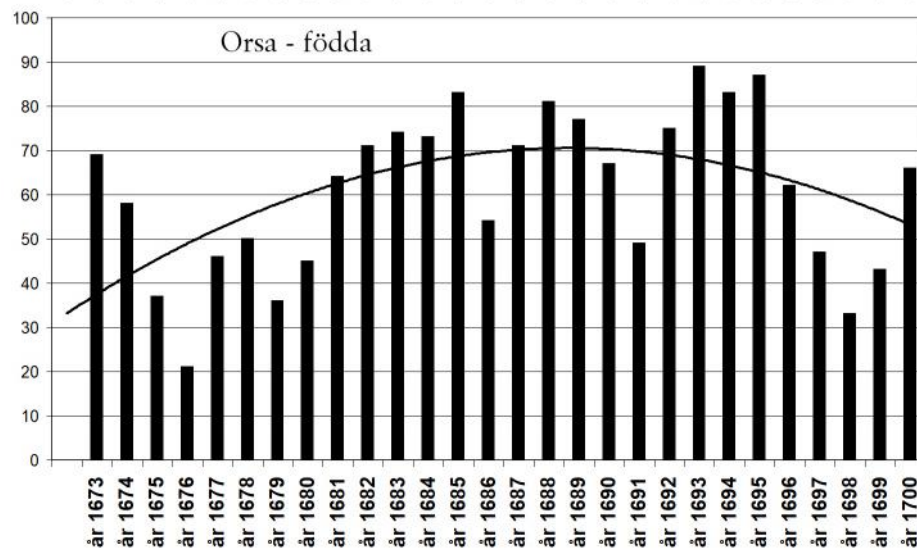
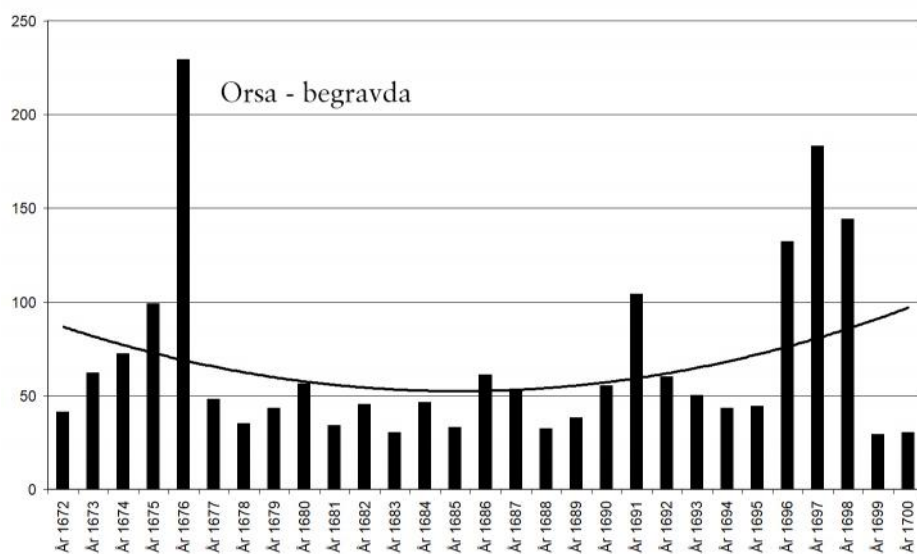
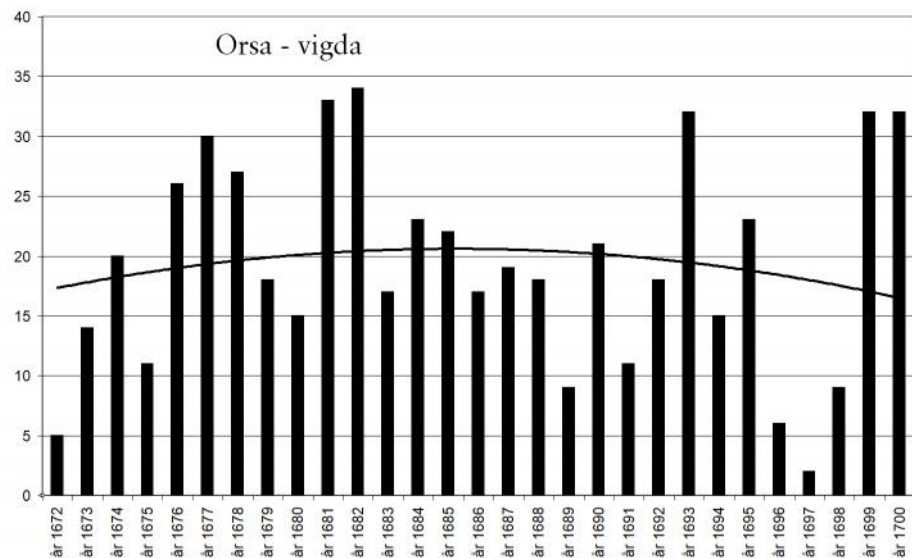
Eftersom variationen och skillnaderna kan vara mycket stora emellanåt när man överblickar förändringen från år till år, har trendlinjer lagts in för att få en slags matematisk tolkning av utvecklingen. Vid en jämförelse mellan antalet vigda, begravda och födda i Orsa så framträder ett samband, nämligen att antalet vigda ökade under de tidsperioder när begravingarna gick ner. Dock är det inte primärt giftasåldern som drabbades eller gick ner vid många dödsfall, så den typen av samband fanns inte. Orsaken till detta samband må sökas någon annanstans. Ett annat samband är att antalet födda ökade kraftigt som en följd av att antalet vigslar ökade, vilket känns tämligen naturligt. Toppen på födslarna kom några år efter toppen på vigslarna.

Samband mellan antalet vigda, födda och gravlagda

Under perioden 1673-1700 genomfördes 559 vigslar och samtidigt föddes 1711 barn, exklusive dödfödda, vilket för denna 28 års-period ger 3,1 barn per vigsel. Därtill dog 1889 personer, vilket innebar en minskning av befolkningen med 9,4%. Eftersom vi vet att det generellt sett var en kraftig befolkningsökning vid denna tid, innebär det att den generella utvecklingen inte var normal. Den största orsaken var den ovanligt höga dödligheten, dels år 1676, dels 1696-1698, med en total överdödlighet på omkring 500 personer. Om dessa räknas bort, skulle det istället ha varit en befolkningsökning på 22%, vilket förefaller mer normalt.

Likheter mellan staplarna

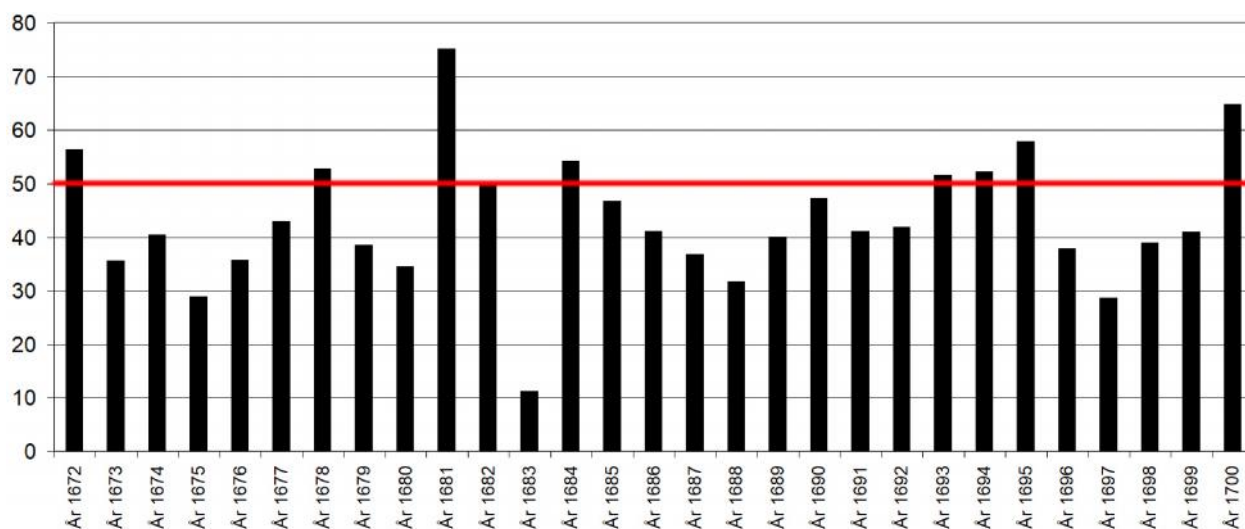
Om man jämför staplarna i de olika diagrammen år för år finns fler samband. Antalet döda ökade långsamt i början av 1670-talet och var extremt stor år 1676. Säreget nog minskade antalet födda successivt under samma period. År 1677 hade båda kurvorna vänt. En generell ökning av vigslarna kan också noteras under den perioden samt med en topp år 1677 innan kurvan vände. Likaså under de svåra missväxtåren 1696-1698 när det var många begravingar, minskade antalet födda snabbt, men utan att det går att finna någon konkret orsak. Begravingar och vigslar ökade båda fram till 1677, men sedan följer inte kurvorna varandra längre. Tvärtom är antalet vigslar extremt få under åren 1696-1698. Således fanns det flera faktorer som påverkade dessa samband, vilka emellanåt bara var indirekta eller rent av slumpmässiga.

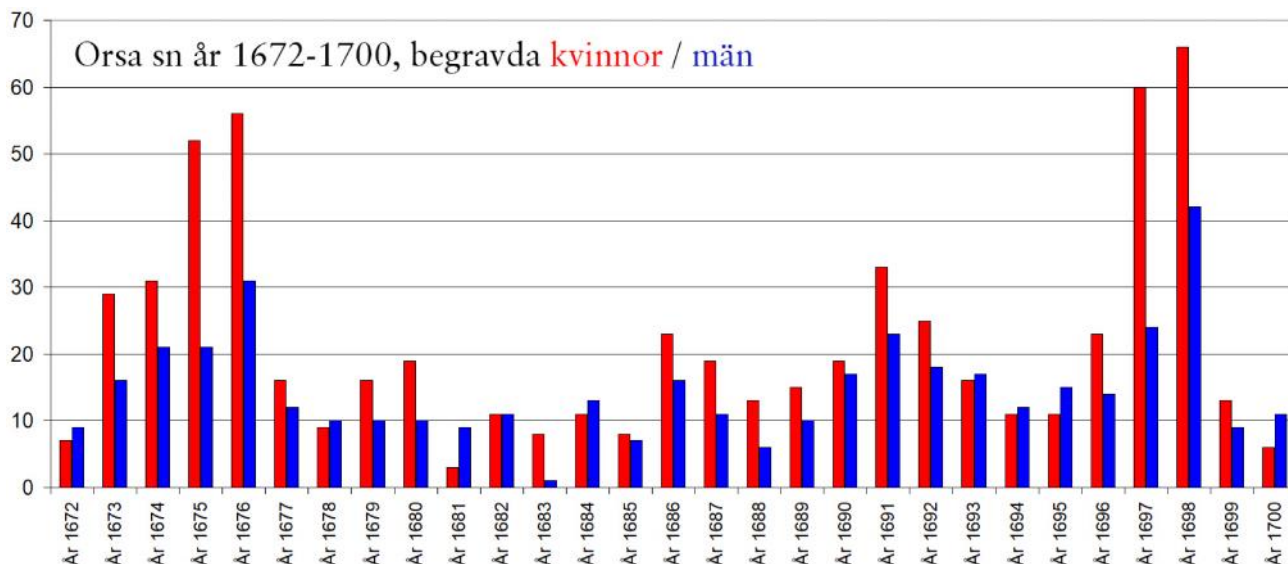
Vigda, begravda och födda i Orsa socken 1672-1700, men inlagd trendlinje.

Effekt och innebörd rörande listan över vallhjonen

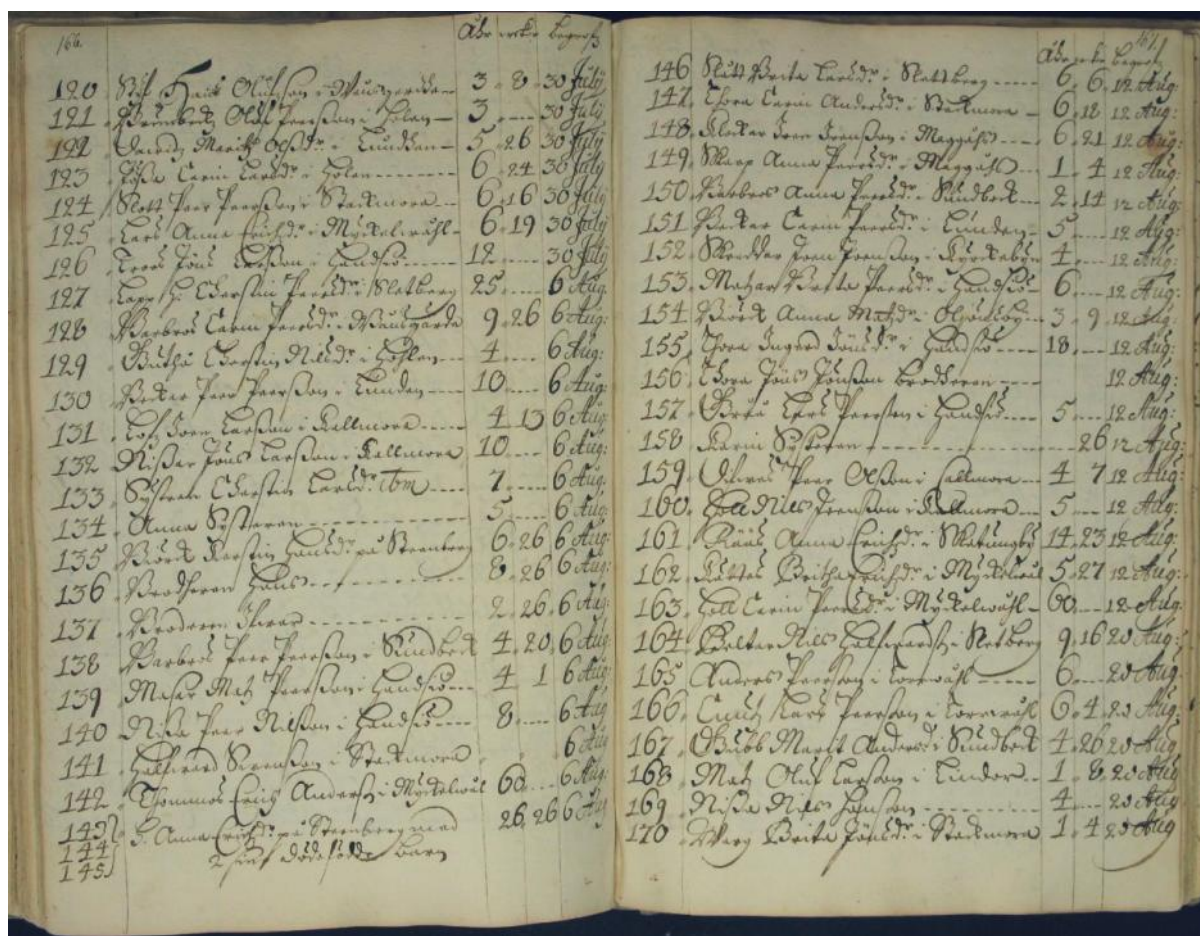
- När prästen i Orsa strax före våren 1687 lät meddela församlingsborna att de inte längre skulle ha vallgossar på fäbodarna, innebar det förmodligen en stor omställning som det inte alls fanns någon beredskap för. Antingen blev de nödvändiga åtgärderna milda och lätta att genomföra, eller så påverkades en stor del av sommarens sysslor för hushållen och gårdarna runt om i bygden. Tidigare fick ålder och förmåga avgöra vem som var på fäboden och vilka som deltog i slåttern, men från denna stund tvingades man anvisa tillräckligt många kvinnor till fäbodarna innan de övriga personerna delade på resten av sysslorna. Om inte hushållen hade så många kvinnor som krävdes, blev det genast ett bekymmer.
- Tidpunkten för en stor förändring av sommarens sysslor var riktigt dålig. Antalet söner och döttrar i hushållen, vilka fyllt 15 år, var lägre än de varit på minst 30 år. Eftersom det inte blev någon omedelbar höjning de kommande åren, bör det även ha gällt de som var yngre. I gengäld hade antalet pigor tredubblats och drängarnas antal hade ökat ännu mycket mer, sedan något år innan detta skedde, vilket visar att ökningen av främst drängar men också pigor skett av någon annan orsak.

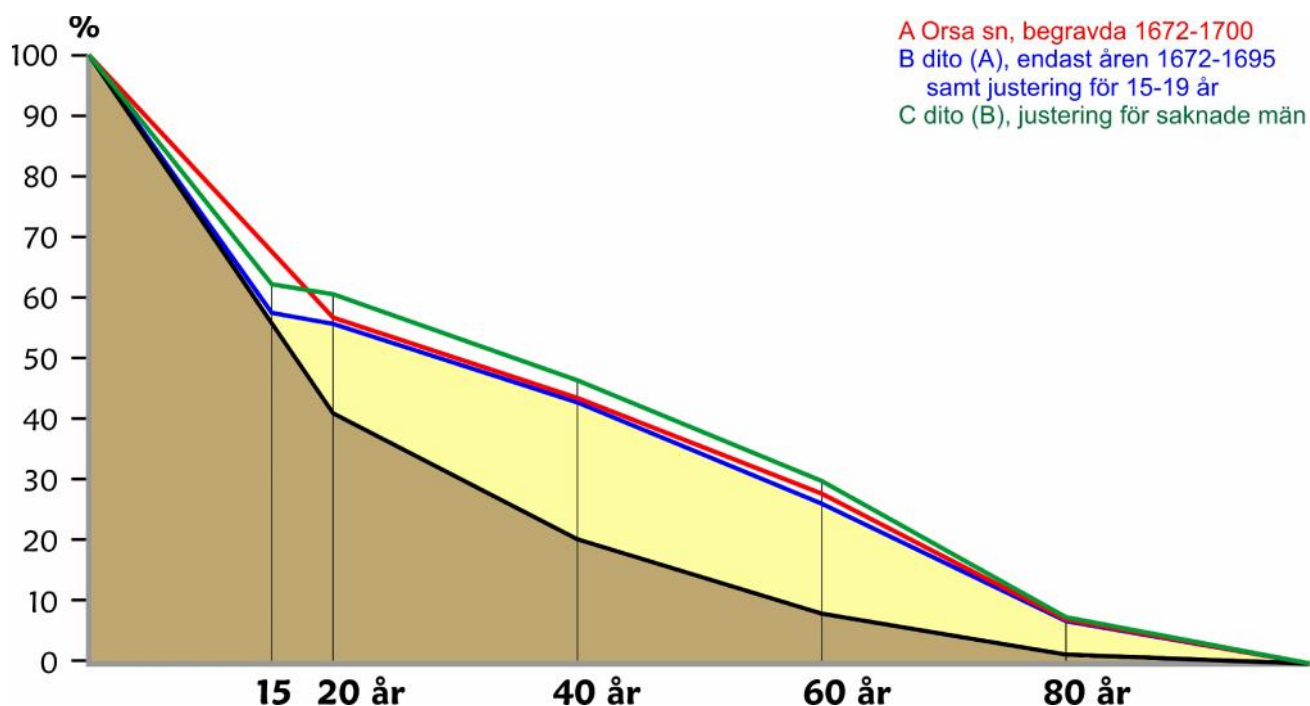
Orsa socken, begravningsbok för år 1672-1700. Den procentuella andel män i åldersgruppen från 20 år och uppåt (exkl personer med okänd ålder). Endast 8 av de 29 åren är det fler män än kvinnor. Männen antal är ganska exakt 1/3 färre än kvinnorna (629 gentemot 426), så de begravda bör motsvara 5/6 av den totala befolkningen över 20 år. Detta gäller särskilt under de kritiska åren 1675-1676 och 1697-1698.

Orsa socken, begravningsbok för år 1672-1700. Antalet kvinnor (rött) och män (blått) som var minst 20 år gamla.

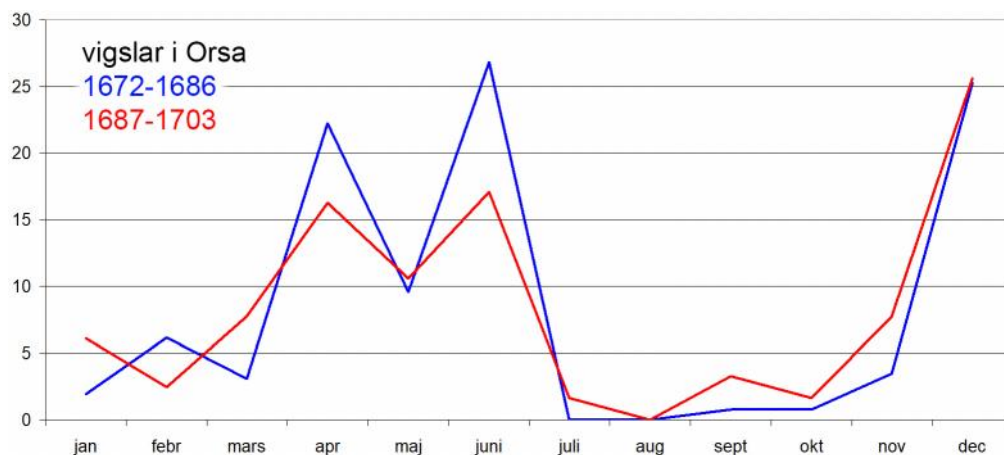
Orsa kyrkbok (E:1 1672-1703), med ett uppslag för år 1677 där 46 av de 51 personerna är barn och ungdomar under 20 år. En motsvarande barndödlighet inträffade 1696.

Den procentuella andelen av befolkningen som levde vid vissa åldrar. Svart linje avser en generell uppfattning om forntiden och medeltiden. Röd linje avser begravningar i Orsa socken år 1672-1700, exklusive personer där levnadsålder saknas. Blå linje, dito men bara 1672-1695 och utan de svåra åren som följde samt med en åtskillnad av åldern 0-14 år respektive 15-19 år. Grön linje, dito men med justering för underrepresentationen av vuxna män.

Vigselmånad

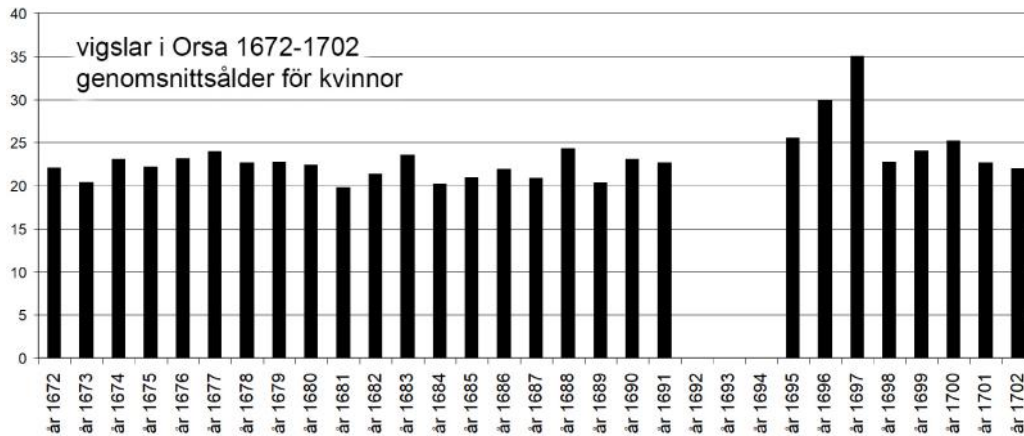
Datum för bröllop bestämdes delvis av gårdens sysslor under året. Minst lämpligt var sommaren, men också tidig höst. Populära tider på året var dels runt Jul, dels tiden vid Påsk. En viss skillnad kan dock iaktas ifall man jämför åren före respektive efter stadgan från 1686. Andelen bröllop i juni minskade medan bröllop under hösten ökade något, möjligen beroende på att fler ogifta kvinnor var vallkullor, fast det är bara en gissning. Att april minskade och mars ökade berodde dock inte på att fler påskhelger inföll i mars än i april under den senare perioden (4 mot 11 före år 1686, respektive 5 mot 12 efter år 1686).

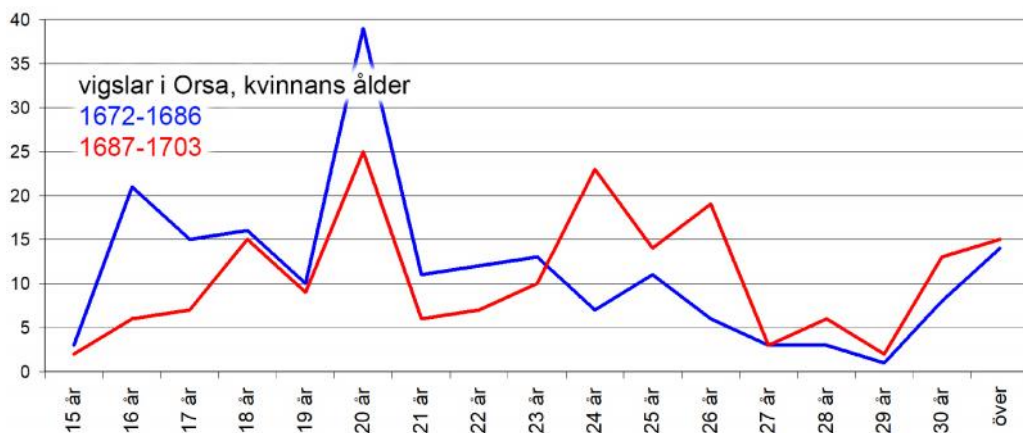
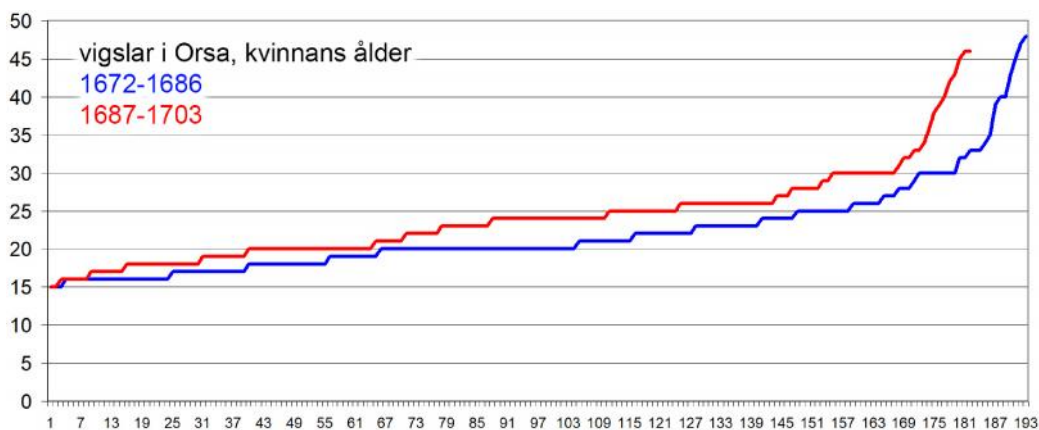
Den procentuella andelen vigslar per månad i Orsa socken (exkl. vigslar utan angiven månad), dels åren 1672-1686, dels 1687-1703.

Kvinnornas ålder vid vigseln

Om man jämför kvinnornas ålder när de vigdes såväl före som efter 1686, kan man se en tydlig skillnad. De yngsta är 15 år i båda grupperna och ett mindre antal var över 30 år, sannolikt mestadels änkor som gifte om sig. Medianvärdet är 4 år högre efter 1686, vad gäller kvinnornas ålder när de gifte sig.

Vigslar i Orsa socken år 1672-1702, som endast omfattar dem där kvinnans ålder finns angiven. Uppgifter saknas helt för åren 1692-1694 och antalet poster är mycket få under åren 1696-1698, men 1695 är antalet tämligen normalt, samt exkl. 1703 som bara har några få poster.

Vigslar i Orsa socken år 1672-1703. Samtliga vigslar år 1672-1686 (blått, 193 st) respektive år 1687-1703 (rött, 182 st) där kvinnans ålder finns angiven. Överst: Ordnade efter kvinnornas ålders. Nederst: Antalet vigslar rörande kvinnornas ålder vid vigseln.

Några andra undersökningar

Vallhjon i övriga Sverige 1600-1750

Det finns en artikel i Historisk Tidskrift, nr 133:1 år 2013, med titeln: *"När det så stor varder att det något kan göra" Om barns och ungdomars arbete i det tidigmoderna Sverige*, skriven av Jan Mispelaere. Här redovisas åtskilliga vallhjon under perioden 1600-1750 och att det finns många exempel på att den kungliga förordningen från 1686, som lät meddela att vallgossar skulle ersättas av kvinnor, inte alltid följdes av bönderna. Detta eftersom det inte var ett beslut utan endast en rekommendation.

Medan längden i Orsa nästan bara upptar kvinnor, finns liknande längder från andra delar av landet som visar att upp mot hälften av vallhjonen var gossar och ynglingar, även långt efter år 1696. En slutsats som återfinns här är att de flesta vallhjonen i Sverige var 8-16 år och att det var barnens uppgift att valla föräldrarnas boskap. Från 8 års ålder fick de gå själva med djuren, men innan dess kunde de följa något vallhjon som var äldre. Denna syssla utförde de sedan alldeles själva i skogen, eller ihop med någon jämnårig.

Slutligen visas uppgifter från spridda domböcker att det var ungefär lika många flickor och pojkar som vallade boskapen långt in på 1700-talet, samt att en tredjedel av dem inte längre bodde hemma utan tjänstgjorde som dräng eller piga. Det enda som tycks ha skilt manliga och kvinnliga sysslor från varandra var mjölkning och klädsömnad, men inte att spinna eller andra sysslor i fähuset, eller ens att tröska, eller ta hand om småsyskon.

Som egen kommentar till det sistnämnda stycket vill jag tillägga att det är mycket lättare att framföra en anklagelse på tinget eller ställa någon i dålig dager när det gäller någon utanför familjen, så uppgiften att många av de omnämnda vallhjonen var anställda förefaller inte vara representativ. Tvärtom kan 1/3 anses vara den absolut maximala andelen, medan de i verkligheten var betydligt färre, enligt min uppfattning.

Jesper Larssons studier av fäbodrar

Vallhjonen i Orsa socken från år 1687 och framåt har analyserats av Jesper Larsson, som är universitetslektor i agrarhistoria.

I en annan skrift av Jesper Larsson, *"Vad är en fäbod? Ett försök att definiera ett begrepp"*, granskas Landsmålsarkivets insamlade material som till 90% kommer från 1927-1944 och som mestadels berör Dalarna. Här sägs att de flesta som vistades på fäbodarna var kvinnor i åldern 15-25 år. När pojkar hjälpte till med vallningen var det underställda kvinnorna. I annat fall kunde vallkullorna på olika fäbodgårdar samarbeta med varandra, så det fick mer tid till mjölkförädlingen.

I ytterligare en artikel av Jesper Larsson, *"Lagpigor och döttrar i Orsa vallängder"* (2019), framförs åsikten att varje fäbodgård sköttes av en enda person som både vallade och tog hand om mjölkhanteringen, samt att två gårdar med få

djur kunde ha ett gemensamt vallhjon under sommaren. Orsaken till fäbodarnas framväxt påstås vara den senmedeltida agrarkrisen, men att den tog fart först under 1600-talet. Här påpekas att en stor del av hushållen förestods av änkor. Genom att jämföra vallherdelängden med andra kyrkböcker kan många av vallhjonens identifieras, varvid deras ålder blir känd samt huruvida de har varit ogifta unga flickor, mödrar, änkor, anställda pigor, eller något annat. Enstaka karlar finns också med. Han har funnit att döttrarna som blev vallhjon var 17 år i genomsnitt, medan en dryg 1/5 av vallhjonen titulerades hustru eller änkehustru och de var närmare 50 år i genomsnitt. Ytterligare en 1/5 var nära släktingar och de hade också en genomsnittsålder på knappt 50 år. Sedan återstod runt en fjärdedel som var tjänstepigor. Sammanfattningsvis vistades 25% av kvinnor över 10 år vid fäbodarna.

I hans doktorsavhandling "*Fäbodväsendet 1550–1920. Ett centralt element i Nordsveriges jordbrukssystem*" (2009) upptas ett flertal granskningar och detaljrika genomgångar av skilda ämnen, dock nästan inget som berör detta arbete. En av hans frågor gäller fäbodarnas ursprung och när de uppstod. Redan i inledningen framför han sin bestämda åsikt att de uppstod under 1500-talet till följd av den agrara krisen under senmedeltiden. Andra forskare hävdar vanligen motsatsen, nämligen att de uppstod långt tidigare och att den agrara krisen endast påverkade stora jordägare i södra Sverige. Här finns också flera exempel som visar hur man använde ordet fäbod förr och att innebörden varit något vidare än vad vissa tänker sig.

Två förändringar, två nödlösningar

De små successiva förändringarna kunde bönderna ofta anpassa sig till, liksom plötsliga skiften som de kände igen sedan tidigare. Det finns dock två förändringar som kan ha medfört extraordinära nödlösningar. Det ena gäller den kungliga stadgan år 1686 angående rekommendationen att kvinnor skulle valla boskapen, vilken i varje fall efterlevdes med full kraft i Orsa socken men inte nödvändigtvis i andra kringliggande socknar. Den andra berörde hela Sverige och omfattar övergången till industrialismens tidsepok, som började med full styrka på 1870-talet.

1686 års förändring av vallningen

År 1686 utkom en kunglig stadga att vallpojkar i möjligaste mån skulle ersättas av kvinnor. Hur vanligt detta var redan innan dess, vet vi inte. Vissa forskare tror, utifrån landskapslagarnas texter etc, att det mestadels eller enbart var gossar och ynglingar som vallade boskap om sommaren. Andra menar att det var ungefär lika många pojkar som flickor, i varje fall enligt domböckernas texter. En gemensam syn tycks vara att det nästan enbart var unga och ogifta personer som skötte vallningen. Hur som helst bör enbart kvinnor ha skött om mjölkningen och förädlingen av mjölken. Det innebär att vi kan förmoda att ungefär lika många ynglingar som kullor fanns på fäbodarna om somrarna.

Stadgan från år 1686 medförde således att omkring hälften av sysslorna på fäboden skulle förändras från en manssyssla till en kvinnosyssla, åtminstone i Orsa socken. För familjer med tillräckligt många ogifta döttrar i hushållet, eller en äldre kvinna som inte hade småbarn att ta hand om, räckte det om några bytte uppgifter med varandra och att de forna vallgossarna istället fick ägna sig åt sommarens slätter och höbärgning. För alla övriga familjer blev detta ett stort bekymmer där bara en nödlösning kunde rädda situationen.

Här uppdragas de första stora frågorna som ännu inte är besvarade:

- **Hur många personer vistades normalt på en fäbodgård under sommaren?**
- **Hade varje hushåll en egen fäbodgård, eller delade man hus och sysslor med något annat hushåll?**
- **Hur pass udda och ovanliga var just åren 1687-1692 gentemot mer normala år?**

Längden över vallhjonen i Orsa socken är inte en väl planerad fördelning av hushållets sysslor som utvecklats under lång tid, utan en form av hastigt påkommen nödlösning så att alla göromål blev gjorda ändå. Dessutom var inte tiden särskild normal, demografiskt sett, för just då var det ovanligt många änkor liksom anställda pigor. Detta dels eftersom en stor del av Dalregementet stupat åren 1676-1677, dels för den höga barndödligheten 1675-1676. Med andra ord visar längden vad familjerna lyckades åstadkomma under just dessa svåra år, men ingenting om hur det var innan 1675 eller senare när situationen blev mer normal. Eller ska vi utgå ifrån att det inte finns några normala perio-

der, utan att det ofta finns någon form av ovanlighet, såsom överdödlighet och ovanligt många födslar.

Om detta jämförs med Ärteråsen i Ore socken från 1740-talet och till mitten av 1800-talet, får man en annorlunda bild av situationen utifrån kyrkböcker, bo-uppteckningar och storskiftet samt inte minst ristningarnas texter.

Fram till 1870-talet förändrades jordbruket på ett angenämt sätt. Skiften gjorde så att arbetet underlättades och avkastningen ökade från åkrarna, samtidigt som nya sorters spannmål ökade korntalet. På samma sätt kom nya raser av mjölkstinna och storväxta kor samt ullrika får. I takt med att korna gav mer mjölk och kött, tycks man ha minskat på antalet djur så att avkastningen motsvarade behovet. Då gick det även åt lika mycket hö som tidigare. För fåbodkullorna innebar detta att de fick färre men större djur att hålla uppsikt över, men syslorna med förädlingen av mjölken var densamma.

1870-talets landsbygdsförändring

Med den stora utflyttningen från landsbygden som inleddes på 1860-talet och fick ordentlig fart strax därefter, skulle bondenäringen förändras mer än någonsin. Dels ville inte de unga personerna stanna kvar utan många chansade hellre och flyttade tillorstäder, bruksorter eller till Nordamerika. De som stannade vill helst ha lönearbete på samma sätt som inom industrin och på allt fler arbetsplatser. Därtill var det allt fler som inte gifte sig eller fick barn, varefter familjeplaneringen blev allmän med få barn per familj. Detta medförde att många hushåll saknade tillräckligt med folk för att kunna hålla boskapen på fåboden, såvida de inte anammade en nödlösning, nämligen att gå samman med andra bönder och leja en piga, fast bara när alla andra alternativ saknades.

De strödda nedteckningar som finns, liksom folklivsundersökningar på plats, frågeformulär och intervjuer, samt egna livsskildringar från dem som var med, är samtliga från den här tiden. Dessutom mestadels från slutfasen när tiden före 1870-talet var bortglömt. Med andra ord är det mycket svårt att få fram trovärdiga uppgifter om tiden dessförinnan.

Återigen kan den här tidens uppgifter jämföras med källorna runt Ärteråsen, med resultatet att det uppenbarligen tycks finnas stora skillnader. Dels det lokala valet av fåbodkullor som kom från samma by som ägarna till fåbodhusen, dels bristen på pigor i husförhörslängderna, tycks berätta om att kullorna så gott som alltid saknade anställning och hade blivit ditskickade av sina familjer, troligen tillsammans med familjens boskap, varvid man etablerat ett samarbete med dem som ägde fåbodhus.

Listan på väsentliga svärbesvarade frågor kan således kompletteras:

- **Hur gamla var fåbodkullorna, bortsett från den ogifta gruppen runt 14-25 som redan är känd, eller fanns det inga fler?**
- **Hur stor andel av vallhjonerna var gossar och ynglingar i bland annat Ore socken?**

Återstående frågor och trevande svar

Egentligen är det alldeles för mycket sagt att detta kapitel innehåller slutsatser. Det finns ju varken konkreta jämförelser eller analyser som eventuella slutsatser kan åberopa sig på. Min slutsats här är snarast att betrakta som en samling frågor och inlägg som kan vara av värde om man vill försöka besvara dem själv.

Väsentliga frågor

Dessa frågor får förmodligen olika svar under olika tidsperioder.

- Hur stor andel av hushållen ägde en fäbodgård?
- Hur många personer fanns generellt per fäbodgård?
- Hur mycket boskap fanns generellt per fäbodgård?
- Hur var spridningen av vallhjonens ålder?
- Hur stor andel av vallhjonen var män respektive anställda?

Svaren döljs delvis här

Påståendena nedan gäller främst Ärteråsen i Ore socken och dess ägare i byn Näset, men de behöver inte vara samtida eller gälla generellt för all känd tid tillbaka.

- Kulla betyder ogift, och fäbodkulla avsåg ogift kvinna som hade sysslor på en fäbod
- Det fanns dubbelt så många hushåll (bohag) som fäbodgårdar
- Två skilda hushåll kunde tillsammans bemanna en fäbodgård
- En viss andel av de ogifta ynglingarna och männen tog tjänst långt från hembygden
- Några ristningar omnämner vallgossar, en enda ristning omnämner änkor
- Nästan inga ogifta kvinnor tog anställning eller tjänst som piga etc, varken på granngårdar eller långt bort
- Många gifta kvinnor hade barn att ta hand om tills de blev gamla (runt 60 år)
- Antalet kvinnor över 60 år och som inte var sjuka och/eller mantalsbefriade var ganska få
- Antalet ogifta kvinnor från 8 års ålder var betydligt fler
- Nästan alla i bygden hade gemensam härstamning samt ingifta i varandras familjer

- Bygdens hade en tämligen flexibel med framför allt kraftigt expanderande bondenäring vars åkrar och slåtterängar ökade lika mycket som befolkningen, alltså flerdubbelt per sekel
- Namnlistan och längden över vallhjon i Orsa socken upprättades av en ovanligt nitisk präst vid en tid som demografiskt sett var långt ifrån normal
- Många av de allmänna uppfattningar som förekommer i moderna beskrivningar om fäbodarna, gäller mestadels eller endast för tiden efter 1870-talet
- När fäbodarna lades ner, kunde bönderna utan problem skaffa fram betesmarker nära intill gården

De som började valla - där kunskapen tryter

Så gott som samtliga människor i Dalarna förr i tiden vallade boskap vid något tillfälle under sitt liv, antingen nära hemgården eller långt bort i utmarkerna. De flesta hade nog även varit på minst en av socknens fåbodar, antingen på ett hastigt besök eller för att hjälpa till. Likafullt nämns detta sällan i källorna. Går vi långt tillbaka i tiden minskar vår kunskap snabbt.

Det finns strödda uppgifter ner 1550-talet även i Ore socken. Sedan upphör serien de bevarade domböcker och Kronans fogderäkenskaper som finns samlade i landskapshandlingarna. Därefter återstår i princip bara medeltida pergamentsbrev vad gäller skrivna källor, men de är ytterst få till antalet eftersom det nästan alltid fanns någon som ärvde jorden och ville ta över. Då skrevs inga jordbrev. Inte heller dokumenterades något när bönderna vidgade åkrar, slätterängar och betesmarker för att till slut kunna etablera nya gårdar lite varstans i de bördiga löv- och granskogarna. Bara tallhedar och myrmarker gick man förbi. Genom att lägga nya marker under sig och skaffa mer boskap, minskades behovet att lösa ut sina syskon, eftersom arvet kunde räcka till två gårdar som sedan vidgades på nytt till fullgoda gårdar. Om man trots det köpte och sålde fast egendom, var det ofta åkerjorden eller det totala värdet som uppgavs. Alla övriga marker samt hus och redskap var underförstådda eller nämns i svepande formuleringar.

Eftersom kungen formellt ägde alla skogar som ingen hävdade och hade gjort anspråk på sedan urminnes tider, fick bönderna likväl en viss nyttjanderätt genom att betala en årlig skogskatt. Orsa och Ore socken betalade 5½ timmer (å 40 st) ekorrskinn tillsammans, alltså 220 skinn per år. När Gustav Vasa år 1542 uppmanade allmogen att bryta mark i skogarna för att bygga nya gårdar, var syftet att de flesta av dem skulle bli kronohemman som de boende fick betala arrende för.

Nåväl, den väsentliga frågan är när vallhjonen upptog sina sysslor långt ute i skogen. Det finns flera tänkbara svar på den frågan. Fast egentligen finns bara ett enda svar; det skedde långt före Gustav Vasas tid. Samtliga forskare har förstått att nämmandet av fåbodar i de skrivna källorna som med några få undantag mestadels sträcker sig ner till 1500-talets början, endast är en indikation på att de inte värdesattes tillräckligt mycket i de äldre källorna som är spröda och fåordiga.

Intressant nog har Jesper Larsson skrivit en doktorsavhandling i ämnet och en av hans tre frågor berörde just ifall en hypotes skulle hålla ifall man påstod att fåbodarna i Sverige tillkom i mitten av 1500-talet. Även om han själv önskar nedvärdera alla teorier och uppgifter som hävdar att fåbodar har ett ursprung som går ner till medeltid eller äldre perioder, så är slutresultatet uppenbart. Ingenstans i hans avhandling finns något som bekräftar eller stödjer hypotesen. Därmed är frågan avgjord.

Forntid - arkeologi och pollenanalyser

Munkbovallen

En arkeologisk utgrävning har skett vid Munkbovallen, som är en fäbod i Ovikens socken i Jämtland. Platsen ligger drygt en mil från närmaste gård (Kusböle) som har permanent boende samt en knapp halvmil till trädgränsen där Oviksfjällen börjar. Fynd och föremål kan dateras ner till 1600-talet, men en pollenanalys från en mosse några 10-tal meter från fäboden anger att man började valla boskap här redan på 1300-talet. Avståndet till fast bosättning på den tiden visar med all tydlighet att man inte kan ha nyttjat betesmarkerna enbart under dagtid, utan att man måste ha bott här med sin boskap. Alltså måste Munkbovallen ha varit fäbod vid den tiden.

(Fyra berättelser om arkeologins tysta människor på en fäbod. Lisa Jacobsson, Camilla Olofsson, Ulrika Stenbäck Lönnquist och Stig Welinder. 2010)

Andra undersökningar från trakterna runt Hälsingland och Härjedalen har kommit fram till liknande slutsatser. Både Gammelvallen i Ängersjö i västra Hälsingland och Öjungsvallen i samma område har tolkats såväl arkeologiskt som vegetationshistoriskt genom pollenanalyser och nått fram till resultatet att de sannolikt varit fäboddar. Den förstnämnda kan dateras till yngre järnålder medan den andra etablerades runt 400-talet eller möjligen något tidigare. Även på andra platser i Härjedalen har man kunnat påvisa skogsbete under vikingatid, men motsvarigheter i Ångermanland tycks börja runt århundradet före respektive efter Kristi födelse. Slutsatsen av detta har varit att systemet med gård och fäbod tillsammans har uppstått under järnåldern och långt före medeltiden.

(Se bland annat: Emanuelsson, Marie. 2001. Settlement and land-use history in the central Swedish forest region. The use of pollen analysis in interdisciplinary studies. Acta universitatis Agriculturae Sueciae. Silvestria 223. Umeå.

Gert Magnusson & Ulf Segerström. 2009. Leva i skogsbygd. När blev människan bofast i Södra Norrland? Bebyggelsehistorisk Tidskrift 57.)

Koburgshus

Denna säregna plats i Ovikens socken i Jämtland ligger inte långt ifrån Munkbovallen och behandlas här istället för i nästa kapitel som berör skrivna källor. Koburgshus framträder i källorna år 1482 och ägdes då av prosten. Platsen har uppfattats som en fäbodvall, men likafullt finns fortfarande rester av en stenmurad källare som anses ha varit en del av en befäst gård där den senmedeltida prosten förvarade biskopstiondet innan det fördes till Uppsala, eftersom han hade i uppdrag att insamla den från hela Jämtland. Trots att det måste ha funnits en prästgård intill kyrkan, vill vissa forskare anta att prosten bodde här ute i skogen året runt ända fram till 1570-talet och sjuårskriget. Orsaken är att prosten kallades "höffvidzman oppå Koburgshus". Fast någon egentlig borg har aldrig funnits här. Möjligen ett stort och kraftfullt trähus. Sedan förföll platsen och kallades ödebol år 1611. Möjligen var det först därefter som platsen blev en fäbod, vilket den udda placeringen ute i skogen antyder att den även varit en fäbod långt tidigare och under medeltiden. Enligt en sägen brann anläggningen ner och övergavs sedan prostens husfolk

hade stulit öl från källaren och berusat sig samt förorsakat en vådaeld där alla dog.

Det som är av störst intresse är ett brev daterat 2 jan 1482. Då anklagades prosten av de kringboende bönderna i Häggen, Häxåsen och Myckelåsen att han hade lagt under sig mer skog än vad han hade rätt till. Här omtalas bland annat deras nyttjande av skog som tillhörde kungens allmänning, men den egentliga frågan avsåg troligen skogsbete till djuren. I så fall kan Koburgshus uppfattas som prostens fäbod under medeltidens slut och framöver, vilket det också var under senare tider.

Köpebrev och anspråk på skog med fäbodar

Det finns inga medeltida köpehandlingar som gäller enskilda personer eller gårdar i vare sig Orsa eller Rättvik, men väl några handlingar om sockenbor rent generellt och deras anspråk på skogar. Både 1325 och 1442 klagade bönderna i Rättvik på dem som bodde i Orsa och Mora. Detta ärende upptogs på nytt 1493 och då hade Leksand ställt sig på Rättviks sida, varefter tvisten fortsatte till 1614. Ett annat ärende är från 1320 och det gäller fiskerättigheter i sjön Amungen i Ore socken. Det finns fler sådana ärenden under medeltiden som gäller skogar och sjöar, men det är alltid allmänt hållna och utan detaljer. Ett undantag gäller en konflikt lite längre söderut, mellan bönderna i Gagnef, Floda och Tuna år 1386. Här nämns "sälbodar", som vissa tolkar som fäbodar. Detta ord finns också med i Dalalagen som är ungefär hundra år äldre.

Här följer en sammanfattning av de ärenden som dels berör jordförsäljning, dels är lite mer omfattande rörande tvister och anspråk på skog och vatten, men informationen är spröd:

- Från den 25 febr 1325 finns två brev som gäller tvisten om en skog i "Oradum" som är latin för Oret (Oreth, tolkat som Or-hed), alltså Ore socken. På den ena sidan stod två män från Leksand, vilka vann målet mot två män från Orsa.
- I Mora socken skrevs två köpebrev. Det ena upprättades 1430 och gäller Radger i Morkarleby som sålde sin andel i Lillhärdal till sina tre bröder Johan, Esbjörn och Sovald Kettillssöner. Här anges att han upplät "hws jordh nær by ok fierre j wato ok thorro engo vndantagno" för 40 mark svenska mynt (ungefär 2 årslöner).
- Det andra köpebrevet från Mora socken är från 1485 och berör jordandelar i Nusnäs i Mora socken och Stumsnäs i Leksands socken. Här omtalas bara att Olof Sebjörnsson köpte ut sin broder Lauris i Äppelboda för 1 skeppund koppar (170 kg) och 10 öre i penningar (ungefär en månadslön).

I de medeltida köpebreven hade man i regel schablonmässiga formuleringar i syfte att omfatta allt som tillhörde en gård, eftersom det alltför ofta var en praktisk omöjlighet att räkna upp varenda liten detalj. Av det skälet finner vi ramsor såsom "*Med hus och jord, åker och äng, kvarnar och kvarnställen, torp och torpställen, skog och fiskevatten, i vått och torrt, nära by och fjärran, inom gård och utom, inget undantaget*". Alltså nämns varken båthus, fiskebodar, kyrkbodar eller fäbodar.

Sälbodar i Dalalagen

Dalalagen skrevs sannolikt under slutet av 1200-talet eller senast 1320. Den kallas även Äldre Västmannalagen eftersom det är oklart inom vilket geografiskt område som den gällde. Här återfinns ett av de två medeltida textställen som omnämner sälbodar. Frågan är vad som menas med detta begrepp. Ordet *säl* eller *sälen* har använts runt om i Siljansbygden för att beteckna en fäbod och ingår även i ortnamn för fäbodar. Ytterst betyder ordet en liten enkel stuga eller koja, vilket i princip både skulle kunna passa för slobodar (byggnad för övernattning vid slåttern på sina slogar eller ängar) och fäbodar, men detta ord har aldrig någon använts för slobodar eller något annat förutom fäbodar.

Dalalagen (Äldre Västmannalagen), byggningsbalken XLV:3

Brinna sællaboþir wp sum æi liggir fiwra spanna sæð til. wari samu lagh sum wm ængia laþur.

Brinner sälbod upp som ej ligger fyra spann säd till, var samma lag som om ängslada.

Ingenstans anges vad som avses med en sälbod. Att den jämförs med en ängslada beror på att de inte var placerade vid hemgården utan på utmarkerna. Då skulle lagen om ersättning och troligen värdet vara detsamma, fast endast under förutsättning att sälboden "ej ligger fyra spann säd till". Inte heller detta förklaras närmare. Möjligen gällde denna regel endast sådana fäbodar som inte tillhörde en bondgård med 4 spansns (2 tunnors) utsäde och därför inte ansågs vara fullvärdig. De allra flesta av fäbodarna bör därför ha undantagit från den här lagen och haft ett betydligt högre värde än en ängslada.

Sälbodar i ett pergamentsbrev

I ett pergamentsbrev från 1386 återges uppgörelsen i en tvist som gällde några bönder i Gagnefs, Floda och Tuna socknar, vilka gjorde anspråk på samma skog. Här betonas alldeles särskilt att parterna fick behålla sina säljebodar, vilket knappast kan vara något så simpelt som slobodar, utan måste syfta på fäbodar. Som en följd av detta ingick även en viss tillgång till näverskog, timmerskog och fiskevatten.

Hela texten finns återgiven i *Diplomatarium Dalekarlicum*. Understyckningen har skett för att markera ordet "sälbodar".

Diplomatarium Dalekarlicum. Nr 46, 1386 den 20 November, skrivet i Tuna.

Allom Dem som Detta Breff höra eller see Helsom wij Oluff Torkel sonn Fougde öffuer Daala, och Ingeuald Diekne, Vnderlagman öffuer wess mannelandh och Daala, och Iwarde Tomesonn Herres Höffdinge öffuer Dala ewerdeliga med wårom Herra. Det skall allom mannom witterligt wara, så them som effter kunne komma, som them som nu äro, att enn Deell aff Tuna Sochnn, som äre Desse Fierdingar som Her effter nempnes, Gylle Fierdingh Tiernnbyge Fierdingh Forsbygge Fierdingh, och Amundsbergz Fierdingh, och alla Floda Sochnn, Haffde ena stoora osemio och käro emil lan them, som war om there skoghe och uth wägar i sma liur skogom, Då war der emellan först nernt enn ägande synn, och sedhan them änn t eij samde, tå nemdes ther imellan enn Landzsynn, som är

thesse här effter nembde som är Anders i ååll, Laurentz i Mortanbergit, Jonn Fastarfue i Hedeby, Halward i Tybele, Gudhfast i Glistiernom, Säbbe i Suderåås, Jöns abiörnsonn, Oluf i Fäklemyra, Rope i Tyllom, Anders i Bäрге och Päder i Hollom, t wittnadhe the och sworo, att the emillan thesse för nembde Tuna sochnn, Gagne sochnn, och Flooda Sochen, ingen Råå eller röör i någon motto emillan them finna kundhe, haske (!) i gamblo forno Häffd eller nyo, Då the dett funno å alla sidor, att the inge råå eller röör emillan sikh funno, tå kommo the till Tuna af allom förnembdom sochnom i vår nerwarelse i thenn tima nu är, och giorde ena sāmio och stadga them emillan, i så motto, att huar i sinn stadh å alla sidhor skall sijna gamla fårna heffdh beholla there **Sälje bodhar**, the giorde äro och stöör omstungen äro, ty gammalt oc funt (!) emillan them varit haffuer, och sedan skolle the å alla sidor näffuer skogh, timber skogh, fiskewattn, ege niuta och fara huar medh annan, Förty the äre i alla motto emillan them oskifft, och sedhan wordo the öffuer ens medh willia och berådde modhe å alla sidor at huar någor gammall breff emellom förnembda Sochnar finnas kunde, the skola å alla sidhor dödhe warda och wilkorade the sikh å alla sidhor medh willie och berådde mode, thet förnembde Stadge Skall obrodzligen hållas i alla motto, så ingen mere efter thenna Dagh skall thenne förnembde stadhga hindra eller quālia . In cuius rej testimonium et firmiorem recogni tionem sigilla nostra presentibus sunt appensa. Datum Tuna Anno Domini it tusende try hundrade ottetiyo sex Feria tertia ante festum beatæ Cathe rinæ virginis.

Angående denna tvist mellan Gagnef, Floda och Tuna sägs i mittpartiet att: ... ingen rå eller rör (gränsmarkeringar) i någon måtto emellan dem kunde återfinnas, varken i gammal forn hävd eller ny, då de detta fann på alla sidor (båda sidorna av konfliktens parter), att de inga rå eller rör emellan sig fann, då kom de till Tuna av alla förnämnda socknarna i vår (lagmännens) närvaro i den timma som nu är, och giorde en sāmja och stadga dem emellan, i så måtto, att var i sin stad (på sin plats) på alla sidor skall sina gamla forna hävd behålla deras Säljebodar, de gjorde är och stör omstungen är, ty gammalt och fornt emellan dem varit har, och sedan ska de på alla sidor näverskog, timmerskog, fiskevatten, äga och njuta ...

Skogstvisten i Ore år 1325-1456

Denna skogstvist är känd genom brev vilka utfärdades åren 1325-1456. Tyvärr finns inga detaljer som anger vad de tvistande hade för avsikter med sitt ägande. Allt som nämns är "skog och fiskevatten", men området ligger så långt från de som tvistades hemorter att det knappast rörde sig om behovet av timmerstockar eller möjligheten att kunna fiska. Mer troligt är att skogen användes som bete vid fåbodvallarna. Tvisten fortsatte till 1614.

I Svenskt diplomatarium finns två snarlika breven som skrevs den 25 febr 1325 (I *Diplomatarium Dalekarlicum* är de daterade till 15 april 1325) samt medeltida avskrifter på svenska av det ena av dem som var skrivet på latin. Den förstnämnda av de två breven är inte bevarat i original utan en avskrift daterat den 19 sept 1456 och det har följande lydelse.

Brev 1, avskrift 1456 (SDHR 2497)

Magnus Finvidsson, domare i Dala hundare, avgör en tvist mellan Olof och "Hallander" i Leksands socken å ena sidan och Hal(ward), Björn och Johan i Orsa socken å andra sidan rörande skog belägen mellan de båda socknarna. Efter nämndens utlåtande dömer utfärdaren skogen tillhörig Olof och "Hallander" med arvingar. De tolv i häradsnämnden är Gudfast i Tibble i Leksands socken, Grimolf i Tuna, Rander (i Tuna), Stenbjörn i Härad, Fröger i Ål, Olof i Gagnef, Torbjörn i Gröntuv, Lars i Mjälga, Tolver i Mora, Gidbjörn i Igelbäck i Leksands socken, Erling i Sold, Jöns i Färnäs i Mora socken.

Alle the nærwarande scriffth see helsar iac magnus finwidason æwerdelika med warom herra witterliget ware allom mik haffua aatwakteliget skodhat ena langliga deelo imellen tessa som hær effter scriffthas sasom ær olaff och hallander i lexands sokn på enæ side och hal oc biorn oc nils i orrssa sokn på then andra side om en skogh liggande millen forscreffna sokna, huilka delo heredz nampden skildo sa thera imellen at hon w[ardt..... aff or]seboor at forma olaff oc hallander hörde skogen til med rætto oc alla sanind tha iac horde att ej rættare fans æn som næmpdemænnen witnade effter yterste lagha wtletanz tha domde iac forma olaff oc hallander i lexands sokn skogen til och there arffuom [til] æwerdeliga ægho thesse XII såtho, i næmpdenne aff heredeno gudhfaster j tybbele i lexand sokn grunolffer i wona ramunder ibidem steenbiörn i heredeno fröger i aall olaf i gagnæff torbiörn i gröna tulöö laurens j myelgom tolffuer i morom, torbiörn i ygelsbæk i lexand sokn herlingr i sold pute i fyrnæs i mora sokn Scrifuit arom effter war herras byrdh M CCC XXV manadagen nest effter wita sondagh Til mere wisso och vitnisbyrdh henger iach mit ijncigle with thetta breff.

Kommentar: Här nämns inte Ore socken utan endast skogen som de tvistade om.

Brev 2 på latin

Magnus Finvidsson, domare i Dala hundare, dömer efter Dalalagen i en tvist mellan Olov och Halvard å ena sidan, och Björn och Johan å den andra, om "Ore-äng" och en skog, varvid de tilldömes Olav och Halvard från Leksand.

Omnibus præsens scriptura cernentibus Magnus Finwidson salutem in Deo sempiternam. Noverint universi me contentionem divisisse inter infra scriptos, videlicet inter Olaum ex alio latere, et Halvardum, et Beronem et Johannem, alio latere, in parte Oradum, per sylvam quandam diligentissime perspexisse, et dictis lateribus præsentium scilicet Olavo et Halvardo memoratam sylvam, secundum censuram legum Vallensium indicasse sibi suisque hæredibus perpetuo possidendam. Scriptum sub sigillo meo Anno Domini MCCCXXV. feria secunda proxima post Dominicam carnis primæ [d.v.s.: carnispriuii].

Brev 2, en tidig och mycket dålig översättning till svenska

Texten enligt *Diplomatarium Dalekarlicum* (del 1, brev 12) som utgått från en gammal kopia på svenska, som är mycket dåligt översatt enligt Svenskt Diplomatarium. Därför är återgien på ett ålderdomligt sätt (nedan med någon justering i enlighet med originaltexten):

Allom dem som detta bref hender att förekomma, önsker iagh Måns Finvidsson widh helssa i Gudi, skal alla wara wetterligitt, migh hafwa åtskiltt ena trätö, emillan Olof i theem, ena parten och Halfwarder och Björn och hans, i then andra parten, i Orhre äng, och över en skog granneligen ransakadom, om samma partt, och effter Dalelagen, tildömde Olof och Halfuarder, och deras erfuingar till efwerdeliga egor, wnder mitt signete, anno 1325 andre effter fastelags söndagh.

Kommentar: Här nämns "in parte Oradum", eller "en del av Ore socken, vilket kan syfta på det äldre namnet Oreth som här tolkats som Ore-hed eller Oreäng. Där låg skogen som de tvistade om.

Brev 3 daterat 4 december 1442 är troligen en följd av denna tvist från 1325 samt den avskrivna kopian som vidimerades år 1456.

Enligt *Diplomatarium Dalekarlicum* (del 1:96) har brevet följande lydelse. Observera att texten är hämtad från projekt Runeberg där den har digitaliserats med OCR-teknik, vilket innebär att det finns ett flertal felaktigheter tecken i texten, vilka dock har justerats nedan i enlighet med den tryckta versionen.

Lagmannen Carl Bonde Thordssons Dombref i en tvist emellan Rättwiks Socknemän, å ena, samt Orsa- och Mora-bor å andra sidan, angående äganderätten till skog. Copia.

Alla the som thetta breff höra eller see helsar iak karl bonde tordzson lagman ower wessmannaland oc dala kärligha mz gudhi Kungörandes at then tiidh jak lagmanztingh hiolt mz almoghanom aff Dala hærådhe ij österdala ij hætze ij tvna sokn Aar epter gudhz byrdh tusanda fyra hundradha oppa thy andro oc XL. tiisdaghen næst for sancti nicolaj dagh stodho skæligne mæn aff rättwike sokn som ær jon anderson. hal niclisson. swen hakonson. anders hakonson. niclis laurson a birkiom. olaff pedherson laurs ingielzarue. niels gislarson oc kærdhe til noghra mæn som byggia ij orssom som ær olaff ierpe oc hans medhielpare oc kærdhe oc til them som bo ij fvrænes sextung ij mora sokn aff alla rättawikx inbyggjare vegna at the hafdhe them affwaldath thera æghadela som thera fædher oc thera forældra for them hafdhe radhit. brukath. niutith oc styrt. oc giort kronone skat o scul aff wæl oppa sijuttan aar oc hundradha æpter thera breffs vtwisilse som the ther oppa hafua som magnus finvidhason vtgaff tha han hærætzhofdhinge war ower dala som han tygher oc beuisar mz sino brefue at han hafuir the for:da trættona förä atskilt mellom badha delana oc dömde them aff ræt ta wik til for:da æghadela som the trætto om epter landzlagh tha swaradhe the aff orssom oc mora thet at thet war thera fædherne oc at the aff rættauik hafdhe them oræt giort tha spordhe jak them aff orsa oc mora om the hafdho ther nogra beuisning oppa tha sagdhe the ja oc fingo fram eth breff som benkt niclisson ij wala hafdhe vtgifuith then tiidh han mins fadhers vnderlagman war oc ludde sua at the aff rættauik hafdhe them aff orsa oc mora oræt giort oc for thy domde han orsa oc morabomen the forrda æghadela til twart a moth them skælomen the aff rættauik hafdhe Nw ær mærkiande at jak mz flerom dandemannom beuisa kan oc maa mz fullom skælom. oc mz vtlette sannind at forrde benkt niclisson ij wala war mins fadhers vnderlagman aldrih ij fyritighe aar oc eij annar æn karl storkarsson forty hafue dandemæn got at märkia huilkom lundom the for:da aff orsa oc mora hafua thet breffuit

wunit æller mz huad aar han thet vtgaff thet brefue ær fiorton aar och tiugu gamalt som the hafua thesse æro the tolff som tha ij næmpdenne sato tha magnus finvidhsson them aff rættauik the æghadela tildömdhe ij hærådhenom som ær först gudfaster ij tybbele ij lexsands sokn grunolpher i twna romunder ibidem steenbiorn ij hærådhenom froger ij aal olaff ij gangneff torbiorn ij grönatuuo. lauris ij melghom ij tuna sokn. tolwer ij morom ibidem gibbiorn ij yghulbek ij lexandz sokn herlingher ij sold jonis ij fyriness i mora sokn Thetta ære nu the landzsyna mæn som herra steen pedherson nempde oc oppa the for:de trätto nu for fyra aar ij gagnefui ij ærlix manz nærwaru som ær herra karl knutson som tha rikesins höfvitzman war först benkt arwidzson ij swærdhasio. lauris ij drænaxarue ij wikom. jons esbiornason i naghlaraby ij tuna sokn jönis blomadanz ibidem ingebiörn ij gyllo ibidem jon erixson ij grönatuuo ij gagneff sokn biörn ij moe ibidem gibbiorn ij aals sokn stenbiörn ij stampnesi ibidem niclis ij synnanöö ij torsangs sokn. henrik hakonson ibidem olaur ij holm ij tvna sokn Thenne forrde landzsynamæn fingo aldre afsægha laghligha oppa laghtingom eller hæratztingom som laghen wtuisa vtan waro altid fratrængde aff them orsbomen oc morabomen for then skul at the vildo sant sighia vtan nw soro atta aff them landzsynamannomen oc jak edde them oppa laghmanztingitt som lagben vtuisa oc badhe sik sa gudh hielpa oc al hælghon at the aff orsom oc mora hafdhe them aff rættauik orætt giort badhe ij aker oc æng skoghom oc fiskewathnom til en storan fordærueliken skadha Nw ær mærkiande at gamul ra oc röör æra mellan rættauik oc orsabomen oc morabomen Forsta ænda raan hether halgharenabergh. oc tædan ra ræt ijn ij delafors. oc sa ra ræt tædhan ijn ij limiskær oc swa ra ræt tædhan in til monilda tiærna. oc swa ra ræt tædhan in ij gardhstona oc sa ra ræt tædhan in ij sweghemyreberg oc swa ra ræt tædhan in ij vtkostok oc sa ra ræt tædhan in ij vtkobergh oc sa ra ræt tædhan ijn ij aermot oc ther mötir lexandz sokn oc hon skil mora oc rættauik ath oc sa ra ræt tædhan in ij ændzskyær thet ær ra mellan lexand oc mora nordhan silghis sio oc fra ændzskyar ra ræt twært owir silghis siö in til tellanes oc sa ræt tædhan in ij lemaflenabergh Thænna for:da ra oc röse skilia orssa oc rættauik, mora oc ræt wik, lexand oc mora ath ther epter sköt jak thet ærendith til the tolff som nw ij nempdinne satho oppa laghmanztingith oc sporde jak. them ath oc badh at the skuldo ranzaka oc hielpa at rada thet bezsta ij thetta ærindit, tha sagdho the at epter thet at rættauikz soknamen hafdhe eldre bætre skæl oc wissare epter thera breff vtuisilse, oc epter thera eed som nw sidharst soro for mik oc epter allis thera bezsta samwit oc skæлом som them gudh vnt hafuir oc alle vtlette sannindh tykte them skælight oc rætuis wara at them aff rættauik bordhe fa thera æghadela ijgeen, ther epter spordhe jak them aff orssom oc mora aat om the wilde wædhia moth mik eller nempdine, tha sagdhe the neij. oc sprungo wredhe wt ath durren tha dömde jak them for:da inbyggarom aff rættauik thera æghadela til ijgeen oc aff huarjom thera XL mark til treskiptes som them haffua thera æghodela afuällath oc them aff rættauik thera skada ijgeen innan sex wikur widh mins herra konunghs oc rikesens radh aff Suerike hardasta plickt næpst oc hemd oc forbiudhe jak nokrom oc allom, them aff rættauik epter thenna daghen hær a moth hindra eller quælia widh plikt som för ær sagdh. oc sex mark for min laghmanzdom Thesse saato ij næmpdene pæder ingewalzson ij sebbiörnarffuaby. pedher laurisson ij skomsarwaby. lauris ther samma

stath. essebiörn ij dalse. lauris aff bæsnom. nisse skræddare. bænkt widh æluena. olauer vnge ij torsang. raguaster ij tyllom. biörn ij andrakabynom. jönis rankilson. benkt arwidzson ij swærdhasio. ion erixson aff gangneff Scriptum anno. die. loco ut supra Jn cuius rei testimonium & firmiorem certitudinem sigillum meum est appensum.

Domböcker under 1500-talet

Det finns inga domböcker som sträcker sig ner till medeltiden, men det finns uppgifter om fäbodrar som hänvisar ända dit. I övrigt finns många omnämnan- den från 1540 och framåt. Flera av dem hänvisar tillbaka i tiden, men det är svårt att säga hur mycket.

Ting i Gagnef, 1544 "måndagen näst före midfastan" - En syn av en fäbodrar i Nordanåker.

Tesse äre the ßynemend ßom skulde ßyna Nijlße Fäboder
j Noordanåker, Lasse Jåpß j Moo, Peder Nijlß j Byörkebergh
Mattes Jonß j Häredt, Peder peerß j Stamnäas, Jöns olß j Tor=
bergha, Lekare Jons, Oloff werckmestere, Joghhen niilß* i grön *osäker läsning
töwa, Peder j Sefarebodha, Oloff erickß j Seffarebodha Vteby
Jons i By, Hans j Säll
(Hela Dalarnas tingslags häradsrätt (W) AI:1 (1544-1559) Bild 440 / sid 21;
v222728.b440.s21)

Ting i Mora, 1545 (11 febr - 18 mars) - En "sommorbod" benämnd Henrikeberg, som Lasse Olofssons fader hade köpt för 6 mark.

Kom for retta Oloff Henrickß j Fagstaadh j Tuna sockn
och talade till Lasse olßon j Bonäas vm ena Sommor bodha
benemd. Henricke bergh, hwilka bodhar Lasse olß ffader hade
köfft aff Oloff Herickß ffader ffor 6. marc peninger. Jach* loot *Jag = häradshövdingen
thz till Nemdene ranßakar, thz the ranßakade och for ßanna
funno adt the bodhar wåre icke Laaghleggha ßålde eller köffte
och effter ingen moot migh eller Nemdende weddia wilde
domde jach ßamma bodhar Oloff Herickß till och Lasse olß
ßijna peninger, ighen, och skall lasse olß göra ther ingen ßå
godh huus ßom ther wåre tå hans fader kopte the boder
(Hela Dalarnas tingslags häradsrätt (W) AI:1 (1544-1559) Bild 480 / sid 25;
v222728.b480.s25)

Ting i Gagnef, 1545 den 25 mars - Mikael Nilsson i Nordanåker och talade angående en syn som 12 män hade gjort 1544 där han fick gå ifrån en fäbod.

Kom ffor retta Mickell Nijlß i Noordanaker och talade på
Syyn ßom 12 men gingo Anno 44. och ßynte honom j frånn
ena ffäbodhar. och ther emoot wadde han vnder en Laghmanß Syyn
(Hela Dalarnas tingslags häradsrätt (W) AI:1 (1544-1559) Bild 530 / sid 30;
v222728.b530.s30)

Ting i Leksand, 1548 den 19 mars - Nils Mårtensson i Tunsta anger att hans farfader hade sålt en fäbod för en sked om 5¼ lod (68 gram silver), men eftersom ärendet var så gammalt kunde det inte prövas.

Kom för retta Niils Mortenß i Tunesta och talade till Anders Erickß å hörenom vm ena ffäbodhar, som Nijlße Fader ffader Balt hadhe Anderße ffadher, doch wiste ingen thera huru mykydt for the bodhar vt:t* waar, icke heller mintes någer dera, vtan alenaste Anders ßadhe adt hans gaff uut ena Skedh vm 5 loodt och 1. kwinthine* i wänegåff:o och adt Anderße ffader hadhe två reßor vpbyggt samma Fäbodhar, Jach Loot thz till Nemdene the ßwarade adt thz ärendet waar ßå gammalt thz ingen kunde ther vm några ßanning vtleta, ther fföre må hwar bliff:e wider thz han j Handom haff:r will icke Nijlß thz ßå för ßökie ßigh in for enn höghre rett, effter nemdenes ßwaar ginge aff till adt forlijka ßegh

*utlagt / utbetalt etc

*1 kvintin = 1/4 lod

(Hela Dalarnas tingslags häradsrätt (W) AI:1 (1544-1559) Bild 1550 / sid 132; v222728.b1550.s132)

Ting i Gagnef, 1549 den 8 april - Ödgerd i Kyrkbyn i Gränges socken talade till Nils Olofsson i "Lynne" i Gagnef angående en fäbod liggandes i "Bastemoor" som Ödgerds fader hade röjt upp. Då svarade Nils med sina grannar att goda män hade lagt dem emellan att Ödgerd skulle ha 1/2 läst järn för röjningen, men han ville inte uppbära järnet. Därför sattes järnet i Gränges kyrka i tre år, men sedan togs det i förvar av fogden. (*Bastbergets fäbod ligger 15 km söder om Mockfjärd. En halv läst järn motsvarade ungefär 6 tunnor och var värt 32 mark eller 256 öre. Vid den tiden värderades ett dagsverke till 1 öre.*)

Kom för retten Ödgärd j Kyrkebyn j Greng Sokn talade till Nijls Olß j Lynne, medt flere hans Någranar* vm ena ffäbodha liggend j Bastemoor, Hwilka ffäbodhar Odgärd ßade ßin ffader vprödt haffuer. och fick der aldrig lijka ffore Tå ßwarade Nijls olß medt ßinno grannor adt godha men hadhe them Lagt emellom adt Odgärd skulde haffue ½ lest Jern för Rödninge, och han wille Jernedt icke vpbära derffore ßattes det j Greng kyr kio och stoodh der j Try år, ßedan togh det Fougden Lasse perß på Konung Majestäts Wegna och skoot Nijls olß adt Lasse Jesperß haff:r det j ßin Dombook, han hadhe sagt Ödgärd det j ffrån, ßattes det vp till desß Lasshe Jesperß bliff:r der vp vm fråghader

*någranne = grannars grannar

(ArkivDigital: Hela Dalarnas tingslags häradsrätt (W) AI:1 (1544-1559) Bild 1630 / sid 139; v222728.b1630.s139)

Ting i Rättvik 1550 den 4 december - Hustru Brita ville behålla den fäbod som hon och hennes make hade byggt på röjd mark.

Kom ffor retta H. Brita i Glistierna och spord fföre vm hon måtte beholla den Affling ßom Henes bonde gaff Hene ßom war ena ffäbodhar ßom de hadhe ßiel= we vprödt aff Markene och enn Rog ßwedt medt enn Lithen stwffw i Girßa hwilkidt Sack och Nemden Ran= ßakadhe adt han måtte gora der aff hwad honom teckes effter ßom det ståår i Joordebalkenn i deth 9. cap.

(Hela Dalarnas tingslags häradsrätt (W) AI:1 (1544-1559) Bild 2060 / sid 183; v222728.b2060.s183)

Ting i Gagnef, 1550 den 28 december - Jöns Persson i Gålum och talade till Erik Andersson i Kilom om en fäbod som hans hustrus fader Jöns Larsson i Gårdom hade uppröjt och satte där hus uppå. Blev så hennes farfader och fader döda, hade då hennes moder det i tre år. Sedan gick Erik i Moe och länsmannens söner Olof Jönsson och Arvid i Sande och brände upp alla husen.

Kom ff R. Jons *perß* j Gålom och talade till Erick *Anderß* i Kilom vm ena ffäbodhar. ßom hans hust:v ffar Jons Laarß j Gårdom hadhe vprödt och ßatte dher huus vppå och hadhe dhz enn tijd Lång, bleff ßå *hennes ffader ffader* dödh och *hennes ffader* hadhe ßå *hennes moder dhz* j 3. år Sedhan gingo Erick å Moe och Länßmadnens Söner Oloff Jönß och Arwedth j ßande och brende vp all hußenn Dher öff:r nemde Jach Sex menn adt ranßaka huru dher waar ffaridt fram, Då ßadhe dhe ffor retten adt Jons *perß* hust:v Fader hadhe deh vprödt och hugghz der stora Skogher aff och ßyntes grant hwar Hußen haffwa ständeth, der aff ther Laagh Jordan Ödhe j 3. år, ßedhan ginge the Brende Mestares till och Ägnade ßigh alla Jordene, och denna wård Offwermaghar denn tidh, Sades ßå C effter denna ranßakann *samma* bodhar till och gora Crhonone der rett aff
(Hela Dalarnas tingslags häradsrätt (W) AI:1 (1544-1559) Bild 2030 / sid 180; v222728.b2030.s180)

Ting i Leksand, 1552 den 8 december - Jogen Olofsson i "Mielien" gav tillkänna att hans styvmoder, hustru Marit, har honom fräntagit några nyröjningar som hans fader uppröjde på hans moders hemman, och hade även hans fader uppröjt en fäbod medan hans moder levde.

Till minnes Joghens Olß j Mielien gaff migh tilkena adt hans Styffmoder. H. Mariedt, haff:r honom jfrån någhon nyrödning ßom hans ffader vprodde på hans Moders Heman, Och hadhe hans Fader vprödt ena Fäbohar medhen hans Moder leffde, och æff:r han ßå ffore adt hans Fader gaff honom *samma* Rod Affling
(Hela Dalarnas tingslags häradsrätt (W) AI:1 (1544-1559) Bild 2440 / sid 221; v222728.b2440.s221)

Ting i Orsa, 1558 den 10 januari - Erik Olofsson på Oret ("Orhed" i Ore socken) kungjorde att han hade byggt en fäbod i Hälsingeskogen, varpå Olof Skomakare i Boda svarade att han hade bytt till sig den skogen vilket skulle bli rannsakat.

Kom fför Retten Eric olson på orett och kunug giorde att han hade gjort sina ffäboder in på helsinge skogen, suarade oluff skomar i Bodom att han hade bydt sigh sama skogh till iffrå hel singe landh huilket ärende så Ransakadz mz stämdene att om te icke kunna fförlikas skulla *samma* Erick Olofson tadan igen.
(Hela Dalarnas tingslags häradsrätt (W) AI:1 (1544-1559) Bild 2850 / sid 262; v222728.b2850.s262)

Fler domböcker och övriga källor

Under 1600-talet kallas de i somliga fall för gamla, eller att de funnits sedan urminnes tider, eller att man hänvisar till gammal hävd när det gällde markrättigheter. Vissa av dessa lösa tidsangivelser bör syfta på medeltiden.

Dalarnas domböcker AI:1, 1544-1559 (sidorna 43v, 69)

Ett av de äldsta belägget gäller en fäbod i Grindebäcken i Tuna socken, vilken såldes 1546 av Eskil i Holm som hade köpt den av Måns i Hyttine, som i sin tur hade röjt platsen och byggt den. Således bör den ha tillkommit allra tidigast 50 år tidigare, men den kan också ha varit tämligen nybyggd.

Tingsprotokoll 1643, Rättvik / Leksand

(Denna hänvisning bör avse Österdalarnes tingslags häradsrätt, volym AI:9-10 (1643), för Rättvik eller Leksand där fäboden Ärtled ligger, men det kan inte återfinnas)

Angående Ärtleds fäbodlar lär följande vara skrivet: "fäbodarna äro gjorda för många år tillförne och somliga för 300". Detta påstående gör gällande att en del av fäbodarna tillkom strax före digerdöden.

[\(Bror Lindén, Dalska namn- och ordstudier gällande särskilt Mora tingslag och Österdalsområdet. 1950. s 42,n 3\)](#)

Stadga, 1425

Ärkebiskop Jöns Håkansson utfärdade en stadga år 1425 rörande prästernas rättigheter. Här sägs att bönderna i Hälsingland flyttade sin boskap mellan olika bol. Vad begreppet bol avser, framgår inte, men beskrivningen stämmer med bodland.

[\(Gunnar Bodvall, Bodland i norra Hälsingland. 1959. s.43\)](#)

Prästen i Orsa, 1615

Som en förklaring varför det ansågs vara omöjligt att sammankalla allmogen under sommaren, påstod prästen i Orsa år 1615 "att om sommaren är folket, som arbeta orkar, till 5, 6 och 7 milars väg bort på kölmarken och sina fjärran liggande fäbodlar"

[\(Myrdal & Söderberg, Kontinuitetens dynamik: agrar ekonomi i 1500-talets Sverige. 1991. s 228\)](#)

Landskapshandlingar, Dalarna, tiondelängd för år 1569

Fäboden Axi (Acksi) nämns bland dem som betalade tionde i Mora socken år 1569, vilket antyder att det var en hemfäbod, såvida det inte var en blandby med året-runt bebyggelse. Här fanns 15 fäbodgårdar i mitten av 1600-talet.

Allmogens besvär, 1583

Bönder i Norrbo och i Forsa socknar i Hälsingland hamnade i konflikt med varandra sedan de gjort ett ägarbyte samt blivit bortdrivna från bodlandet Halleboda, som "de och deras förfäder brukat samma bodeland i väl tvåhundra år". Denna datering leder ner till tiden strax efter digerdöden.

[\(Ingvar Jonsson, Fäbodbebyggelsen i Hälsingland. 1964. s 163\)](#)

Älvsborgs lösen 1613, ödegårdsutredningen 1620 i Medelpad

I samband med böndernas betalning av extraskatten Älvsborgs lösen 1613 som pågick i sex år (1613-1618) var det många bönder som inte hade råd att betala full skatt. I bland annat Medelpad fanns det ödehemman på samma sätt som i många andra bygder vilka Kronan ville ha bebodda för att få in mer skatt. Av det skälet gjordes en sammanställning av ödegårdarna samt med en

kortfattad inledande text som nämner att de använts som fäbodrar av bönderna under mycket lång tid, varefter uppräknigen börjar.

Den andra av de två texterna om att bönderna använde ödegårdar som fäbodrar.

Den inledande texten till uppräknigen av ödegårdar i Medelpad, vilka sägs ha varit öde i många mansåldrar och därför användes som fäbodrar för hö och mulbete om sommaren. Om man med "många mansåldrar" menar mer än hundra år så hamnar man i en tid som fortfarande vara hårt drabbad av folkminskningen som uppstod under främst den andra halvan av 1300-talet när digerdöden och de efterföljande pesterna drog fram. Således bör dessa gårdar ha blivit öde runt 250 år tidigare, alltså under 1300-talet, och varit nyttjade som fäbodrar sedan dess.

Deße effter:ne Ödes godz i Medelpad haffue ingen i Månge Mansåldrar besittit, Vthan Bönderne Bruke them till fäbodställee, för hö och Mulbett om Sømmaren, Och åhrligen göre ther af skatt och skuld, huilka godz icke förskulle till en fierdepantt emott skatten the göra, Ty skogen som tå war mäst lagt Skatten på, för the herlige Skin= uarur tå finges, Then bruka nu finnerne, och wij hafue ännu Skatten Quar, Och huem Sielfue godz skulle gå och såthinn ifrån, Ähr thz slätt vthe med

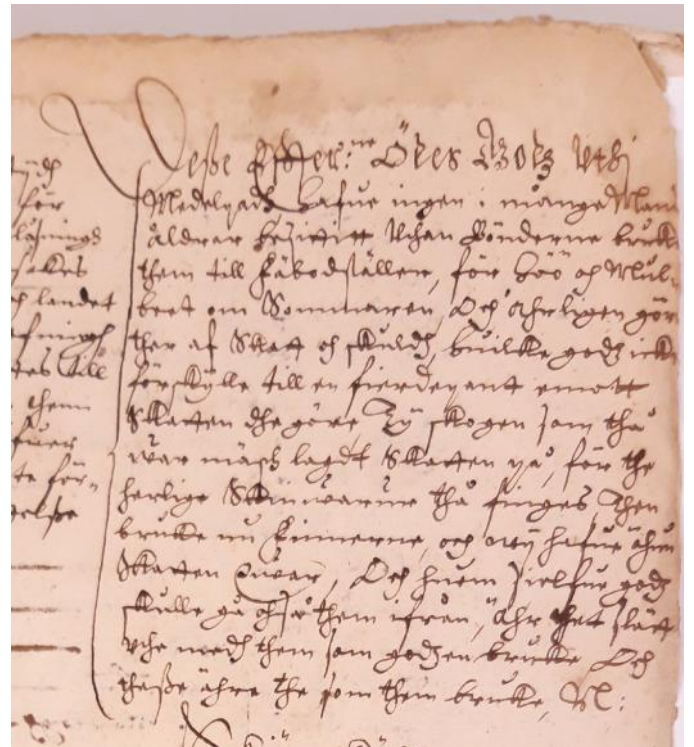
them som godzen Bruke, Och theße äre the som
them bruka, Nemligen

(Riksarkivet, Älvsborgs lösen 1613, Kommissariernas m.fl. räkenskaper för den
lokala uppbörden av Älvsborgs lösen, SE/RA/5117/IV/56 (1620-1622); bild 75; bildid
A0066061_00075)

Motsvarande text i en annan volym:

Deße Effter:ne Ödes Bolz Vthj
Medelpadh hafue ingen i många Mans
åldrar. besittitt Vthan Bönderne bruke
them till fäbodställen, för höö o[c]h Mul=
beet om Sommaren, Och Åhrligen gör
ther af Skatt och skuldh, huilke godz icke
förskylle till fierdepant emott
Skatten dhe göre Ty skogen som thå
war mästh lagdt Skatten på, för the
herlige Skinwarur thå finges, Then
bruke nu finnerne, och wij hafue ähnu
Skatten Quaar, Och huem sielfue godz
skulle gå o[c]h såthenn ifrån, ähr thet slätt
vthe medh them som godzen bruke, Och
theße ähre the som them bruke, N:

(Riksarkivet, Älvsborgs lösen 1613, Kommissariernas
m.fl. räkenskaper för den lokala uppbörden av Älvs-
borgs lösen, SE/RA/5117/IV/56 (1620-1622); bild 98;
bildid A0066061_00098)

Sammanfattning

Redan på 1540-talet finns uppgifter om fäboddar från Umeå i norr till Gagnef i Dalarna i söder. Detta visar att spridningen var avslutad, och ingalunda nyss påbörjad. Eftersom det inte finns någon känd orsak till denna spridning är det svårt att hävda att det skedde strax före 1500-talet, utan det är mer troligt att fäbodväsendet var något naturligt redan vid den omfattande kolonisationen av norra Sverige under järnåldern.

Näset - blandby med fäbod och bondgårdar

Det finns några platser i Ore socken med obesvarade frågor och som kan antyda övergångar från fäbodlar till året-runt bebodda bondgårdar och vice versa. Det gäller det geografiska begreppet Oret inklusive byn Boda samt byn Näset och några gårdar vid namn Ärtetjärn, Risberg och Sefaståsen. Några konkreta svar är svåra att få fram, men väl ett underlag för diskussion och funderingar. Om detta har jag skrivit i häftet: *66 - Ärtetjärns fäbod och bygden vid Oresjön*. Nedan följer några tillägg till denna fråga.

Blandbyar

Ofta tänker man sig att hemgården hade en fäbod ganska nära, varför de också kallas hemfäbod, samt att man hade ytterligare en fäbod längre bort, den så kallade långfäboden. Vissa bondgårdar hade både två och tre fäbodlar, men det var också många som bara hade en enda, fast i så fall mestadels en långfäbod. Detta leder till en bild där byarna låg på de bördigaste områdena och fäbodarna på skiftande avstånd därifrån och i riktning mot de karga skogarna.

Vad som bryter tvärt mot denna generalisering är blandbyarna, som bestod av dels vanliga bondgårdar, dels ett visst antal fäbodgårdar. Dessa bondgårdar brukade dock aldrig ha egna fäbodlar, vilket kan tyckas vara märkligt med tanke på de allmänna påbud som utgick från sockenstämmorna att alla skulle ha sin boskap på fäboden under sommaren.

Två exempel

Ett typiskt exempel är Björkberg i Leksands socken, där ökningen gick från 3 bondgårdar år 1539 till 19 bondgårdar på 1820-talet. Sistnämnda år genomfördes storskiftet och då fanns även 2 fäbodgårdar i byn, vilkas ålder är fullständigt okänd. Likaså är det oklart hur blandningen har uppstått. Sannolikt har utvecklingen varit likartad med Hedsåsen i Rättviks socken, som man anser är nämnd redan år 1320, men under namnet Orningsås. Då bodde en man här vid namn Kettil och han var sannolikt året-runt boende. På 1830-talet hade Hedsåsen 26 fäbodgårdar som främst ägdes av bönderna i den närliggande byn Lerdal, samt 3 bondgårdar som beboddes året runt (2 hushåll runt år 1750; 4-8 hushåll runt år 1685-1695; 4 hushåll år 1645-1650; 6 hushåll år 1565). Vanligen ökade antalet hushåll väldigt kraftigt i samtliga byar i socknarna runt Siljan, men blandbyarna blev ett säreget undantag. Bondgårdar i blandbyarna ökade något under 1500-talet och till 1600-talet, för att sedan minska och ibland upphöra helt, medan fäbodarna ökade från 1600-talet och framåt. Somliga forskare anser att blandbyarna allra först var fäbodlar och sedan fick en fast befolkning som dock minskade under 1700-talet, möjligen i samband med att jordbruket utvecklades och dessa platser inte längre dög. Andra anser att de började som fasta bondgårdar som av okänd anledning successivt blev fäbodlar under främst 1700-talet. Den stora skillnaden mellan dessa åsikter är vad som skedde före 1500-talet, vilket är omöjligt att avgöra.

Fäbodarna Näset och Torsmo

Näset och Torsmo år 1663

Näset och Torsmo nämns som fäbodår år 1663. Båda dessa ligger till skillnad från de flesta av fäbodarna i Orsa och Ore socken alldeles vid sjön Skattungens strand och inte alls djupt inne i skogen. Torsmo ligger på den norra sidan av sjön och ungefär 5 kilometer från Skattungbyn som ligger strax väster om denna sjö och på den södra sidan om Oreälvens utlopp och fortsatta fåra. På motsatta sidan om Skattungens, rakt österut, ligger byn Näset.

Torsmo var enligt Kronans rannsaking år 1663-1664 ett fäbodställe för 15 bönder i Skattungbyn och Åberga i Orsa socken, men sedermera blev det en by med permanent befolkning. Detta skedde enligt kyrkböckerna först år 1880, varvid 15 bondgårdar fick hemorten Torsmo istället för Skattungbyn, men redan på storskifteskartan från år 1875 finns alla dessa fullvärdiga bondgårdar inritade, men här finns inga fäbodår, så denna förändring måste ha skett långt tidigare.

Utvecklingen i Näset var betydligt mer komplicerad. Här nämns ett fäbodställe för 4 hushåll år 1663, men av dem som står skrivna som ägare kan varken hustru Ingeborg, som dessutom uttryckligen sägs ha bott i Näset, eller de tre övriga återfinnas bland de samtida skattebetalarna.

Kronans rannsaking om bland annat befintliga fäbodställen år 1663-1664 nämnder följande personer:

Torsmoo 1 Fäbodhställe,
hwilckedt
Michell Erichson i
Skatungebyen,
Erich Anderson ibidem,
Rärs Erich Anderson ibidem,
Hans Joenson ibidem,
H:o Anna Enckia ibidem,
H:o Cherstin Enckia ibidem,
Blicka Cherstin Enckia ibidem,
Mårtz Brita Enckia ibidem,
Lars Joenson i **Åbergia**,

Jugan Joenson ibidem,
Erich Erson ibidem,
Håll Andhers Anna Enckia ibidem,
Jöns Oloffson ibidem,
Elin Enckia ibidem och
Olof Niellson ibidem.

Näsedt 1 Fäbodhställe, hwilckedt
H:o Ingebårg i Näsedt,
Goth Mattz Oloffson i Skatungebyen,
Andhers Anderson ibidem och
Anna Kulla ibidem brucka.

I listan över vallhjonen i Orsa socken år 1687-1692 nämns varken Näset eller Torsmo, men här nämns endast en av Skattungbyns övriga fyra fäbodår vid namn, vilka alla låg på den södra sidan om sjön Skattungens. Åtminstone Torsmo bör ha använts som fäbod till dess bebyggelsen omvandlades till bondgårdar.

Kartor, gränser och ägare

Kartan över Ore socken år 1672

Tydligt blev kartritaren i Ore år 1672 förvirrad när han skulle lägga in en prick per gård för att visa socknens bebyggelse, för när kom till Näset så hade han inte ens brytt sig om att rita klart den delen av socken. Inte heller kände han till hur stor byn blivit, så han nöjde sig med en enda prick, alltså en enda gård. Dessutom placerade han den några kilometer fel och ganska nära Tillhed. Orsaken till denna osäkerhet får möjligen sin förklaring genom den gränstvist som blossade upp knappt hundra år senare, se nedan. Någon motsvarande karta finns tyvärr inte för Orsa socken.

Gränstvisten åren 1753-1770

Efter en gränstvist mellan bönderna i Ore och Orsa gjordes en preliminär gränsdragning mellan socknarna 1754, från söder till norr. Det skedde efter Orebornas krav sedan de hänvisat till råmärken som gällt sedan gammal tid. Följden av deras påstående blev att några av Orsas fäbodmarker söder om sjön Skattungen hamnade i Ores socken, vilket alla förstod var omöjligt. Därför tvingades de redovisa och framföra bevis angående de påstådda råmärkena, men ingen av dem som kom till tinget. Istället berättade Orsaborna att de sedan gammalt hade haft fäbodmarker i bland annat Näset. Detta påstående visar också att fäboden Näset inte kan avse Ivarsnäs, som ligger nära Skattungbyn på en udde i Skattungen, och som inte har haft någon känd bebyggelse förrän i början av 1800-talet.

I beskrivningen som tillhör den preliminära kartan som ritades 1754 framgår det att byn Näset tidigare upptagits som fäbodställe, vilken ägdes av bönder i Orsa socken.

År 1753 d. 17 December förrättades Lagtima Häradets Ting med Orsa, Elfdahls och Ore Soknar uti Orsa kyrkioby, närvarande, som dom boken utwisar.

J anseende dertil at Konungens Befallningshafwande, genom utslag af d. 18 October sistl. (...)f wat skiäligit förbjuda afslutandet af den öfwerstående Roteringen och jemknings refwen i Orsa Sokn, innan rågågnen emellan berörd och Ore Sokn, blifwer af H: Landtmätaren Hög=achtad Melchior Ekström nästa wårdag upg(...) samt utrönt, under hwilkendera Soknar Rut=bergs, Grafbergs och Täckesbergs Fäbodeställen woro belägne, hade Orsa Soknemän blifwit föränlätne låta inkalla Ore Sokns inwånare til påstående lagsökning tima, och i följe deraf nu påstodo, at Ore Soknemän måtte namn=gifwa de råmärken som de förmente skulle wara skilnad Soknarne emellan, samt deras krafft och wärckan med giltige bewis bestyrka, med förbehåll at under Rättegången få företa hwad til sakens uplysning kunde tjena och deras rätt rärde, samt at njuta wedergäld=ning för all igenom denne twist förorsakad kostnad af tidhens utdrägt. Til bewarande häraf androgs genom en af åtskillige Ore Sokneboer undertecknad skrift, at det skul=

le wara tid nog at draga denne sak in för rätta, om Karterne wid landmätare förrättningen ey kunde komma öfwerens, hwarföre de denne gången uti något vidare swaromål sig icke kunde inlåta. Å Orsa Soknemäns sida anfördes, det enligt 1663 års skiedde ransakning här wid tinget skulle **ofwannem = de fäbodas jemte Näsbyn eller de så kallade fäbodas icke wara under Ore Sokn nemd, eller uti de författade jordeböcker, seder = mera under samma Sokn uptagen, til närwarande tid, utan desse fäbodas altid legat med skatten til Orsa, och derunder warit uptagen**, hwarföre påstods, at ifrån Änderåen, draggröset å Söder, och Köfwer håll i norra änden skilnaden måtte gå til så kallade gatebro wid allmannalands vägen, eller annorstäddes, så at ofwan = nemde fäbode lägenheter och egendomar måtte komma under Orsa Sokn, men deraf wederparterne, med sådan rågång icke skulle wara nöjde påstods deröfwer få hålla syn. Å Ore sidan war ey vidare at swara, än hwad redan anført woro, och at de wid kardtmätare förrättningen wille först upgifwa huru den förmente skilnaden borde löpa. Härads Rätten pröfwade skiäligit, så wida Ore Soknemän nu hwarken nekat eller bejakat den å Orsa sidan upgifne skillnads Linia Soknar en emellan, och af Konungens Befallnings hafwande är påbudt, at rågången Soknerne emellan skall upgås, thet Altså sådant nästa wårdag bör wärckställas wid 20 Daler Silf:mts wite, och i fall swaranderne wid den å Orsa sidan påstodde skillnads linea Ore Socknemän ey skulle wilja förblifwa, eller Karterne eljest om rågången kunna åsämjas, bägge siders præentions lineer och råmärken böra behörigen upgås och affattas, på det Rätten sedermera må kunna saken afgöra, och då pröfwa, huru wida någon laga Syn kan wara nödig eller icke. År och dag som förskrifwit står.

På härads Rättens wägnar
Pehr Sernander

Denna tvist fortsatte 1768-1770. Då upprättades en ny karta med en annan preliminär gräns, vars beskrivande text bland annat nämner följande:

... Wid närmare jämnförande af thessa mätningar, sedan lineen blifwit upgången, befanns skillnaden wara något öfver 5/8 mil uti längden, samt äfwen öfver 3/8 mil i bredden wid Skattungsjön, som then nu kommer närmare Näs Byen uti Ore sockn och således en god del öster om Texbergs fäbodas,

i stället then borde enl pretentions Chartan gådt öfver eller något litet wäster om fäbodetägrer=ne.

Resultatet av förhandlingarna blev att gränsen fastlades samt att hela byn Näset fick ligga kvar i Ore socken, eftersom bondgårdarna blivit skatteskrivna där, medan alla fäbodarna på den södra sidan om Skattungén även i fortsättningen hamnade i Orsa socken.

Skifteskartan från år 1825

Att bönder i Skattungén hade kvar vissa anspråk i Näset framgår av beskrivningen till skifteskartan över Näset år 1825. Här uppräknas bönderna och en av dem är Stens Erik Eriksson som bodde på den gård som har beteckningen N, vilken låg ganska exakt mitt i byn och nära bäcken. Han ägde 50,6 snesland åker och 28,4 snesland slog (slätterängar), men säreget nog uppräknas 15 bönder från Skattungén och Åberga som också gjorde anspråk på lika mycket slog, men inget alls något som gällde åker eller hus. Detta torde vara en rest av deras ägande av fäbodan i Näset.

		Åker		Slog		
13	N	Stens Erik Eriksson (i Näset)	50	6,0	28	4,3
13	Na	Carl Carlsson, Orsa Skattungén	-	-	0	8,1
13	Nb	Påls Hans Hansson ibid	-	-	5	3,2
13	Nc	Bogglöfver Anders Andersson ibid	-	-	4	8,6
13	Nd	Gropmans Jon Danielsson ibid	-	-	2	5,2
13	Ne	Hanslefvar Erik Eriksson ibid	-	-	1	9,6
13	Nf	Anders Andersson liten ibid	-	-	0	8,2
13	Ng	Lofver Anders Andersson ibid	-	-	1	1,3
13	Nh	Rut Erik Eriksson ibid	-	-	1	2,4
13	Ni	Mårts Anders Andersson ibid	-	-	1	7,7
13	Nk	Hol Jon Jonsson ibid	-	-	1	8,6
13	Nl	Hållnissa Erik Hansson ibid	-	-	1	3,8
13	Nm	Bäcker Erik Hansson ibid	-	-	1	4,3
13	Nn	Jon Jonsson Lapp ibid	-	-	2	0,9
13	No	Mårtens Jon Eriksson i Åberga	-	-	1	0,0
13	Np	Bäcker Hans Eriksson ibid	-	-	0	9,0
		<i>summa för Na-Np:</i>			29	0,9

Utdrag ur beskrivningen till skifteskartan år 1825 för byn Näset och fastigheten N med angivandet av markägarna och deras areal rörande åker och slog (slätteräng), där den förstnämnde bodde i byn Näset och de övriga 15 bönderna bodde i Skattungén och Åberga i Orsa socken, men de saknade både åker och hus. Arealen avser snesland och bandland.

En skogsbrand 1726

Som kuriosas kan en skogsbrand omnämnas vilken finns beskriven i en dombok från 1726 och som gäller två bönder i byn Näset samt Ärteråsens fäbod.

Anno 1726 d 16 et Seqq:r*
Decembris, höltz Allmänt la=
ga Ting med Orssa, Älf=
wedahls ock Ohretz Sochnar,
uthi Orssa Sochnestugu, närwa=
rande Crono Befallnings=
man Wälbetrodde Erich
Larsson, Sochnarnes länds=
män, jämte Eedsworne
Nämnden.

* et sequenti = och följande (datum)

§ 2
Till laga ansvar för oloflig skogz-
fällning och swedgande, samt där
igenom utsluppen skogzeld på Orssa
Sochneskog med fäbodarne Ärteråsen,
har Befallningzman Wälbetrodde Erich
Larsson å Ämbetes wägner instämt
Erich Eliasson, uthi Ohretz Sochn och
Näas; jämte deß grannar och
med - interessenter Anders Jöns=
son och Erich Martensson hwilka
tillstodo sig 3:ne åhr här tillförende
hafwa tillsammans nedfält
ett Swedjefall till ett Fierdingz-
land Ungefähr; Men för det i fiohl
warande Ängzliga rägnwädret
först näst förledne Sommar da=
gen för Christi Himmels färdz-
dag det brendt och swedjat, un-
der allas theras åthielp att be-
machta eldens vidare utgång,
hwilken wid afftonens annalcken=
de och innan de bortgått för=
medelst något rägn som den da=
gen kommit, har synts lijka som
då aldeles wara utsläckt, Och
//
thy emedan de således ej kunnat för=
moda någon vidare fahra där-
wid, hafwa de därpå något in på
natten begifwit sig där ifrån
Men icke desto mindre dagen där å
fölljande åter dit warit samt
thy så wida de ingen fahra kun-
nat förmärckkia hafwa de åter

sig där ifrån hembegifwit såsom
warande då än mera därom
försäkrade, att elden därmed wa=
rit aldeles dämpad och utsläck=
nad, ehuru wähl å dagen där effter
den åter skall fångit lufft, och
sig i Skogen där in till uthbredt,
skohlandes de sedermera här och
där hafwa landet besådt med
råg allenast till en Cappa Vn=
gefähr, emedan landet warit
mycket sydländt och wattudräch=
tigt; wille elljest förmena att
landet hwar å de fällt och swe=
diat skall wara belägit inom
Ohretz Sochn, och på deß bohlbyars
uthwägar, som doch af Befallningz-
männen skiähligen wederlagt
blef. Nämndemannen Lars
Erßon i Sunnanhed och samma
Sochn, som effter Otdelh warit
därstädes på Syyn och besichtning
intygade äfwen här wid att
//
elden wähl gådt en half Fierdingzwäg i
längden; men ej mehr än till en Åt
tondehls Fierdingzwäg i bredden ända
uth med en Bäck Håfwenbäcken kallad
hafwandes där som elden framgått
mäst warit några små buskar som
till intet dughe warit. Ialt
några grofwa Furu träen och
granar ibland.
Ransakningen uplästes och wid=
kiändes.

Resolutio.

Alldenstund interessenterne uthi det=
ta Swediefall sig i så måtto för=
brutet, att de uthan för uth sökt
tillstånd och besichtning, swe=
diat och brändt, som doch här i
orten förbudt är, jämwähl och
Swedjan itändt i forledne Mars
månad, enär en så starck torc=
ka och hetta inföll, fördelskull
under står sig intet Häradz Rätten
att befrija dem ifrån det straff,
som Kongl. Skogzelds placatet af

d 10 November 1690 innehåller,
uthan kiänner dem skyldige
att böta sina 100 marker Solfer:mnt
eller i brist af botune alt plichta
med kroppen : Och kiännes där-
jämte arbetet och sin Sääd för-
//

lustig; doch detta den höglofl. Kongl. Hoff-
Rätten ödmiukeligast understält, hu=
ru wida i anseendt där till att ingen
särdeles stor skada skiedt dem Nåd
och lindring wederfahres må.

Kopparbergs-Sätters län, Österdalarnas tingslags häradsrätt, år 1726, sidan 479 och från 482.

Näset - en sammanfattning

Det finns dock ett frågetecken kvar. Den udda formuleringen från år 1754 "*jemte Näsbyn eller de så kallade fäbodarna icke vara under Ore Sockn nemd*", kan tolkas som "jämta Näsets by som kallats fäbodarna, har inte varit nämnda under Ore socken". Detta måste syfta på tiden när Näset var en blandby och både hade fäbodarna och bondgårdarna varav fäbodarna tillhörde Orsa socken, men utvecklingen är betydligt mer komplicerad än för många andra blandbyar. Detta har jag försökt beskriva i boken 66 - *Ärteråsens fäbod och bygden vid Oresjön*, som omfattar flera säregna förhållanden.

- 2 gårdar år 1539-1543, där en av skattebetalarna tycks bo på andra gårdar i Ore sn, nämligen Dalen och därefter Östansjö, i varje fall efter år 1543.
- 3 gårdar vid taxeringen till Älvsborgs lösen år 1571, men där alla tre återfinns på andra gårdar i andra skattelängder, nämligen i Arvet och Tillhed samt i Östansjö som har tillägget "i näset".
- I domböckerna på 1630-talet nämns några bönder som boende i Näset, men ingen blir skatteskriven i Näset förrän 1642. Från detta år och framöver är de boende på minst 5 gårdar mantalsskrivna i Näset. Antalet gårdar kom sedan att öka kraftigt ända fram till slutet av 1800-talet.
- Rannsakningen över fäbodarna år 1663 anger att det fanns 4 ägare av fäbodvallen i Näset samt att en av ägarna även bodde i Näset, men ingen av dem kan återfinnas med säkerhet i samtida skattelängder, vare sig i Näset eller Skattungbyn i Orsa socken där de tre övriga bodde.
- Gränskonflikten under åren 1753-1770 säger uttryckligen att Näset varit ett fäbodställe som tillhört Orsa socken, men att hela byn det efter den nya gränsen skulle tillhöra Ore socken.
- Storskiftet 1825-1828 visar att 15 bönder i Skattungbyn ägde andelar i byn Näset, men tillsammans motsvarade deras andel bara en halv gård i storlek och omfattade inga åkrar eller byggnader. Platsen var samlad till ett mindre område som låg mitt i byn och intill en bäck.
- Näset hade två fäbodarna i början av 1800-talet, varav Ärteråsen var både den största och äldsta av dem. Den nämns allra första gången år 1663 i Kronans rannsakning och kallas då Per Olofssons fäbodställe. Ägarna kom främst från Näset, men också från Östansjö och Tillhed. Vid storskiftet år 1825-1828 fanns inga ägare i Östansjö och Tillhed, men väl i Arvet vilka inte ägde några hus utan endast slogar (slätterängar).
- Andra gången som Ärteråsen nämns är i en dombok från 1686 när en fäbodgård brann ner vilken ägdes av en bonde i Skattungbyn.

Näset - utvecklingen

Utvecklingen i Näset gick från några få instabila gårdar i mitten av 1500-talet, vars ägare kom från Dalen, Arvet, Tillhed och Östansjö. Sedan följer en dåligt känd period till Näset plötsligt hade 5 gårdar, vilka finns med från och med den allra äldsta mantalslängden (år 1642) och framåt, men inte i jordeboken som man slutade uppdatera i början av 1630-talet. Detta kan antingen tolkas som att dessa gårdar etablerades under tiden där emellan, eller att de tidigare betraktades som fäboddar ur ett kameralt perspektiv rörande jordskatten och därför inte finns med i skattelängden, men att personerna som betalade mantalsskatt likafullt bodde där året runt.

Senast från mitten av 1600-talet fanns det fäboddar i Näset, där de flesta av ägarerna bodde i Skattungbyn. Dessa fäbodgårdar tycks ha blivit övergivna långt före 1753. På 1820-talet återstod bara några slogar (slätterängar) som tillsammans motvarade det normala behovet för en halv gård. De äldsta bondgårdarna tycks ha legat norr om deras område med slogar som numera ligger i den mellersta delen av Näset.

Ännu mer komplicerat blir det genom det faktum att fäboden Ärteråsen ägdes bönder i Näset och Tillhed år 1663, men två av dem har starka band till Östansjö där de även bodde tidvis. År 1686 ägdes dock en av fäbodgårdarna av en bonde i Skattungbyn. Sedan vet vi inget mer förrän i början av 1800-talet när storskiftet samt bouppteckningar klarlägger ägandet. Då fanns inga spår efter ägare i Skattungbyn, men väl i Arvet vilka dock bara ägde slätterängar.

Möjligen ska detta tolkas som att knappt halva Näset i mitten av 1600-talet var ett fäbodställe med några få fäbodgårdar och att resten bestod av bondgårdar med året-runt boende. Sedan ökade antalet gårdar konstant och kraftigt ända till slutet av 1800-talet, medan fäbodarna försvann. Då hade bönderna i Näset redan etablerat fäboden Ärteråsen, men minst en bonde från Skattungbyn ägde en av fäbodgårdarna en viss tid.

Vad som egentligen skedde före 1630-talet är svårbegripligt. Oklarheterna gör att Näset kan liknas vid en hemfäbod, eller ett bodland av samma slag som i Hälsingland, där man både kunde bo under en stor del av året och ha uppodlade åkrar. På så vis kunde man skifta snabbt från en vanlig bondgård till en fäbodgård samt tillbaka igen.

Vid flera tillfällen finns tydliga kontakter med Skattungbyn och Östansjö, men också med Tillhed och Arvet som var byns närmaste grannar.

Eldhusen och messmöret

Under 1500-talet eller möjligen redan under 1400-talet kom en rad nyheter som påverkade bebyggelsen och gårdarnas standard. Allting tycks ha börjat efter digerdöden när sågen av okänd anledning blev allt vanligare. Det är oklart om det berodde på gruvdriften och det ökade behovet av kol och ved, men hur som helst skedde flera förändringar på gårdarna där man kan se att tillgången till såg var något nytt. Den kanske största betydelsen fick det när sätesstugorna där man bodde fick murad spis med skorsten, just eftersom bönderna kunde såga ner trädstammarna och få enormt mycket mer ved att elda med än de haft tidigare när de i princip fick nöja sig med grenar och sly.

Med spis och skorsten kunde man även ha trägolv, vilket var omöjligt tidigare när man hade en öppen härd mitt på golvet. Likaså kunde man ha fler möbler vars placering blev tämligen fri, såsom bänkar och bord samt större skåp och kistor. Slutligen ersattes ljusöppningen i taket med glasfönster på en eller några få väggar, men denna lyx kunde dröja, åtminstone de större fönstren. Att alla ville ha det bättre är en självklarhet och det lär inte ha varit många hus kvar under 1600-talet och ännu färre under 1700-talet som saknade denna bekvämlighet. Det vara bara på fäbodarna som eldhusen blev kvar. Detta visar att fäbodarna uppkom innan eldhusen försvann ur folks medvetande. Det var ju så som vanligt folk förmodligen hade bott under hela medeltiden, både under sommar och vinter. Den nya typen av hus krävde inte så mycket mer arbete eller byggnadsmaterial, men likafullt behöll man eldhusen på fäbodarna ända in på 1900-talet. Orsaken kan knappast ha varit lathet, snålhet eller okunskap. Enligt min uppfattning är förklaringen något annat, nämligen messmöret. Visst kan man koka messmör utomhus eller i den murade eldstaden med skorsten, men eldhuset är som gjort för denna produktion och förädling av det som återstår efter tillverkningen av smör och ost.

Så några av de återstående frågorna kan kanske strykas.

- Varför fortsatte man att bygga eldhus på fäbodarna, när de hade försvunnit från de vanliga bondgårdarna runt 1500-talet? **Svar:** *De var lämpliga vid tillverkningen av messmör?* **Följdfråga:** Tillverkade man inte messmör under resten av året och hemma på gården? **Svar:** *Jo, förmodligen, så detta kan bara vara en del av svaret.*
- Kom den ökade tillgången på ved under slutet av medeltiden även att påverka fäbodarna? **Svar:** *Möjligen var det först då som man började göra messmör i större mängder. I så fall var messmöret viktigare än skogsbetet.* **Följdfråga:** Då hade det räckt med att anlägga fäboden betydligt närmare gården, eller fört ved till gården på samma sätt som vinterfoder. **Svar:** *Då kan detta också bara vara en liten del av svaret.*

Den kraftigt ökade användningen av såg i skogen möjliggjorde större mängder ved, vilket var positivt om man ville koka messmör, men det skedde knappast bara under halva sommaren ute på fäboden. Det kunde man lika gärna göra hemmavid även under årets återstående 42 veckor, eller en stor del av det, även om det skedde vid en murad spis med skorsten.

Åkrar, slätterängar och betesmarker - i all oändlighet

Gustav Vasas regeringstid (1523-1560) kännetecknas bland annat av ett stort nytänkande inom jordbruket och handeln, där han dels ville att Sverige blev mer självständigt, dels att medborgarna fick högre avkastning på sitt arbete, men egentligen inte alls för deras egen skull utan för att Kronan skulle få in mer i skatt.

Vid tiden runt 1550-talet blev de sista ödegårdarna i landet bebodda på nytt. Det skedde efter den långa och svåra perioden som följde efter digerdöden år 1350. Återigen blev det för första gången på 200 år aktuellt med nyetablering av gårdar och torp runt om i landet. Under medeltidens slut hade Kronan stärkt sitt ägande av allmänningsskogarna, fiskevattnen, malmådror och mycket mer, vilket tvingade bönderna att betala skogsskatt för att få tillgång till näver, timmer och att få valla sin boskap fritt.

Nybildade torp och gårdar

För södra Sverige innebar det att den senmedeltida agrara krisen som följde i pestens spår äntligen ebbade ut och att de flesta av adelns och kyrkans arrendegårdar åter blev bebodda samt att konkurrensen om dessa gårdar började på nytt hos vanligt folk som saknade egna gårdar. Då fanns bara hälften av de gamla adelsfamiljerna kvar. Resten hade övergått till att bli skattebetalare istället för att slippa kravet på rusttjänst. I norra Sverige innebar denna ekonomiska krisperiod oftast ingenting. Här fanns i princip inga arrendegårdar och inte heller några adelsfamiljer.

Allmogen norr om fäbodgränsen kunde fortsätta expandera fritt genom nyodling runt om sina byar, där varje insats gav resultat eftersom det fortfarande fanns gott om outnyttjade jordar med hög bonitet. Den ena gården efter den andra blev så stor att den kunde delas mellan arvtagarna. Även om arvslotterna blev små kunde markerna vidgas och boskapen förökas, så att man efter en enda generation hade fått lika stor gård som föräldrarna hade haft. Möjligheterna tycktes vara obegränsade, vilket var en fördel eftersom befolkningsökningen var konstant, liksom hemmansklyvningarna. Det var som om alla visste att det fanns gott om bördiga jordar alldeles intill byarna, ty de växte åt alla håll och gav successivt fler åkrar, slätterängar och lindor samt betesmarker.

Det enda obegripliga under denna tidsperiod är förekomsten av fäbodar, eftersom det fanns gott om tänkbara betesmarker runt byarna. Om fäbodarna tillkommit under 1500-talet, som är den allra senast tänkbara tiden, så saknas en begriplig orsak. Det finns nämligen inget avvikande i Gustav Vasas beslut som kan ha påskyndat byggandet av fäbodar, med undantag av hans uppmaning år 1542 att börja nyodla i ödemarkerna, men det ledde mestadels till små kronhemman. Inte heller drabbades Dalarna av den agrara krisen under medeltidens slut eftersom den endast berörde de adliga och kyrkliga jordägarnas minskade inkomster rörande deras arrendeavgifter, vilket i gengäld gynnade alla arrendebönder. För skattehemman däremot, vilka dominerade i Dalarna och Norrland, minskade inte deras inkomster. Tvärtom fick de tillgång till mer mark än de någonsin hade haft. Alltså kan detta inte heller ha påverkat fäbodarna utveck-

ling, snarare tvärtom, nämligen att det fanns gott om outnyttjade betesmarker vid byarna. Således finns ingen känd orsak under sen medeltid eller 1500-talet.

En ständig fråga som rör många fåbodar, men inte alla, är varför de ligger så onödigt långt bort. I ett exemplen från Jämtland hade man 38 kilometer till fåboden och dit gick man med sin boskap varje sommar under ett par hundra års tid, trots att det fanns tillgängliga skogsbeten betydligt närmare. Ingen tycks kunna svara på frågan varför man inte anlade betesmarker och fåbodar så nära gården som möjligt. De som anlade fåbodar tycks ha haft andra motiv till sitt avlägsna val än vad vi känner till, vilka är bortglömda eller dolda för oss.

Den dolda orsaken

Det konstigaste med fåbodarna är att många bönder redan runt 1700-talet begrep att fåbodar var något besvärligt, onödigt och olönsamt, precis som hushållssällskapen påstod i början av 1800-talet. Likaså fortsatte driften, som om det skedde på grund av ett nedärvt tvång, eller av en orsak som vi ännu inte har förstått. Motståndet hos vissa bönder, som inte ville hålla sina djur på fåboden utan hemmavid istället, omnämns i domböcker under bland annat 1700-talet sedan sockenbor runt Siljan ville tvinga alla att medverka i denna tradition. Denna motvilja vittnar om att det redan då fanns alternativa lösningar som var minst lika bra, nämligen att använda de bördiga markerna närmare gårdarna vilka ändå skulle exploateras successivt ända fram till början av 1900-talet.

Först och främst gällde skogsbetet vid fåbodarna bara halva sommaren. Under den andra halvan fick kreaturen beta på de slätterängar och åkrar som slagits och skördats för året, såvida man inte hade ytterligare en fåbod - en hemfåbod - som låg närmare hemgården.

Bruket av lindor, där man växlade mellan åker och äng vid olika år, gjorde bönderna medvetna om betydelsen att ha ett flexibelt tänkande. När man väl införde växelbruk fullt ut under slutet av 1800-talet och även inlemmade betesmarkerna i detta system, innebar det inte alls att man tvingades utöka sina öppna marker med enorma arealer för att ersätta skogsbetet, utan att man endast använde dem mer rationellt. Visserligen gjorde tillskottet av klöver och timotej i slutet av 1800-talet eller början av 1900-talet att betesmarkerna gav mer näring, men redan innan dess räckte avkastningen. Med denna insikt om behovet att effektivisera gårdens gård, behövdes inte fåbodarna längre. Fast de behövdes inte tidigare heller. Likafullt var det många bönder som fortsatte med fåboddrift långt in på 1900-talet.

Den egentliga frågan blir snarast varför man inte slutade hålla sin boskap vid fåbodarna långt tidigare. Det finns ingenting någonstans som visar att skogsbetet var nödvändigt för överlevnaden, vare sig på 1500-talet eller seklerna fram till 1900-talets början. Både skogsfinnar och bönderna i södra Sveriges skogsbygder klarade sig bra utan fåbodar.

Det rimligaste svaret tycks vara att orsaken döljs i djupt nedärvda traditioner och sedvänjor som antingen berörde nyttjanderätten till skogen, eller möjligheten att gömma sin boskap på ett säkert ställe, eller någon annan fördel som ännu inte behandlats.

Fäboddar - många frågor, få svar

Tyvärre finns det ofta många dolda faktorer som kan påverka analysresultat och slutsatser, vilka kan åsidosätta de man lyckats fånga och tagit med i en undersökning. I kapitlet ovan "*Anno 1663 - fäboddar och antalet hushåll*" saknas två viktiga faktorer, men de påverkar knappast resultatet i någon större omfattning. Det gäller:

- Hemfäboddar och långfäboddar
- Blandbyar, skogstorp och bodland

Hushåll med två eller tre fäbodgårdar

Ett visst antal hushåll hade två eller rent av tre fäbodgårdar, dels en som låg ganska nära hushållet och som brukar kallas hemfäboddar, dels en eller två som låg långt bort och som benämns långfäboddar. Det säger sig själv att man valde hemfäboden i början och slutet av året samt den mest avlägsna där emellan under en kortare tid av sommaren.

Troligen har hemfäbodarna tillkommit förhållandevis sent eftersom de saknas i tiondelängder och jordeböckerna. Inte heller får man intrycket i Kronans rannsaking år 1663 att det var något allmänt förekommande, utan tvärtom något sällsynt.

Variationen vad gäller ägandet av fäboddar kan dock vara mycket större än så. I bouppteckningarna från Ore socken anges att vissa hushåll ägde två fäbodgårdar, eller delar av två fäbodgårdar, vilka låg på ungefär samma avstånd från hemmet. I ett fall gällde det dessutom två fäbodgårdar på en och samma fäbodvall. Då kan inte den ena kallas hemfäbod och den andra långfäbod. Vid stor-skiftet av fäboden Ärteråsen år 1825 framträder just en sådan ägare vars båda fäbodgårdar låg intill varandra, men detta är ett undantag och inget tyder på att något liknande finns vid de andra fäbodarna i Ore socken.

Blandbyar, skogstorp samt bodland

En annan möjlighet som antyds i källmaterialet är att begreppet fäboddar kunde användas för fler typer av bebyggelser än de vi tänker oss under 1700-talet och framåt. Detta gäller i synnerhet fram till 1600-talet. I exempelvis södra Sverige anlades små skogstorp om $\frac{1}{4}$ mantal från mitten av 1500-talet, varefter de med tiden kunde vidgas och bli fullvärdiga gårdar och emellanåt byar. Då skattebelades de efter samma principer som de gamla bondgårdarna i bygden. I Ore socken anlades något som påminner om skogstorp, vilka fick namn som Ärtetjärn, Risberg och Sefaståsen. Här bodde folk sannolikt året runt, men de kom bara att skatta för sina hemman under några få år, varefter de omvandlades till fäboddar eller lades öde. Ett liknande förhållande, men omvänt, tycks ha gällt byarna Torsmo och Näset i Orsa/Ore socken, särskilt den sistnämnda. Torsmo gick från 15 fäbodgårdar till 15 bondgårdar, men för Näset strax intill blev

utvecklingen mer komplicerad såsom visats ovan. Näset uppvisar egenskaper som gör att den bör tolkas som en blandby eller ett bodland, eller kanske som en hemfäbod, som dock bör ha införts långt senare i Siljansbygden, eller som en plats med skogstorp som hade året-runt boende samt kunde ta emot boskap under sommaren.

Frågan återstår vad Kronans rannsaking hade för definition när de använde begreppet fäbod. Svaret måste bli att man menade så mycket mer än det vi tänker på i dag. På 1500-talet och 1600-talet kunde begreppet fäbod användas både på långfäbodar samt året-runt bebodda skogstorp där någon annan än de boende lät valla sin boskap om somrarna. Med denna definition förekom fäboddar från Norrland och ner till Södermanland. Detta bör också vara förklaringen till ortnamnet Fäbodtorp som låg under Ulltuna säteri i Bondkyrka socken, numera i Uppsala stad.

En variant på detta tema är bodland som senast från 1500-talets slut förekom i de norrländska kustlandskapen upp till Ångermanland samt ner till norra Uppland och angränsande delar till Västmanland och Dalarna. Ett av de äldsta be-läggen är i ett dombrev från 1528, säreget nog från Dalarna, men det kanske allra äldsta gäller ett köpebrev från 1515 som omfattade 2 bodland i Uppland.

Bodlanden anlades ofta på ett avstånd runt $\frac{1}{2}$ till 1 mil från hemgården. Här hade man ordentliga hus, eftersom man även hade åkrar och odling. Vissa hus-håll hade även fäboddar och då fortsatte en del av familjen dit med kreaturen medan de andra stannade kvar. Bodlanden har aldrig kallats fäboddar, men de är onekligen en variant på samma tema. Därför kan man förvänta sig mellanfor-mer, såsom den svårtolkade situationen i Näset, vilken kan uppfattas dels som en blandby, dels skogstorp som tog emot andras boskap under sommaren, dels ett bodland med en fäbod längre bort.

En viktig faktor för bönderna var inte bara att ha en plats för boskapen under sommaren, oavsett vad orsaken var, utan att man slapp betala skatt för platsen. Därför undvek många systemet med bodland och valde andra varianter istället, vilka faller under benämningen fäboddar. En definition måste därför vara så pass vid att den fungerar ihop med Kronans rannsaking och det övriga källmateria-let. Beskrivningen i Svenska akademins ordbok säger följande om fäbod (där förkortningarna är upplösta):

primitiv utgård (eller byggnad) där man vistas (periodvis) för att kunna hålla kreatur på betesmark som ligger mer eller mindre avlägset från den gård som äger boskapen

Här sägs ingenting om huruvida platsen var bebodd under vintern, eller vem som vallade boskapen, eller om det även fanns odling här, eller hur lång bort platsen låg, eller något annat som kan förefalla viktigt. Att ha en sådan bred definition är avgörande för att kunna tolka och förstå fäbodarnas ålder, ur-sprung och funktion, eftersom det är precis så som fäbodarna framträder i källorna. Dessutom behöver man ta hänsyn till närbesläktade typer såsom bodlanden samt även de vanliga bondgårdarnas kraftiga ökning i antal och successiva utbredning i landskapet, eftersom allting sker i ett samspel.

Eftersom åkrarna var utgångspunkten för beskattning av jord, tog man inte upp sådant som fäboddar, kolmilarkojor, hyttor vid järnbruk, slobodar, kyrkbodar,

eller kvarnarnas övernattningsstugor. Inte heller sådana gårdar och skogstorp som saknade åkerbruk. Sådana bebyggelser infördes inte i jordeboken och de slapp därmed skatt. Därmed kan man mena att en fäbod egentligen var en bebyggd plats där man höll boskap, men helst inte odlade spannmål för att slippa betala jordskatt. När den typen av jordbeskattning upphörde, kunde även fäbodarna ha åkermarker i likhet med bodlanden. Därmed blev hemfäbodarna i princip detsamma som bodland, även om utvecklingen dit tog olika vägar.

Andra exempel i Ore socken gäller den tidiga bebyggelsen i Ärtetjärn, Risberg och Sefaståsen där man bodde året runt i mitten av 1500-talet och sannolikt hade odling, eftersom de nämns i jordeboken. Ifall bönderna upphörde med sin odling men bodde kvar, så upphörde även skatten. Således är detta en gissning av vad som hände när de försvann ur jordeboken och framträder på nytt långt senare. I så fall har detta varit en gemensam strategi hos vissa bönder. Detta tycks indikera att begreppet fäbod, såsom det användes fram till 1600-talet kan definieras som:

En enklare bebyggelse, utan odling och åkerbruk.

Att den beskrivs som enklare innebär endast att man saknade redskap och hus som behövdes för odling och skörd. I övrigt kunde den vara fullt jämförbar med bygdens övriga gårdar, även om den vanligtvis hade minsta möjliga bebyggelse. Denna formulering ska dock betraktas ur ett strikt skatteperspektiv och kan bara ha påverkat fäbodarnas form och egenskaper, inte dess primära funktioner.

I bondeområden såsom Siljansbygden i Dalarna växte sådana skattebefriade fäbodarna fram så gott som överallt och i ett mycket stort antal, men inte fortare och fler än den övriga bebyggelsen. Dess relativa antal, jämfört med bondgårdarnas antal, tycks inte ha förändrats nämnvärt från mitten av 1600-talet och fram till fäbodväsendets nedgång i slutet av 1800-talet. Enda förändringen var att verksamheten runt dem blev mer organiserad och reglerad inom socknarna. Med tiden blev systemet med fäbodarna mer komplicerat och alltför skaffade sig två eller rent av tre fäbodarna, samtidigt som den närmaste blev en hemfäbod.

Mer om tänkbara och otänkbara orsaker till fäbodbruk

Förslagsvis skulle man kunna uppfatta böndernas stora engagemang för sina fäbodarna som ett sätt att behålla sin osäkra nyttjanderätt till skogarna, eftersom skogen tillhörde kungens regale och att de tvingades betala en årlig skogskatt för att få behålla rätten till näver, timmer, fiskevatten och betesmarker. I så fall var detta en av de bakomliggande orsakerna till fäbodarna under 1500-talet och framöver.

När man vid slutet av 1800-talet övergick till nya beskattningsformer på jord och inte minst när bönderna fick en möjlighet att köpa Kronans skogar i mitten av 1800-talet, upphörde denna orsak, oavsett om den var betydande eller marginell. Att bönderna vid den tiden plötsligt och utan anledning började hålla boskapen hemmavid och övergav sina fäbodarna, eftersom de närliggande gårdarna räckte mer än tillräckligt, måste ha berott på något mer än enbart växelbrukets effekter, även om det självklart var en viktig faktor.

Både före 1600-talet och därefter var befolkningsökningen mycket stor i bygderna runt Siljan, liksom på många andra håll i Sverige. Vid vissa perioder inträffade stora befolkningsminskningar, främst under digerdöden år 1350 och fram till början av 1500-talet när pesten kom tillbaka upprepade gånger. Återhämtningen gick dock ganska fort när pesten försvann eller i varje fall blev mindre dödlig. Beräkningar visar att befolkningen var ungefär lika stor i mitten av 1500-talet som strax före år 1350.

Alla byarna i Siljansbygden och övriga delar av norra Dalarna bör ha blivit till före 1350. När de återigen hade befolkats fortsatte man att vidga dem och genomföra hemmansklyvningar så att antalet gårdar kom att mångdubblas åtskilliga gånger under de kommande seklerna. Detta visar hur omfattande de goda jordarna var runt byarna och att det ingalunda kan ha funnit behov av betesmarker på avlägsna ställen, allra minst under 1500-talet. Således fanns inget behov av fåbodar, vare sig under detta sekel eller någonsin.

Däremot har det alltid funnit människor som av olika skäl har valt att bo mer ensligt och gärna etablerat skogstorp etc. Deras antal är begränsat och de började upprättas runt mitten av 1500-talet och delvis på 1600-talet, men knappast alls därefter. Istället växte de befintliga byarna.

Ursprunget

Fåbodarnas ursprung och uppkomst är svår att klarlägga, eftersom det finns så många osäkra faktorer som kan besvaras på olika sätt. När fåbodarna framskymtar allt oftare i källorna från 1500-talet var långfåbodarna redan utvecklade, vilket i sig är underligt, nämligen att man inte långsamt och successivt ökade avståndet till sommarbetet, från hemgårdens gården till en avlägsen fåbod långt inne i skogen. Fåbodarnas stora utbredningsområde kan svårigen förklaras om de uppstod under 1500-talet eller ens under medeltidens slut, eftersom det inte finns några konkreta beslut från kungen, herremöten eller biskopar etc som påskyndade eller krävde en sådan utveckling och spridning. Alltså bör utvecklingen ha styrts av bönderna själva. Somliga valde en väg som ledde till bodland, andra anlade fåbodar, medan en del valde båda alternativen. Allt detta var redan färdigutvecklat i slutet av 1500-talet, men det säger ingenting om dess ålder. De få uppgifter som pekar ner mot medeltid antyder att de utvecklades före digerdöden, eftersom den rika tillgången på ödegårdar och övergivna gården måste ha varit ett angenämt problem för alla bönder som inte styrdes och kontrollerades av stora jordägare som adeln och kyrkan. I detta perspektiv måste fåbodarna ha funnits redan vid medeltidens början och säkerligen långt tidigare. Väljer man ett annat perspektiv, leder det till andra svar.

Den egentliga orsaken, oavsett när man förlägger dess ursprung, kan vara att skogsbetet har varit en omtyckt tradition, men inte alls på grund av en brist på betesmarker eftersom något sådant knappast kan ha existerat, utan som ett sätt att hålla boskapen på betryggande avstånd från hemgården vid ofredstider, det vill säga för jännan eftersom risken för anfall var bestående under forntiden och långt in i medeltiden.

Vid de omfattande danska anfällen mot Värmland, Västergötland, Småland och Östergötland på 1560-talet, när tusentals bondgårdar och många städer brändes

ner, flydde bönderna och tog med sig så mycket de kunde. Detta ledde inte till några åtgärder i bygderna för att kunna försvara sig bättre i framtiden, men mest beroende på två skäl. För det första hävdade kung Erik XIV att orsaken till ödeläggelsen var att Gud ville straffa dem för deras synder, för det andra för att krigsmakten ville försäkra dem om att det inte skulle upprepas, ty något liknande hade inte skett på över hundra år.

Om denna teori är riktig, nämligen att en av de främsta orsakerna var att bönderna ville hålla sin boskap dold i skogen och inte alls hemmavid, så att inte främmande folk och härstyrkor skulle få tag på den, i så fall bör fåbodarna åtminstone vara från medeltidens början eller järnålderns slut när bygderna växte fram på många håll i Norrland, Dalarna och Värmland. Då bör denna tradition ha funnit med redan vid spridningen av jordbruk och boskapsskötsel. Detta skulle kunna förklara varför fåbodarna har så stor spridning till just de områden som saknade adel och uppbars av självägande bönder. Om fåbodarna och bodland uppkommit av denna orsak, måste de ha varit allmänna under järnålderns slut och då kan de vara hur gamla som helst.

Sammanfattningsvis är det rimligt att tänka sig att fåbodarna förekommit sedan urminnes tider, men främst för att skydda boskapen och inte alls för att få mer betesmarker till boskapen. Detta blev något sekundärt, liksom att bönderna behöll kontrollen över Kronans skogar samt att man i viss mån strävade efter att anlägga bebyggelser för ett boende som blev skattebefriat.

Denna teori kommer inte att accepteras av alla forskare, men så är det med alla teorier. Men det viktigaste är att diskussionen är igång och att alla åsikter och tänkbara perspektiv får komma fram i syfte att inte ge någon enskild person ett osunt tolkningsföreträde.

* * * * *